

Eesti Kirjanike Liidu
tõlkijate sektsiooni aastaraamat
2024

Eesti Kirjanike Liit

Teose väljaandmist on toetanud
Eesti Kultuurkapital

Koostaja Heli Allik
Keel ja korrektuur Katrin Hallas
Kujundus Illumeedium

SA Kultuurileht
Voorimehe 9, Tallinn
www.kl.ee

ISSN 2346-6499
Trükitud trükikojas Pakett

TÕLKIJA

XII

Eesti Kirjanike Liidu
tõlkijate sektsiooni aastaraamat
2024

:A

:A

I

Eesti Kirjanike Liidu
tõlkijate sektsiooni aastaraamat
2024

SISUKORD

SÜTITAV SISSEJUHATUS

- 7 TÕLKE MÜSTEERIUM. **Doris Kareva**

VESTLUSRING

- 18 „ET NORNID LUGEJALE IKKA KULDSET LÕIME MÕÖDAKSID...”
Norrakeelse kirjanduse tõlkijate vestlusring. **Ene Aschjem, Riina Hanso, Sigrid Tooming**. Vestlust vedas **Kadi-Riin Haasma**
- 28 VERCINGETORIX CAESARI KEELES. Jaan Kaplinski luuletuse „Vercingetorix ütles“ ladina keelde tõlkinud klassikaliste filoloogide vestlusring.
Vallo Kask, Maria-Kristiina Lotman, Neeme Näripä, Ivo Volt, Ave Teesalu. Juttu suunas **Elo-Mall Toomet**

ARTIKLID

- 42 **Margus Ott** Ontoloogiline žanriõpetus
- 48 **Maria-Kristiina Lotman** Marie Under vanakreeka tragöödia eestindajana
- 64 **Mirjam Lepikult** Müstiline Balzac
- 70 **Ülar Ploom** Kas keeruliselt lihtsamaks? Harald Rajametsa leksikaalsetest valikutest Ariosto ja Dante tõlgetes
- 81 **Erkki Bahovski** Tõlkijad on meie silmad laia maailma
- 89 **Paul-Eerik Rummo** Märkmeid Ulyssese teekonnalt keelest teise
- 100 **Külliki Steinberg** Toimik nr 12910: Marta Sillaotsa vangistamine ja kohtuprotsess 1950–1951
- 117 **Janika Päll** Kuidas tabada tabamatut? Jaan Kaplinski taktikad Sappho tõlkijana
- 136 **Kersti Unt** Tundeline teekond Tristram Shandyga
- 143 **Kruusa Kalju** Katse maakeeli taktilises süsteemis luulet lugeda

INTERVJUU

- 184 Tõlkija pilk baltisaksa kirjandusele. **Pille Toomperega** vestleb **Maris Saagpakk**
- 192 Luulest ja Jaan Kaplinski tõlgetest. **Ekaterina Velmezovaga** vestleb **Timur Guzairov**
- 199 Mässiv Massia. **Sepideh Ardalaniga** vestleb **Heli Allik**

AUTAHVEL

- 208 EESTI KULTUURKAPITAL, ILUKIRJANDUSLIK TÕLGE. Vastavad 2023. aasta preemia nominendid **Maarja Kangro, Kaarina Rein, Liisi Rünkla, Tiiu Sandrak, Sigrid Tooming, Märta Väljataga**. Küsib **Kairi Look**
- 218 EESTI KULTUURKAPITAL, ILUKIRJANDUSLIK TÕLGE EESTI KEELEST VÕÕRKEELDE. Vastavad 2023. aasta preemia nominendid **Guntars Godiņš, Enel Melberg, Katja Meriluoto, Frans van Nes, Móni Segesdi, Ivaylo Zlatkov**. Küsib **Kairi Look**
- 222 EESTI KULTUURKAPITAL, MÖTTEKIRJANDUSE TÕLGE. Vastavad 2023. aasta preemia nominendid **Eda Ahi, Kalle Kasemaa, Margus Ott, Triinu Pakk, Kai Tafenau, Märta Väljataga**. Küsivad **Piret Kuus** ja **Heli Allik**
- 233 AUGUST SANGA NIMELINE LUULETÕLKE AUHIND.
Žürii liikme **Margus Oti** kõne
- 236 EDVIN JA LEMBE HIEDELI NIMELINE TOIMETAJAAUHIND.
Žürii esimehe **Kerti Tergemi** kõne

Sütitav sissejuhatus

TÕLKE MÜSTEERIUM

DORIS KAREVA

Oh, tõlkimine ei ole igapäevane jõukohane kunst, nagu hullud pühakud arvavad; see nõuab ausat, vaga, ustavat, usinat, kartlikku, kristlikku, õpetatud, kogenud ja vilunud südant.

Martin Luther

Tõlkimine iseenesest on üsna müstiline tegevus. See algab keele kihelusest. Sulged silmad, täpsemini pöörad pilgu sissepoole, laugude taha, silma- ja suukoopa sügavusse, et paremini tajuda maitset, mida pole kunagi varem kogenud. Hingad sügavalt sisse eriskummalist hõngu, avaned sellele kõigi meeltega, lased endale mõjuda ja paned tähele, mis sinus selle toimet muutub.

Siis hakkad aeglaselt eristama nüansse, tunned ükshaaval ära maitse erinevaid komponente, paned tähele, mis viisil need on ette valmistatud, nende küpsuse ja külluse astet, eristad vahekordi ja kõlasid – peaaegu kuuled kord klähvatavat kontrasti, kord sulnist kokkumängu. Ja rütm, muidugi, see saab valitsema su kehas, see saab su alati kätte, ükskõik kui kaugele püüad tekstist taganeda, et vidukil silmi vaadelda seda kui tervikut, kui midagi endast väljaspool asuvat, millele on võimalik hinnangut anda, millega on võimalik midagi ette võtta või siis kõrvale lükata.

Aga ei, alkeemiline protsess on juba alanud. Sa andsid end ära juba siis, kui otsustasid – kasvõi ainult uudishimust – natuke maitsta. Tekst on iidsem ja võimsam kui sina, lootlik mõte suhestuda temaga omaenese tingimustel, lugeda just niipalju kui huvi ja jätta pooleli suvalisel leheküljel, on pehmelt öeldes lapsik. Naeruväärne, ahastad, otsides pilguga põgenemisteed.

Ära ole enda suhtes liiga karm. Miks ei võiks inimloom naeruväärne olla? Või kes on see, kes tema üle naerab? See ahas, kõrge, pinev ja piinav heli polegi õieti naer, vaid meenutab kärbse meeleheitlikku pininat, sipeldes kleepjais võrguniitides, võimetu vabanema – see on hirmu hää sinus endas.

Universumi naer on teine, tume, lummavalt kume, kõlades ühtaegu sees ja väljas. See naer sinu üle on miski, mis on üle sinu, mis pulbitseb olemuslikult sinus endas; see naer on puhas vabadus.

Niisiis: sul pole valida. Sul pole millestki pääsu. Pole paika, kuhu pääseda. Sul on täielik vabadus see tekst, see mõistatuslik kõiksus vastu võtta – või loobuda.

Loobumisest mõtled iga tund, iga hetk, otsekui annaks see võimalus sulle vabadust juurde. Ära tee endale illusioone. Sa oled tõlkija. Kõik, mis sa oled, on seesama tekst. Sinu ainus vabadus on seda üha sügavamalt mõista, mõtestada, omasse keelde ümber panna. Nagu kõneleb **Khalil Gibrani** Prohvet:

Kui töötate, olete flööt, kelle südame läbi tundide tuhin muusikaks muutub.

Kes teist tahaks olla kõrkjas, tumm ja vaikiv kesk hõiskavat kooskõla?

Alati on teile öeldud, et töö on needus ja vaev õnnetus.

Aga mina ütlen teile, et kui te töötate, täidate maa kõige kaugemas unenäos osa, mis on mõistetud teie omaks juba selle unenäo sündides.

Ainult jõudumööda tööd tehes armastate elu tõeliselt.

Ja armastada elu töö kaudu tähendab tunda lähedalt elu ülimat saladust.

Aga kui te oma valus hüüate sünnitust vaevaks ja keha elatamist oma laubale kirjutatud needuseks, siis vastan ma teile, et mitte miski peale sellesama lauba higi ei pühi ära seda, mis sinna on kirjutatud.

Sedagi on teile öeldud, et elu on pimedus, ja oma küllastumuses kordate kajana elust väsinute poolt öeldut.

Ja mina ütlen, et elu on tõepoolest pimedus, kui pole tungi,

ja iga tung on pime, kui pole tarkust,

ja iga tarkus on tühi, kui pole armastust;

ja töötades armastusega köidate end kokku iseenda ja üksteise ja Jumalaga.

Hüva, ohkad sa korraga otsustavalt ja kirjutad lepingule alla – olgu siis omas meeles või konkreetses kontekstis. No nii. Sestpeale oled sa seotud. Lepingu leebelt kindlad, justnagu leevendavad ja jahutavad sidemed ühtpidi kohustavad, samas toetavad. Need nähtamatud niidid kannavad sind tühjuse kohal nii, et sa ei pea millelegi mõtlema. Unusta iseenese keha ja tema raskus, nii hamletlik *hingepein kui kõik need tuhat häiret, mis meie liha pärib looduselt*. Usalda teksti. Sul ei ole kuhugi langeda. Seesama tekst

on neurovõrgustik, mis allub samadele seadustele kui su aju. Asu tööle.

Nüüd, kus sa oled teksti maitsnud, tema olemusest aimu saanud, isegi kui veel mitte päriselt mõistnud, tekib ületamatu tahtmine järgi proovida, kas suudad ilma retseptita sellesama maitse taasluua teises reaalsuses, omaenda keeles. Aeg on meelde tuletada selle varjatud võimalused. Kusagil kapinurgas on päris kindlasti järel mõni purgike, pakike, kotike, karbuke, kimbuke, tombuke, tops või tuub või nutsakas haruldasi maitseaineid, mille olemasolugi oled jõudnud unustada. Mõni harvaesinev sõna või väljend, mille oled üles kirjutanud, et selle üle hiljem mõlgutleda – ja mis muidugi järgmine silmapilk kaotsi on läinud. Aga korra on ta su meeles tuksatanud, käe mälus salvestunud, isegi kui tundub olevat haihtunud. Pole võimalu, et justkui lootusetult kaotatu su meeltes taaselustub, niipea kui ärkab vajadus. Peamine on hoida elavana seda keele kihelust, mis ärgitas uude kogemusse sisenema, senitundmatut maitset, mis ahvatles end taaslooma. Nagu **Emily Brontë** omamoodi ähvardav, nõiduslik loits:

See selge öö toob sõnumeid;
samm nõmmelagedale sea
ja valmistu – mõõktiibne lind,
nokk, küünis verel, ilmub pea.
Ei mingit ringivahtimist;
pea pilk ta lennul sõnata –
kui juhtub riivama ta maad,
siis, rändur, palves põlvita.
Mis õnn võib oodata sind sääl,
ei ütle ega sõandagi;
kuid palve kirk on taevatee
ja Jumal arm on alati!

Küllap ei ole tekst, mis on su enda omaks teinud, mis hoiab sind oma lummas haardes, leidnud sind juhuslikult. Veel pole sa kindel, kas tegu on armastava embuse või boamao kägistusega, kas väljud sellest uue jõu ja värskusega või lämbud oma suutmatuse häbisse. Aga kindlasti oled kohanud midagi, mis on su osa. Oma müütilisel tõlkijatekonnal oled kohtunud ja kohtud veel mitmete tekstidega – või on see üks ja sama, mis ilmub erinevais vormes, võtab üha uusi kujusid? – küll peibutades, küll eksitades –, aga igaühel neist on sulle varjatud sõnum. Võib-olla peitub iga sellise teksti põhjas üks täht. Alles siis, kui jõuad tõlkimisega lõpule, kui oled lahendanud kõik mõistatused, millega ikka ja jälle pinevalt silmitsi seisad, leiad selle tähe. Pista see taskusse, hoia tallel, isegi kui esiotsa kehitad õlgu ega tea, mis sellest arvata. Ja liigu edasi.

Ma kirjutasin maha, liivale
 Su lause, mille laine minult viis,
 kui läänetaevas kuma viimane
 veel hõõgus, hääbus, kustus
 vaikne viis.

Ma kirjutasin maha: meie elu
 on mõistmine.

Ja tõstsin silmad siis.

Ajapikku koguneb taskupõhja mitmeid tähekesi. Mõnel augustiööl, kõrge tumeda taeva all istudes võta need välja, vaata ja lao neid, loe neid ikka ja jälle, üle ja ümber, ümber ja üle. Võibolla on nad valmis sulle midagi teada andma, aga alles siis, kui sina oled valmis seda välja lugema. Sest see sõnum on suuresti su enda valida. See mõistatus on kingitus, nähtamatu autäht, mille oled oma täieliku pühendumise, oma ennastunustava tööga välja teeninud, just see, mida väärid – ja seetõttu võrratult väärtuslik. Aga võibolla alles õnnelik juhus, korraks läbi latvade värelev ohe, tuulepuhang paigutab tähed järjekorda, viib pildi paika, laseb sul siseneda müsteeriumi, nagu seda on sõnastanud **Kabir**:

Sisima aja flööt puhub, kas kuuleme seda või ei.
 Mida me mõtleme „armastuse“ all, on sisse ulatuv hää.
 Ülima piirini tungind armastus ulatub tarkuseni.
 Ja kuidas see teadmine lõhnab!
 See läbistab meie tihedad kehad,
 see läbib paksud müürid –
 see helide võrk on otsekui miljoni päikse struktuur.
 Selles viisis on tõde.
 Kus veel oled kuulma sa juhtunud niisugust heli?

Seal on ta sind oodanud, Nähtamatu. Kõik tee peal kogetu, kõik üles korjatud killud koonduvad, seostuvad, sulanevad. Imelikult selgeks saab pilt. Tõsta pilk – tähises laotuses laiub seesama terviktekst, vaikne julgustav tervitus.

Ohka südamest, põhjatus tänutundes. Oledki päralt jõudnud, kumiseb **Walter Benjamini** tekstualiseeritud universum. *Tõlge pole mitte ükski vahendamine keelest keelde; kogu inimkeel on kujunenud püüdest tõelust edasi anda.*

Sven Grünberg on väljendanud mõtet, et igasugune kunst on ja saabki

olla üksnes tõlge. See langeb suuresti kokku mu enda kogemusega nii luule kirjapanekul kui ka tõlkimisel – selle ainuvõimalikkus antud hetkel. Tekst on keeris, mis haarab sind endasse, allutab endale üleni. Sul pole valikut – see sõnum pole miski, millega tegelda siis, kui aega saad. See võib saabuda kõige võimatumal eluhetkel ja nõuda kogu su mõtet, jõudu, aega ja elu silmapilkselt, viimseni, midagi seletamata, midagi töotamata. See pole kauplemise ega kaalumise koht. Kas usaldad end tundmatuse hoolde täielikult, isegi teadmata, mis on see jõud või kuhu ta su viia võib, või loobud – kunagi teada saamata, kas tegu oli taevase kingituse või katastroofiga. **Rumi** on seda meeleseisundit kirjeldanud nii:

See on armastus – pöörane taevassesööst,
iga viiv sadu loore rebestav.

Esmalt hingetuks lööb,
lõpuks jaluta kõnnid
tõe valgusevihus ürgalasti,
et näha ülemat nägemisest.

Süda, milline kingitus küll
viimaks jõuda on armastajate ringi,
puhastund pilgul, äratundmises,
mis hõõgub karmis rinnus.

Kust on pärit su jõud küll, oo süda,
kust purskub see pulbitsev rütm?
Kõnele, salapärane lind,
küllap mõistan su keelt.

Süda vastab: ma kannatasin
päeval, mil sündis tules
see maja savist ja veest.
Olin põgenemas sest majast
juba ta loomise ajal.

Kui nõrkesin, jõud ütles üles,
veeti mind alla läbi hulluse kirjeldamatu
ning minu näojooned vormiti
peotäiest põrmust.

Müstilist luulet pole minu arvates mõeldav tõlkida ühelgi teisel viisil kui sellele üleni andudes, unustades kõik, riskides kõigega. Müstiline läbielamine on sügavalt kehaline kogemus. Müstiline luule on selle elamuse tõlge

ja püüdes seda vahendada teise keelde, tuleb kogemusse kõigepealt siseneda. **Paula Meehani** luuletus „Keelatud ala“ kirjeldab seda protsessi nii:

Esimeses tsoonis
võetakse sind riidest lahti ja otsitakse läbi
salarelvade asjus.

Teises tsoonis
pead valdama nende keelt
või sulle näidatakse näpuga: teine.

Kolmandas tsoonis
anna valvurile altkäemaksu – saab rutem.
Elajas on päeviti päris taltsas.

Neljandas tsoonis
on hapnikumask kohustuslik.
Sinna kuhjataksegi kehad.

Viiendas tsoonis
on puha seks ja eksperimendid.
Vähesed jõuavad sinna välja.

Kuuendas tsoonis
on pimedas raske
sotti saada, kas oled elajas või talle ohverdatu.

Seitsmendas tsoonis
seisab värav keelatud alale.
Mine ja aidaku Jumal sind, seal oled omapäi.

Lootus Jumala abile on ainuvõimalik, sest siseneda teadvuse hämaralale pole võimalik turvaliselt või seaduspäraselt. Müstilist luulet pole võimalik tõlkida ültaltvaates, lahendada mõistuslikult, kogemusele ja teadmiste teetudes nagu ristsõna. Selle otsusega kaasneb paratamatu enesekaotus, ekslemine labürindis, ettearvamatud meeelseisundid ja jalust löövad tunde-
depuhangud – kõik see tuleb samm-sammult läbi elada.

Tõlkides välku tas ärkas
valguse arheoloog;
sekundi murdosa tarkus
karjatas: vabastav voog!

Tuultulepööris, tuumtunne,
röögatu sööst, hõõghoog
viis kaasa –

kes oli ta enne?

Vaid vilunud filoloog.

Ja muidugi ei saa unustada, et paljude tekstide puhul on suuresti tegu muusikaga. Sõnade tähendus võib minna nihkesse, sealt vahelt avaneda hoopis uusi, sageli üksnes aimatavaid tähendusi. Aga ehk kõige olulisem on rütm, sõnade häälikuline kude, pausid ja kordused.

Luuletuse originaal peaks mistahes tõlget kuulates olema äratuntav. Just nagu näitleja kedagi imiteerides võtab omaks tema kõnnaku, hääletämbri, iseloomulikud žestid – aga ka hingamisrütmi, intonatsioonid, kinnisväljendid...

Hasso Krull on kõnelnud Ene Mihkelsoni luulest kui niisugusest loomingust, mis otsib ja liigub hämaral alal, sellisel, kus *keel on muutunud poolläbipaistvaks rägestikuks, millest kumab intensiivselt läbi miski, mida me enam ei söanda nimetada tähenduseks*. Mihkelsoni luules – aga võib-olla luules üldse – tähendab kõik otse öeldu alati veel midagi muud. Luule poolläbipaistev rägestik kõlab **Ene Mihkelsoni** madalal mörkjäl häälel nii:

Kord jäävad ainult jooned ajalukku
tetraeedrid rombid ruudud rööptahukad
ja nelikud Neist läbi puhub selginenud mõistejuur
Sind lahti võetakse ja liidetakse kokku uueks mustriks
Sa oled nähtus ja vaid juhuslikult armastus

Pole võimatu, et selles tekstis aimub vähemasti osaliselt kogemust tõlkijate ja tõlgendajatega. *Ühe inimese nägemus ei laena teisele oma tiibu*, nagu teab **Khalil Gibran**. Aga mõnikord langevad – või ka tõusevad – need tiivaotsi pidi kokku. Üsna täpselt on minu kujutluse luulest sõnastanud **Hando Runnel**:

Luule on oletus
pulsi purpursed kajast,
ehmatus, häälightsus
maailmaeelsest ajast.

Kuidas tõlkida maailmaeelseid oletusi, ehmatusi, häälightsusi? Häälutus on küllap kõige vahetum vaste ja oma üle-tõeluse-võlli viisil on **Ilmar Laaban**

midagi väga olulist ära tabanud: *Luule on ülev ehmatatus, muti pasun ja kul-
li male*. Tõlge, eriti luuletõlge ei saa kunagi olla täielik ega selles mõttes
täiuslik. Loomulik on siiski täiuslikkuse poole püüelda – ja samas eluter-
velt endale tunnistada, et

on tahtmine taevariik
ja saamine riigi piir
selle maapealse paradiisi
pikk viltune valguskiir

Juhan Viidingu luuletuse viimane rida on huvitavalt mõtlemapanev, re-
soneerides morsesignaalina ennekoike i-häälikul. I on kõigist vokaalidest
kõlalt kõrgeim, andes märku: siin on kommunikatsiooni piir. Nagu **Paula
Sering** on sedastanud: *Edasi pole minna kuhugi, edasi on ultraheli*. Kas
tahtmise saamine on täiuse saavutamine – või pigem jõudmine selleni,
mis on piisav?

Piisav on õige kitsuke sõna. See lööb teravalt nagu piits, seostub enese-
sundimisega, praost läbi pressimisega, vajaliku punktisumma saavutami-
sega näiteks PISA-teste tehes või ülikooli sissesaaamiseks. See on sõna, mis
tähistab hakkamasaamist.

Hakkama saamine on iseenesest huvitav mõiste – see hakkamise ja saa-
mise omamoodi kentsakas, kohmakas, aga pühendunud kooseluleping,
verbaalne topelttulevik. Igal juhul miski, mis asub olevikust väljaspool.
Olematus olevat **Rumi** sõnul *Jumala varakamber olevakssaamise teel*. Hak-
kama saamine on kõigest oletatav või loodetav, selles aimub teatud heitlik-
kus, nii-öelda *nibin-nabin*.

Tõesti, jälle peatumise koht. Kust on üldse sündinud selline võrdlemisi
hiljutine sõna? Kas *nibin-nabin* võib olla nappimise hirmust moodustunud
leebem ja sujuvam, pooleldi naljaks pööratud eufemism, et vältida tõesõna
hädavaevu välja hääldamist, püüdes unustada kogu häda ja vaeva, mis pea
igasuguse pingutusega kaasneb?

Tarbetõlke, mistahes infolehe puhul kehtib nõudmine, et teksti tõlge
oleks *piisav*. Kirjanduse puhul, paraku, osutub piisav täiesti ebapiisavaks.
Peab olema midagi veel, mingi salajane komponent, mis teksti tegelikult
koos hoiab ja mis sageli on seesama, mis lugejat lahti ei lase. Tuleb meel-
de lapsena loetud **Wilhelm Hauffi** muinasjutt „Käabus Nina“ poisist, kelle
kena välimuse nõid tundmatuseni moonutas, siis röövis ta ära ning sundis
enda heaks tööle. Üks poisi ülesandeid oli mägedest otsida iseäralikku, ini-
mestele enamjaolt tundmatut taime nimega *kõhutrüöst*. Selle kübekese li-
samine toitudesse muutis roa kohe eriliseks – võib-olla mõjudes ka teatava

meelemürgina. Küll mõtlesin kaua, millist maitseainet kirjanik võis silmas pidada, aga eks see ongi maitseasi, mis kellelegi hullutavalt mõjub. Nii näiteks kõlab üks Emily Dickinsoni ekstaatiline elamus:

Ma olen Õhust joobunud
ja Kastest uimane –
kui tuigun läbi Suvekõrtsi
sulasinise –

Kui visatakse purjus Mumm
ka välja karikast
kui pitsist keeldub Liblikas –
mu Janu kasvab vast!

Ei usu silmi Pühakud
kes tormand aknale –
sääb säeb end Väike Trimpaja
käevangu – Päiksele –

Mulle on ikka tundunud, et iga põneva looja stiilis on mingi ainukordsuse hõng, teatav hõrk *vaimutrööst*, mis laseb ära tunda, et tegu on just selle kirjaniku, kunstniku, heliloojaga. Aga selle erilise komponendi leidmiseks tuleb tõlkijal, kelle ülesandeks on kord maitstud roog hoopis teistes tingimustes ja käepäraste vahenditega taas luua, tihti rännata päris ränki mägi-radu. Ja just tänu sellele avanevad lummuslikud vaated, hakkavad paistma mõtlemapanevad maastikud, mis erinevas valguses annavad aimu autori ainuomasest kogemusest ja märku tema maailmataju mitmekihilisusest. Tõlkijale ei tundu tema teekond kunagi piisav, sest iga pöörang toob kaasa üllatusi, avastusi, mõnikord külvab segadustki, pannes tundma, nagu tuleks alustada päris algusest.

Ma magasin mineraalide und,
ma magasin nagu magma
ja nägin nägemust – helkiv tuul
tõusis, ähvardav, mägede taga.

Päevad sulasid kokku ainsaks pisaraks,
kurgust kerkis vaid kiituselaul,
igimänglev erk lekkristall
mu muutlikus kujus ujus.

Piisavaga üsna sarnase tähendusega, ometi hoopis teise mõjuga, märk-sa avaram ja kõlaliseltki rikkalikum on sõna *küllaldane*. See sirutab end

rahulikult olevikus välja nagu kass päikesepaistel. Kui *piisav* alati endas piisut kahtleb ja närveldab, hinges lakkamatu nibin-nabin, siis *küllaldane* ei tee küsimustki. *Küllaldasel* jätkub aega, rahu ja enesekindlust; temal pole millestki puudu, vaid jääb ülegi. Tema aeg voogab *kuldali-kaldali*, mitte ärevas hüpluses nagu *vat lupsadi-luusangadi* või allaheitlikult leppides nagu *sink-sale-proo*. Küllaldane tõlge on kokkuvõttes see, mida võib pida täiuslikuks. Kuidas selleni jõuda, on aga mõneti müstiline küll. **Rumi** räägib nii:

Olen alati sinuga tähendab, et kui jumalat otsid,
on ta pilk sinu silmis,
otsimismõttes, lähem sulle sust endast
või kõigest, mis sinuga juhtund.
Pole vaja kodunt väljuda.
Ole sulav lumi.
Pese iseend puhtaks endast.

Vaikuses kasvab valge lill.
Las su keel saab ta õieks.

Vestlusring

NORRAKEELSE KIRJANDUSE TÕLKIJATE VESTLUSRING.
ENE ASCHJEM, RIINA HANSO, SIGRID TOOMING.
JUTTU SUUNAS **KADI-RIIN HAASMA**

„ET NORNID LUGEJALE IKKA KULDSET LÕIME MÕÕDAKSID...”

Oma 5,4 miljoni elanikuga on Norra väiksem nii Taanist kui Soomest, Rootsist rääkimata, kuid eesti keelde on sealt läbi aegade jõudnud aukartust äratav hulk tõlkeid. Kes ei teaks Henrik Ibsenit, Sigrid Undseti, Karl Ove Knausgårdi? 2023. aasta oktoobris kerkis norra kirjandus igati teenitult ka rahvusvahelisse huviorbiiti, kui Rootsi Akadeemia määras Nobeli kirjandusauhinna Jon Fossele.

Väikesest, kargest ja lummavast norra keelest ning selles kirjutatud kirjandusest räägivad Sigrid Tooming, Riina Hanso, Ene Aschjem ja Kadi-Riin Haasma. Vestlus toimus Raudoja külas suure suve hakul, kui pojengid alles hakkasid õide puhkema.

Kadi-Riin Haasma: Norra on praegu kirjanusilmas vägagi aktuaalne, Jon Fossele läks 2023. aasta Nobeli auhind. Sigrid ja Ene on tema raamatuid eesti keelde tõlkinud. Tuli auhind teile üllatusena või oli see igati loogiline asjade käik?

Sigrid Tooming: Fosse Nobel oli väga oodatud sündmus. Norralased ise hindavad teda väga. Nüüdseks olid Norras kõik riulid tema teostest tühjaks müüdnud ja hakati kõige vanemaid asju uuesti trükkima, virnade viisi. Ta elab juba oma 15 aastat „Grottenis“, kuningalossi kõrval, kuningale kuuluvas loovisiku majas.

Tema „Septoloogia“ tõlkimine tekitab niivõrd häid tundeid, ilma armastuseta oleks seda raske teha. Eestis näib, et tema kirjanuslikkust vist väga ei hinnata, tema teoseid just suure ohinaga ei osteta. Minu teise lemmiku Dag Solstad'ga on samuti, enamiku tema tõlkeid olen saanud Loomingu Raamatukogus avaldada ja ühe surusin Eesti Raamatusse, nad ei tahtnud, teadsid, et see üldse ei müü. Aga siis oli seal peatoimetaja mu hea sõber Rein Pöder, kes ütles hiljem, et teadis kohe, et see ei lähe. Aga tahtis, et ma saaksin seda teha.

Ene Aschjem: Tõlkisin Fosse viimase raamatukese pealkirjaga „Valendus“ ja tema pöördumise rahvusvaheliseks teatripäevaks, mõlemad olid lühikesed tekstid, ja kulutasin neile väga palju aega, aina lugesin ja kirjutasin ümber. Vastutustunne oli väga suur, aga ka mõnu mõtlemisest. Fosse kasutab ainult lihtsaid sõnu ja ütleb aina uuesti ja uuesti sama asja, mis ei ole monotoonne ega igav, vaid loob sellise pinge, et jõua lehti keerata. Ja ometigi ei toimu justkui midagi. Samas on neid norralastest lugejaid vähe, kes viitsivad *nynorsk*'is lugeda. Eks ütle nad ise ju ka, et Fosse sai auhinna sellepärast, et zürri ei pidanud teda *nynorsk*'is lugema, vaid luges tõlget.

Riina Hanso: 2023. aasta Nobeli auhind läks autorile, kes on justkui „teisest dimensioonist“, minu meelest paljudest kaasaegsetest mäekõrguselt üle. Jon Fosse tekstid lummasid musikaalsusega – tal õnnestub ülinappide vahendite ja lõputute korduste abil luua väga

eriline meeleseisund, mis võiks olla ligilähedane tundliku kunstnikunatuuri sisekõnele. Aga tema maailm ei pruugi muidugi kõigile sobida. Pidasin teda ammu selle auhinna vääriliseks ja lõpuks see tuli! Fosset hakkas meil esimesena eestindama Eha Vain („Pelgupaik“, „See on Ales“ ning triloogia „Unetu“, „Olavi unenäod“ ja „Õhtuväsimus“). Nüüd jätkate seda tänuväärset tööd teie, Sigrid ja Ene.

Enne Fosset on Nobeli kirjanduspreemia saanud kolm suurt norralast: Bjørnstjerne Bjørnson, Knut Hamsun ja Sigrid Undset. Tarjei Vesaas oleks pidanud ka kindlasti nende hulgas olema. Vesaas oli pikka aega Nobeli kirjandusauhinna kindel soosik, ta esitati kandidaadiks koguni 57 korral. 1940–70 oli ta üks tähtsamaid kirjanikke mitte ainult Norras, vaid Põhjamaades tervikuna. Vesaas kujutab inimest väikese, abitu ja üksildasena, sageli eksistentsiaalses labürindis ekslevana. Ka tema kirjutas uusnorra keeles – novelle, näidendeid, luulet, aga kõige tuntumaks said tema eksperimentaalsed romaanid „Linnud“ (kaunis ja kurb jutustus üksildasest lapse-meelsest mehest, Sigridi tõlge) ning „Jäälöss“, kus autor kirjeldab kahe noore tüdruku pinevaid tundeid. „Jäälöss“ on kirjutatud näiliselt lihtsa kaasahaarava jutustuse vormis, kuid on ühtlasi lüürilise alatooniga ja sümbolistlik. Aeg-ajalt tegevus justkui seiskuks, järgneb luule, proosaluule. Huvitav on see, et esimese luulekogu andis Vesaas välja alles viiekümnenda eluaasta künnisel. Luuletajana ta nii eksperimentaalne ei olnud, aga kuulub siiski 1940.–50. aastate norra luule paremiku. Paradoksaalsel moel jäi see erakordne kirjanik isiksusena tagasihoidlikuks, ütles ära kirjanikustipendiumist, „Grotteni“ loovisiku korterist ja isegi Püha Olavi medalist, põhjendades, et „see ei lähe tema loomusega kokku“. Nii et kes teab, kuidas muudegi auhindadega oleks läinud.

K.-R. H.: Minu esimene Fosse-kogemus oli kümmekond aastat tagasi Theatrumi lavastus „Ma olen tuul“, väga mõjus lugu. Kuid juba sai mainitud, et Fosse kirjutab uusnorra keeles ehk *nynorsk*'is, mida räägib kõigest 10–15 protsenti norralastest. Kuidas teil endil on suhe *nynorsk*'i ja *bokmål*'iga? Ikka veel tuleb

paljudele üllatusena, et Norras ongi kaks kirjakeele normi, märksa levinum *bokmål* ehk taani keelel põhinev nn raamatukeel ning viimased sadakond aastat levinud ja Ivar Aaseni eestvõttel murretest kokku pandud uusnorra keel *nynorsk*. Kas teie tõlgite mõlemast? Mina olen norra keelest võrdlemisi vähe tõlkinud, kuid tunnen, et *nynorsk*'ist on mul oluliselt raskem ennast läbi närida. Kui mõni kirjutaja pakub raamatut lugeda, siis kohe vaatan, kummaga tegu, ja *nynorsk*'ist sageli loobungi. Kas teil on need keeled täiesti võrdsed?

R. H.: Mulle eriti südamelähedane autor Maria Parr kirjutab *nynorsk*'is. Enamik muid tõlkeid on mul siiski olnud *bokmål*'ist, aga tõlgisin üsna võrdselt mõlemast. Eks mul ole vist lihtsam sellepärast, et sattusin ülikooliõpingute ajal Norra edalaossa, kus räägitakse *nynorsk*'il põhinevat murdekeelt. Nii et tuli hakata sellest aru saama, aga ise räägin ikka raamatukeelt.

E. A.: *Nynorsk*'ist arusaamine ei ole raske, raske on tunnet edasi anda, leida emakeelest sama tundlikku ja avarat ütlemist. Muidugi on eesti keel väga rikas, aga ma soovin tõlkides alati, et lugejal tekiks sama tunne mis minul originaali lugedes. Lisandub veel murdekeel, selle väljendamiseks on meil võimalusi vähe. Norra murdele ei sobi leida vasteid mõnest eesti murdest, ehkki korra olen ühe eriti lopsaka *nynorsk*'i-keelse tsitaadi muidu *bokmål*'is kirjutatud tõsisemapoolses psühholoogias raamatus palunud võru keelde ümber panna ja toimetaja jäi ka viimaks sellega nõusse. Ning seda, et ma loen norra keeles, norrakeelset raamatut ja seal ütleb keegi midagi ja ma tean, et see tegelane on Oslo lääneosast või üks teine on sealt ülevaalt kuskilt Trondheimi kandist või ma tunnen ära Bergeni ja rannikuala sõnakasutuse – seda ei oska ma kuidagimoodi panna eesti keelde. Eestikeelses raamatus tuleb ikkagi sirge kirjakeel. On seda murdekasutust Fosseli ju ka lisaks *nynorsk*'ile. Minul on olnud keelega hästi palju suulist kokkupuudet, on väga palju häid tuttavaid, kellelt olen norra keelt õppinud, ning kedagi võõrast kõnelemas kuuldes mõtlen alati, et ahah, nemad on Põhja-Norrrast ja too on seal Bergeni kandist, inimene tuleb keelekasutuse kaudu silme ette.

S. T.: Suurimad norra kirjanikud Tarjei Vesaas ja Jon Fosse kirjutavad mõlemad murdekeeles ja see võimaldab omamoodi poeetilist, aeglast ütlemist ja teistmoodi olemist. Selles keeles on suur vaikus ja lai ruum. See ütlumine on kuidagi puhas. Lihtsate sõnade taga on sügav mõte ja sellepärast ei ole seda läbi tunnetamata lihtne hästi tõlkida.

Kolmas keelevariant Norras on taani keel. Kui tõlkida klassikat – tõlgin praegu Amalie Skrami „Constance Ringi“ –, siis võib sattuda arhailiste taanikeelsete tekstide peale.

K.-R. H.: Huvitav mõelda, et väliskirjanduse tõlkimisel norra keelde sõltub ilmselt tõlkija eelistusest, kumma keelekuju tekst saab. Kas te olete kursis, kummas keeles eesti keelest norra keelde tõlgitud kirjandust leiab, kas mõlemast?

E. A.: Eesti kirjanduse põhiteosed on enamjaolt tõlgitud *nynorsk*'i. Turid Farbrege ja Øyvind Rangsøy on tohtu töö teinud, kuid see on valdavale osale norra lugejatest raske lugeda. Ehkki *nynorsk* on Norra koolides kohustuslik, siis *bokmål*'i kõnelejad *nynorsk*'i suurt ei loe, eriti tõlkekirjandust mitte.

K.-R. H.: Ja nagu ma aru olen saanud, on Norras ainult üks kirjastus, kes *nynorsk*'is raamatuid avaldab. Kummaline olukord tõesti. Aga norra kirjandus ise (näiteks võrreldes rootsi ja taani kirjandusega) näib olevat viimased kümme-viisteist aastat tõusulainel: Karl Ove Knausgård, Linn Ullmann, Nina Lykke, Jon Fosse... Kas teile tundub ka nii? Või näib nii ainult Eestist vaadates? Keda veel esile tõsta?

S. T.: Norra maksab kirjanduse ekspordile peale, nad saavad seda endale lubada.

Knausgårdi „Minu võitlus“ jäi eesti keeles pooleli, ma tegin neli osa kuuest ja Varrak ütles, et edasi enam ei tee, sest ei osteta. Praegu tõlgin ma „Koidutähe“ sarja, mille teine osa „Igaviku metsa hundid“ peaks sel suvel ilmu-ma. Knausgård on murdekeele kõneleja, aga ei ole lasknud sel oma tähtsuse pidurdada: ta kirjutab *bokmål*'is.

Jah, Linn Ullmann, Nina Lykke, Per Petterson ja Hanne Ørstavik on oivalised kirjanikud. Ka Vigdis Hjorthi „Pärast ja keskkond“ puudutab valusaid teemasid ja

väärrib lugemist. Lykke fenomen on ühiskonnakriitika läbi sarkasmiprisma. Ja ei maksa unustada Erlend Loed, kelle absurdihuumor on vähemalt minule väga meeltnööda. Teda ma ainult tõlgiksin. Millegipärast jätab ta eesti lugeja suhteliselt külmaks või nõutuks.

Huvitavatest autoritest maksaks veel mainida Tore Renbergi, kelle Jarle Kleppi lood kindlasti meeldiksid nooremale lugejale, ja Tomas Espedali, kes on süngemast süngem tõsielukirjanik ja kelle stiil on puhas nauding. Kumbagi veel eesti keeles ei ole.

K.-R. H.: Nina Lykke „Surmahaigus“ on läbi müüdud, kaks tiraaži on tehtud, Raamatuvahtuses oli äsja 37 inimest järjekorras, mina jõudsin alles nüüd selle lugemiseni ja mõistan küll, mis tema juures köidab. „Surmahaiguse“ peategelasega on keskealisel naisterahval lihtne samastuda, tõesti, ta on vaimukas ja terane.

E. A.: Mina tõlgin praegu Lykke kolmandat eesti keeles ilmutat raamatut. Eks me oleme kõik erinevad. Minu jaoks ei ole ta väga haarav, eriti see praegune, see on ka tema varasemaid, n-ö läbilöögiromaan. Tõlkisin mõõdunud aastal Roy Jacobseni „Vääritud“, okupatsiooniaastate (Norra 1940–1945) Oslo laste elust, nende ellujäämisest, kuidas varateismelised lapsed pidid perede eest hoolitsemise enda kanda võtma, sest vanemad said sõja käigus surma, läksid kaduma või ei tulnud olukorraga toime. See raamat pole mu südame küljest lahti tulnud. Karm ja ilus raamat, ja ülimalt ajastutruu, teemal, millest ei kirjutata, sest kellel oli mahti sõja ajal lastele mõelda. Või ka pärast sõda. Koduseid kangelastegusid justkui pole olemaski.

R. H.: Mina olen tõlkinud Roy Jacobseni Barrøy-tetraloogia – see räägib ühe perekonna elust Helgelandi piirkonna tillukesel saarel Barrøyl, seal kasvava ja naiseks sirguva Ingridi keerulisest saatusest. Tegevus saab alguse umbes sada aastat tagasi. Praeguseks on sealsetelt väikesaartelt rahvas kadunud. Kõige rohkem hindan esimest osa pealkirjaga „Nähtamatud“ – võrratult kaunis keel ja looduskirjeldused. Tõlkijale ka tõsine pähekel, sest sisaldab rohkesti endisaegse kalapüügi

ja meresõiduga seotud mõisteid. Neid ajasin tõesti taga nii maa alt kui ka maa pealt.

E. A.: Mina rakendasin kogu oma tuttavate võrgustiku, sest Jacobsen kasutas ka nelja-kümnendate aastate sõnavara ja väljendeid, mõni eakam tuttav ütles, et jah, keegi tema vanaonu või keegi ütles niimoodi, kuigi see on juba ammu meelest läinud ega kasutata.

R. H.: Arhailisemat eluolu käsitlevatest romaanidest nimetaksin veel Ingeborg Arvola „Nuga tulle“, mis oli nomineeritud 2023. aasta Põhjamaade Nõukogu kirjandusauhinna. See on jutustus meie hõimlastest kveenidest, 19. sajandi keskpaigas Soomest Norrasse paremat elu otsima läinud rahvakillust. Nii et teos võiks sobida ka ajaloo huvilistele. Taas on loo keskmes üks eriliste võimetega naine (autori esiema). Lugu ise on äge, üldse mitte nii hillitsetud, kui ajastu järgi võiks arvata, seal on nii šamanismi kui ka hõrku erootikat. Mul on hea meel, et sellest tehti Raadioteatri järjejutt. Romaan leidis ka Sirbis soosivat vastukaja. Sellest saab trilooogia, ootan juba teist osa, mis ilmub varsti ja on mu järgmine töö.

K.-R. H.: Sina, Riina, oled teinud ka palju lasteraamatuid? Kas Norra lasteraamatud võiks olla Eestis paremini esindatud? Minul on mitu aastat juba üks tore Lars Mæhle ja Lars Rudebjeri „Saurusepere“ pildiraamatusari, sellele on tekkinud ustav noor lugejaskond. Üks väike lugeja tuli küsima, et kas minu tõlgitud on ka see koht raamatu lõpus, kus neil on alati suur pidu. See on ta lemmik, selle eest sain eraldi kiita.

R. H.: Kui armas ja aus kiitus! Jah, lastele ja noortele teen ka mina alati südamest. Olen tõlkinud kõik Maria Parri tähtsamad raamatud, neid sai mul äsja kokku neli ja neil on Eestis tõesti hästi läinud, kuuldavasti meeldivad need nii väikestele kui suurtele. Lisaks olen teinud Klaus Hagerupi „Tüdruk, kes tahtis päästa raamatud“, Iben Akerlie „Lars lol“ ja Ane Barmeni „Unenäod ei tähenda midagi“, viimane on mõeldud hilisteismelisele. Toimetanud olen ka mõned. Minu meelest ei ole neid Eestis liiga vähe. Kui kellelegi nii tundub, võib asi olla hoopis selles, et nii noor lugeja ei teadvusta alati, mis keeles raamat

algsest kirjutati. Aastaid tagasi tõlgiti eesti keelde Jostein Gaarderi märgilised teosed „Sofie maailm“ ja „Apelsinitüdruk“ (tlk Karel Zova). Nüüd on järjest ilmunud Jørn Lier Horsti krimisarja „Detektiivbüroo nr 2“ ja „CLUE“ raamatuid. Bobbie Peersi „Lüriidumivaras“ ja sellele järgnevad osad on samuti olemas (tlk Annika Kupits). Kui mainida ainult kaasaegset lastekirjandust. Sigrid on ju ka palju lastele tõlkinud, näiteks Nesbø „Doktor Proktori“, Erlend Loe „Kes istus kuninga juustu lössi?“, Ida Tufte Michelseni „Alma Frengi“, Alf Prøyseni „Jõuluvanade vahetuse“ ja hulga Horsti „Operatsioone...“. Sigrid vist toimetas praegu seda viimast osa?

S. T.: Jah. Selle tõlkis Rika Tapper ja see on tema esimene tõlkeraamat. Ta lõpetas Tartu Ülikoolis hiljuti skandinavistika osakonna, põhikeel oli norra keel.

K.-R. H.: Tore kuulda, et on juba ka norra filolooge liikvel, ehk tuleb siis ka järelekasvu. Paljud senised Põhjamaade keeltest tõlkijad on hariduselt eesti või inglise filoloogid, nõukogude ajal norra keelt ülikoolis õppida ei saanud. Mina olen Tartu Ülikooli skandinavistika esimesest lennust, põhikeel oli rootsi keel. Milline taust teil on? Mis pani teid norra keele poole pöörduma?

S.T.: Mina olen inglise filoloog, aga mitte kutsumuse poolest, vaid kuna see oli pragmaatiline lahendus, skandinaavia keeli ülikoolis erialana ei õpetatud. Läksin ülikooli, et mingi ime läbi norra keel kätte saada. Palusin Pent Nurmekunda, et ta mind õpetaks. Aga tema norra keelt ei osanud, küll aga taani keelt. Kahe peale saime siiski hakkama.

K.-R. H.: Oled sa inglise keelest ka tõlkinud?

S. T.: Inglise keelest olen tõlkinud näiden-deid. Valisin norra keele sellepärast, et ma olin täiesti lummatud norra kirjandusest, ehkki eestiaegsete tõlgete keel oli vananenud ja kohati veider. Ülikoolis käies õppisin Ilmar Mullamaa juures rootsi keelt. Pent Nurmekund õpetas mulle lisaks norra keelele ka taani, islandi ja fääri keelt.

K.-R. H.: Sul on siis päris alguses ka nii rootsi kui taani keelt juba näpuotsaga sees. Jah, kui

nii mõelda, siis minu esimene Põhjamaade keel oli tegelikult norra keel. Kahjuks meie seast juba lahkunud, aga Põhjamaade ja eriti norra kirjanduse heaks mõõtnatult palju teinud Eha Vainu korraldusel toimus Tallinna Matkamajas 1990/91 keelekursus, olin siis abiturient. Huvi Põhjamaade keelte vastu oli juba pisut varasem. Kui oleks skandinavistikas olnud toona põhikeel norra keel, oleksin ilmselt selle valinud. Minu Põhjamaad said võib-olla alguse juba saksa keele eriklassis, võõrkeel kui selline meeldis mulle väga, aga saksa keel tüütas ära ja hakkasin muude keelte poole vaatama.

S. T.: Kas keel oli see, mis sind lummas enne kirjandust?

K.-R. H.: Ma polegi niipidi mõelnud, aga jah, minu puhul oli keel enne tõesti. Vaatasin Soome pealt rootsikeelsete subtiitritega ingliskeelseid lastesarju, kummastki keelest aru ei saanud, aga mulle meeldis see konstrueerimine oma peas, ahaa-elamus, kui neist võõrkeeltest mingi adekvaatne sisu kokku tuli (inglise keelt ma koolis ei õppinud). Saksa keele pinnalt oli võimalik üht-teist aru saada. Ene, kumb sinul enne oli?

E. A.: Minu armastus on keel. Inglise keelt läksin õppima keele armastuse pärast. Ja õppisin Tallinnas. Inglise ja saksa keel oli erialaks ning töötasingi pikka aega inglise keelega, kõigepealt õpetajana ja siis juba tulid Euroopa Liiduga liitumise ajad, siis oli väga palju projektitööd riigiasutuste järeleaitamisel, töötasin ühes Briti konsultatsioonifirmas, hiljem tegin ka sünkroontõlget, ja norra keel saabus minu ellu koos norralasest abikaasaga. Õigupoolest ei ole ma teda õppinud nii, nagu praegu suure imetluse ja uudishimuga kuulen teie norra keele õppimist, mina õppisin keelekümbeluse korras. Hakkasin kõigepealt Norra lapselastega rääkima ja siis nii ta läks. Lugesin, kohe kõike. Kuidagi need inglise ja saksa ja ladina keel saavad tõesti kokku seal norra keele juures, see tuli üsna lihtsalt. Lihtne selles mõttes, et kui midagi on juba all, siis sinna peale on hea ehitada.

Tõlkima hakkasin ka niimoodi, et kõigepealt tehnilisi tõlkeid, ilukirjandusest

ei julenud mõeldagi, aga toredad ja tublid inimesed on minusse uskunud. Olen tõlkinud taani, rootsi ja muidugi inglise keelest, nüüd viimastel aastatel peamiselt norra keelest. Seda on armas teha, sest keel ja inimesed ja kombad ja kultuur on toredasti tuttavad, ka kohad tulevad tihti tuttavad ette, ei pea maakaardist alustama.

R. H.: Minul sai side Norraga alguse kirjan-
dusest ja ma arvan, et see on päris konkreet-
ne, aga samas intuiitiivne hetk. Olin umbes
üksteist ja mu koduses raamatukogus oli ka
norra kirjanduse tähtteos, Tarjei Vesaasi „Jää-
loss“. Ma ei teadnud sellest maast midagi, aga
raamat lummas mind nii jäägitult, et mu sisse
jää põksuma „norra-norra-norra“. Millegipä-
rast vaatasin ka, kes selle tõlkinud on. Henrik
Sepamaa. Kui läksin Tartu Ülikooli inglise
keelt õppima ja saabus aasta 1990, nuusutasin
kõigepealt Halliki Mälgu juhendamisel
natuke rootsi keelt, siis tuli see norra keel ka.
Leidsin endale suurepärase ja väga innustava
õpetaja – Sigridi.

S. T.: Sa olid nii andekas.

R. H.: Sa andsid mulle üsna kohe ilukir-
jandusteksti, Johan Borgen'i „Lillelord“
(sinu oma tõlkes „Väikelord“). Et loe ja saa
aru, eks ma hakkasin siis läbi närima. 1991
avanes juba võimalus minna õppima aastaks
Norrasse rahvaülikooli, otse Avaldsnesi vii-
kingikuningate muistse asupaiga südamesse.
Olen väga tänulik, et sina mu ette valmistasid.
Pärast õpinguid tegin ligi 15 aastat küllaltki
kirjanduskauget (konsulaar)tööd Tallinnas
Norra saatkonnas, kus tuli tegelda hoopis
teistlaadi papüürustega. Ja norralaste mure-
dega. Eks elava keele keskkonnas töötamine
mõjus kokkuvõttes muidugi arendavalt. Tõl-
kijaks hakkasin alles pärast 40. sünnipäeva.
Meenub kusagilt loetud Ain Kaalepi mõte,
et kirjandustõlkijale on see alustamiseks
ideaalne vanus, sest siis on lisaks haridusele ja
lugemusele ka elukogemuse „kiihistusi“ peale
tulnud ja see võib anda verinoorega võrreldes
teatava eelise.

S. T.: Meid suunati ülikoolist väevõimuga
kolhoosikeskustesse inglise keele õpetajaks,
paljud nägusid, aga tuli minna. Ma ei tahtnud

Tartust ära minna, tahtsin käia edasi Ilmar
Mullamaa rootsi keele kursusel. Õnn naera-
tas, leidsin töökoha Tartusse.

R. H.: Mis sai punkti siis nüüd, jaanuaris?

S. T.: Jah, tõesti, saatus oli armuline ja või-
maldas mul jääda oma tõlkijaliistude juurde.
Aga Ilmar Mullamaast veel. Ta oli unustama-
tu õpetaja, kelles oli nii palju headust, tarkust
ja andekust. Ja ta tutvustas meile rootsi
kultuuri kõige paremal moel, Bellmani, Evert
Taube'i ja Barbro Hörbergi laulude kaudu.
Lisaks ei tohi unustada võrratuid keeleteime-
tajaid Arnold Ravelit ja Hille Lagerspetzi, kes
andsid mulle kui tõlkijale väga palju. Kinkisid
oma headust ja tarkust. Raveli lahkumisest on
juba mõni aeg möödas, aga Hille minek oli
alles äsja ja teeb ikka veel haiget. Nooruses oli
Ravel tõlkijana mu paleus. Iga tema tõlge oli
mulle püha tekst.

K.-R. H.: Hille lahkumine oli väga ootamatu
ja ebaõiglane, tema on ka minu välja koolita-
nud ja ma ei unusta seda iialgi. Raveliga pole
mina isiklikult kokku puutunud, aga olen
paar aastat tagasi niisama huvi pärast võr-
relnud ühte tema tõlget originaaliga, mõned
vanemad tõlked tunduvad lugedes ikkagi ae-
gunud ja tahtsin teada, kuidas tema tekst on.
See oli rootsi autori Göran Tunströmi „Jõulu-
oratoorium“, nüüdseks kolmkümmend aastat
vana tõlge, aga uskomatult ladus lugemine.
Seal kasutas ta ka päris palju murdesõnu.

S. T.: Raveli sõnavara oli väga rikas. Kui kü-
sisin, kust see pärit on, ütles ta, et vanaemalt
Viljandimaal. Ta lõpetas metsandustehnikumi
ja õppis Tartu Ülikoolis eesti filoloogiat. Ra-
veli laused kulgevad nii aeglaselt, pidulikult ja
kaunilt nagu rootsi keelgi.

K.-R. H.: Sina kirjutasid oma diplomitöö norra
kirjanduse retseptsioonist Eestis. Mis pilt ava-
nes esimeses Eesti Vabariigis, palju siis tõlgiti?

S. T.: Tõlgiti palju, ilmus hulk raamatuid ja
lavastati norra näidendeid. 1928. aastaks oli
Ibsenilt eesti keeles ilmunud 19 näidendit
(enamik saksa ja vene keele kaudu). Norra
keelest ja hästi tõlkis kaks Ibseni näidendit
G. E. Luiga, lisaks neile tunnustas Bernhard
Linde ka Marie Underi „Peer Gynti“ tõlget

(saksa keelest). Kõiki ülejäänud tõlkeid pidas ta ebaõnnestunuks. 1928. aastaks olid Ibsenilt tõlkimata vaid „Väike Eyolf“, „Brand“ ja „Armastuse komöödia“. Bjørnstjerne Bjørnsonilt ilmus 1920–1940 kuus teost. Tõlkisid August Herms, Aino Ränk, Adelaida Lemberg, Agnes Antik. Väga populaarne autor oli Eestis Knut Hamsun (16 nimetust esimeses EV-s), kelle teosed – nagu ka teised norra kirjanike teosed – eesti kirjandust mõjutasid. Bernhard Linde ja Henrik Sepamaa käisid tal Norras külas. Hamsunit tõlkisid Adelaida Lemberg, Mihkel Reiman, Marje Pedajas, Ottomar Kallak, Karl Sinikas, August Karuste, August Hanko, Ernst Raudsepp. Järgnevatel aastatel (1937–1982) ilmus eesti keeles ainult üks Hamsuni novell (tõlkis Henrik Sepamaa). 1935. aastal ilmus norra autoritelt 7 raamatut, sealhulgas kahelt kirjastuselt „Maa õnnistus“, mis tõi Hamsunile 1920. aastal Nobeli preemia. Sigrid Undseti „Kristiina Lauritsatütar“ ilmus 1935–36 ja selle tõlkisid Ernst Raudsepp ja August Hanko.

K.-R. H.: „Kristiina Lauritsatütar“ tuli minu mälu järgi ka hiljem, üheksakümnendatel? See on paljudele südamesse läinud, eriti naisterahvastele.

S. T.: Elvi Lumet tõlkis selle uuesti 1989. Samuti liigutas lugejaid Trygve Gulbrandseni „Ja taamal laulavad metsad“ (e.k 1939 August Hanko tõlkes).

R. H.: Kas Hanko tõlkis siis ka otse norra keelest?

S. T.: August Hanko (1879–1952) tõlkis tõesti norra keelest. Ta oli poliitik ja tõlkija ja suri asumisel. Ta oli muu hulgas abielus Aita Kurfeldtiga. Urve Lehtsalu-Hanko oli abielus August Hanko poja Jüriga. Urve Hanko tõlkis inglise kirjandust ja õpetas mulle ülikoolis tõlketeadust.

K.-R. H.: Nõukogude ajal olid meile juba tuttavamad tõlkijanimed, Sepamaa kindlasti, Elvi Lumet, Arvo Alas, tema tõlkis Engeri „Sööbiku ja pisiku“ näiteks. Paljude eestlaste jaoks esimese norra kirjaniku Anne-Catherine Vestly tõlkija Elvi Lumet on kindlasti üks toonane käilakuju.

S. T.: Elvi Lumeti tõlked olid tollal minu meelest väga kaunid. Ma püüdsin tõlkimist õppida nende järgi. Väga hea keelega tõlkija oli ka Marje Pedajas. Kõrvutasin tema „Gösta Berlingi saagat“ originaaliga ja imetlesin tõlget väga.

K.-R. H.: Ei saa küsimata jätta, kuidas norralased kurikuulsas Põhjamaade krimilaines välja paistavad. Kas seal ongi ainult Jo Nesbø ja siis on tükk tühja maad, või tasuks veel kedagi eraldi välja tuua?

E. A.: Norralased ise loevad küll palju krimiraamatuid, Norras on isegi selline mõiste nagu *påskekrim*, lihavõttekrimi, mis tähendab, et sa ostadki endale meetrikõrguse krimivirna lihavõttepühadel lugemiseks.

R. H.: Krimikirjanikest olen tõlkinud ainult Nesbød, kuigi kirjastustelt on pakkumisi tulnud märgatavalt rohkem. Praegugi teen „Kuningriigi“ teist osa. Head *nordic noir*’i tuleb Norrast ju kosena. Peale Jo Nesbø on tuntumad ja hinnatumad (endine politseiuurija) Jørn Lier Horst, kes on kirjutanud kuulsat Wistingu-sarja ning põnevaid krimisarju lastele; siis veel Samuel Bjørk, Thomas Enger, Karin Fossum jpt. Isegi suurepärane lastekirjanik ja luuletaja Ruth Lillegraven on hakanud viimasel ajal kriminulle avaldama. Aga ma ei ole siin pädev hindaja, tuleks uurida headelt kolleegidelt, kes on selle žanriga rohkem kokku puutunud. Toimetanud olen mõned lastele mõeldud põnevikud küll. Kui neli aastat tagasi oma esimese Nesbø tõlkida võtsin, ei jäänud peale muu tööõõmu märkamata seegi, et nii annab laenutushüvitist tõsta. Sest lugejaskond on tal tõesti aukartustäratav.

S. T.: Norras oli reede õhtul pärast lastesaadet televisioris alati mõni kriminull, mida kogu perega koguneti vaatama. Gunnar Staaleseni kriminaalromaanide põhjal on tehtud mitu teleseriaali.

K.-R. H.: Kas teda on tõlgitud ka?

S. T.: Ta ei ole Eesti kirjastustele huvi pakkunud. Õnneks on aga eesti keeles ilmunud kaks raamatut Agnes Ravatnilt, kes kirjutab intelligentseid kriminulle („Linnukohus“ ja „Seitse ust“).

K.-R. H.: Ma sain aru, et sina, Sigrid, jälgid ise palju Norra kirjandusilmas toimuvat ja pakud Eesti kirjastustele raamatuid välja. Mina olen omal ajal kirjastuses projektijuhina töötanud ja nüüd naudin täiel rinnal seda, et ei pea ise valima. Loen ja annan nõu, kui küsitakse, Rootsi raamatuid olen ka ise pakunud, Norrat jälgin vähem. Kuidas teised, kas leiate ise ja pakute välja?

E. A.: Mina olen nii väikese kogemusega raamatutõlkija, tegelikult ma olen väga õhuke kõigi teiega võrreldes oma tõlkekogemusega. Kui kirjastused minuni jõuavad, siis nendega rõõmsasti räägin. Tundub, et kirjastustel oleks nagu oma hulk võõrkeeli, mida tehakse, ja oma agendid, norra kirjandusega on näiteks Eesti Raamatul head suhted. Olen soovitanud raamatuid, mis mulle on meeldinud, aga seni pole midagi töösse läinud.

R. H.: Püüan ikka ennast kursis hoida ja pakun ise ka, just head laste- ja noortekirjandust, minu välja valitud raamatud (isegi debütantide omad) on soojalt vastu võetud. Aga tavaliselt pakuvad mulle kirjastused ise, Norra agentuurid saadavad oma koostööpartneritele info sageli kiiremini, kui tõlkija reageerida jõuab. See puudutab muidugi värskemate kirjandust. Sihtasutuse NORLA kirjanduseksperdid sõeluvad väärt raamatud välja ja koostavad kaks korda aastas soovitusnimestiku, mille järgi on hea orienteeruda. Kindlasti vaadatakse Eestis sedagi, et kui ingliskeelses maailmas on teos laineid löönud, siis tasub tõlkida.

K.-R. H.: Samas oli just Knausgård hea näide raamatust, mis mujal läks, aga meil ei läinud. Neid näiteid on veel, mitte ainult norra keelest.

S. T.: Kas ei ole asi selles, et eestlased on okupatsiooniajaga nii tuimaks tehtud? No kui isegi Erlend Loe „Doppler“ ei lähe... kas saab sellest raamatust toredamat olla?

K.-R. H.: Erlend Loe on legend tõesti. Mina olen tõlkinud norra keelest lisaks lasteraamatutele paar Helene Floodi põnevikku, mida on viimasel ajal päris paljudesse keeltesse tõlgitud, samuti aimeraamatuid, hetkelgi

on käsil norra psühhiaatri Per Isdali raamat vägivalda olemusest. Krimkasid teen üsna hea meelega, aimeraamatuid samuti – need on väga avardavad, lisaks on neis erialakeelt ja natuke teistmoodi pusimist. Püüan võimalikult erinevaid töid vaheldumisi teha. Samas ma ei sõandaks näiteks Ibsenit ette võtta. Kuigi tema tsitaate läheb tihtilugu vaja.

S. T.: Ibsen tuleks uuesti tõlkida. Tema näidendid on aegumatud, aga eesti keel aegub.

R. H.: Sigrid, me oleme vähemasti algust teinud. Koostöös Paul-Eerik Rummoga tõlkisid sina Ibseni „Brandi“, mina „Peer Gynti“. See tähendab, et meie tegime proosatõlke ja Paul-Eerik värsistas.

S. T.: Ibseni viievaatuselist „Brandi“ peeti seni tõlkimatuks, see on minu suurim ja raskeim tõlketöö. Tegin seda kaks aastat Ingo Normeti tellimusel, kes lavastas selle VAT-teatris 2014. a. Palusin näidendi värsistamiseks abi Paul-Eerik Rummolt.

K.-R. H.: Tean, et paarikümne aasta eest pidi Draamateater „Kummituste“ lavastuse jaoks ka tõlget oluliselt muutma ja kaasajastama. Aga kas on veel midagi, mis tuleks kiiremas korras ära teha, kas meil on kusagil lüngad?

S. T.: Oliver Lovrenski, noor poiss, tekitas hiljuti Norras suurt furoori oma raamatuga, mida veel eesti keeles ei ole. Ma olen seda lugenud ja ütlesin Varrakule, et see on väga hea asi. Võib-olla Eesti oludesse tõstes ei pruugi sama hästi töötada. Noorte släng on selline keel, mida eakas tõlkija ei valda. Lovrenski kirjutab *kebabnorsk*'is, mis on veel üks norra keele variant.

Kahjuks on lugejaid üldse väheks jäänud. Loodan ainult, et saan sellest hoolimata edasi tõlkida. Ma ei kujuta ette toredamat tööd.

R. H.: Minule on ikka oluline, et ma teen seda kellelegi. Lugejat ette kujutades ma justkui suhtleksin temaga. Lasteraamatute puhul olengi mõelnud oma noorima lapse ja tema kaaslaste peale, küsinud ja saanud neilt väärt nõu. Ühest küljest suhtun küll tõlkimisse kui kunstivormi, pühendumusega, teisalt jällegi – ainult iseendale ma ilmselt siiski ei tõlgiks. Aga mis puutub lünkadesse, siis arvan, et

need jäävadki meie töö loomulikuks osaks. Kõike ei jõua ja see ei ole ka eesmärk. Aeg-ajalt tuletan endale meelde, et vahendan ju ühest väikesest keelest teise.

S. T.: Kui ma mõnd raamatut tõlgin, siis on mul enamasti ikka tunded mängus. Kui on hea raamat, siis elan väga sisse ja kaasa. Kui on halb raamat, tunnen end ohvrina, nagu ründaks tekst mind lausa füüsiliselt. Kujutan ette, et lugejal on samasugused tunded. Aga tegelikult see vist nii ei ole, kõik me oleme erinevad.

K.-R. H.: Eks elad tõlgitava raamatu elu küll, isegi aimeraatu puhul – praegu tõmban kogu aeg paralleele Per Isdali mõtetega vägivalla teemal, näen järsku kõikjal seda, millest ta kirjutab. Helene Flood näiteks on autor, kelle puhul tundsin, et võin tema alustatud lause ise lõpetada, meie mõtte ja keele laine-pikkus oli kuidagi nii sarnane. Tema raamatu-te kohta olen ka eesti lugejatelt kuulnud, et ta haarab kaasa, tal on kõik läbi tunnetatud. Aga kuidas te tehniliselt tõlgite? On kuulda neist, kes alustavad keskelt, või neist, kes teevad ära alguse ja lõpu ja siis jätkavad. Mina teen alati esimese musta, aukudega versiooni ja siis järgmise ringiga täidan korralikult ära. Mis tehnika teil on?

R. H.: Kui ikka hüppab ette sõnaraamatutes olematuid sõnu, eriti selliseid, mida guugeldades vaatab vastu tühi ekraan, siis jätan küll auke sisse, sest minul peab olema see n-ö *flow*-seisund, vaistlik voog. Üliaeglane mekutamine lõhuks selle ära. Nokitsemiseks ja uurimistööks võtan eraldi aja, enamasti teen eelmisel päeval tõlgitud lõigu korda järgmisel hommikul. Ja alustan ikka algusest. Aga kõõgipoolest palju tähtsam on mulle raamatu teeleloitsimine. Kuuvalgel trummi ei põrista, aga soovin lugejale alati head, lootuses, et normid talle ikka kuldset lõime möödavad.

E. A.: Alustan algusest ja lõpetan lõpus, aga puhtandini jõuan alles õige mitmenda lugemisega. On neid, kes alustavad teisest peatükist, sest kirjanik ei ole esimese peatükiga ennast veel soojaks kirjutanud. Mina hakkan ikka algusest, aga tähistan kõhklemiskohad ja küsimused eri värvidega, mul on selleks oma

kood, panen palju ääremärkusi ja lisan linke, kui mõne sõna või väljendi jaoks olen lisaks lugenud ja otsinud. Ükskord tuleb muidugi lahti lasta, et nüüd on, nagu ma sel hetkel suutsin. Ja leppida, et kõike ei saa nii edasi anda, nagu tean ja tahan. Ja trükist tulnud raamatut tavaliselt ei ava.

S. T.: Küsisin Ravelilt, kuidas tema teeb. Ta ütles, et enne ta edasi ei lähe, kui probleem on lahendatud. Ka ütles ta, et kõige rohkem meeldib talle tõlkida heietusi.

Mina teen ka ikkagi algusest lõpuni, aga mul tuleb hirmus hoog sisse, sest mingil hetkel hakkab põnev ja enamasti tahan teada, mis edasi saab. Aga siis pean hoogu maha võtma, et ikkagi otsida, otsida, otsida. Ma püüan probleemseid kohad kohe lahendada. Teise läbitõlkimisega hakkab peale tegelik töö. Esimene ring on õhin, teine ring võtab kõvasti aega, ma teen kõik ümber, nagu oleks esimese variandi teinud teine inimene. Ma olen ennast muide ise toimetanud ka, päris ametlikult. Ja siis edasi, kolmas, neljas ring, vahel ka rohkem, kui on aega.

Norra lause omapära on, et see kipub lohisema, sest püsib väga lõdvalt koos (aga selle tükeldamine ei tule kõne alla, sest lause pikkuses väljendub autori stiil). Pikk rodu rindlauseid on omavahel ühendatud komaga või sidesõnaga „ja“. Eesti keeles on loomulik lauset pingestada. Niisiis tuleb pika lohiseva lausega midagi ette võtta. Hille Lagerspetzilt õppisin, et lauset tihendades ei tohi eestäiendeid liiga raskeks (pikaks) muuta, siis on juba parem kasutada kiillauset, sest eelkõige peab teksti olema kerge lugeda, et kohe esimese korraga saaks mõttest aru. Kui lauset peab aru saamiseks üle lugema, siis ei ole lause hea. Niisiis lihtsus ja selgus. Oma suurepäraselt toimetajalt Anu Saluäärelt õppisin, et kõige alus on skepsis: ära arva, et sa sõna tähendust tead, vaata alati järele, ja sa võid üllatuda. Endastki mõista tuleb võõrsõnad ja anglitsismid (norra keeles esineb neid ohtralt) asendada omasõnadega, kui võimalik.

K.-R. H.: Eespool rääkisime, et raamatute promomiseks Norral raha on, NORLA on lahkelt toetanud ka minu tõlgete väljaandmist. Kuidas Norra riik teist igaüheni jõuab,

kas Norra saatkond hoolitseb tõlkijate eest kuidagi?

S. T.: Ei ole märganud. Aga saatkond toetas Fosse õhtu korraldamist Tallinnas ja Tartus.

R. H.: Minul on saatkonnaga säilinud üsna tihe ja sõbralik side. Iga-aastasele rahvuspüha tähistamisele kutsutakse alati ka tõlkijaid. Meenuvad mõned kirjandusüritused, neid on muidugi harva, aga ega paljude suuremate riikide esindusedki ju alatasa kirjandusele tähelepanu pööra. Saatkond hoiab kätt kirjanduspulsil sel viisil, et annab norra keelest tõlgitud raamatutest sotsiaalmeedias teada. Viis aastat tagasi valmistas saatkond norra laste- ja noortekirjandust tutvustava rändnäituse, minult telliti selle näituse tekstid. See suureformaadiline ja päris ülevaatlik näitus tuuritab tänaseni mööda Eesti

raamatukogusid ja koole. Kirjandusõpetajad olevat kiitnud, et nii hea on selle põhjal tunde anda. Tõlkijate eest hoolitsemise ülesanne on Norral pandud peamiselt riikliku sihtasutuse NORLA õlule. Ja selle kohta jätkub mul tõesti rohkesti kiidusõnu. Toetatakse väärtkirjanduse tõlkimist, kord kuus toimub „veebikohvik“, kaks korda aastas antakse neljale-viiele norra kirjanduse tõlkijale võimalus veeta kaks nädalat Oslos Bondeheimeni kirjanike hotellis, veidi pikema aja tagant aga korraldatakse kuningriigis suur tõlkijate konverents. Olen kõigist neist hüvedest osa saanud – näiteks eelmisel suvel oli mul rõõm käia konverentsil, kus osales 130 kolleegi kogu maailmast, Maria Parr kallistas mind, meile lauldi seal isegi ülemlaulu. Norra hindab ja austab kirjandustõlkijaid väga.

JAAH KAPLINSKI LUULETUSE „VERCINGETORIX ÜTLES“ LADINA KEELDE
TÕLKINUD KLASSIKALISTE FILOOOGIDE VESTLUSRING.

**VALLO KASK, MARIA-KRISTIINA LOTMAN, NEEME NÄRIPÄ, IVO VOLT,
AVE TEESALU. JUTTU SUUNAS ELO-MALL TOOMET**

VERCINGETORIX CAESARI KEELES

Sügisel 2023 tuli väike seltskond Tartu klassikalisi filolooge kokku tõlkima üht antiikajaga seotud teksti. See on iseenesest tavapärane olukord, pisut ebaharilikum oli aga tõlkesuund – eesti-ladina – ning tõsiasi, et tegu oli 20. sajandil Eestis kirjutatud tekstiga. Tõlkimiseks sai valitud Jaan Kaplinski „Vercingetorix ütles“, luuletus, mis ilmus esimest korda 1967. aastal kogus „Tolmust ja värvidest“, oli aga kirjutatud ilmselt juba 1950. aastate lõpus. Ladinakeelne tõlge võeti ette avalikuks ettekandmiseks Kaplinski ja antiikkultuuri seoseid avaval ettekandeõhtul, mis pani selle valmimisele ka kindlad ajalised piirid – see tuli valmis teha kolme nädalaga. Vercingetorixi kujuteldavate sõnade ladina keelde tõlkimises osalesid Maria-Kristiina Lotman, Neeme Näripä, Ave Teesalu ja Elo-Mall Toomet, mõnel korral liitusid ka Vallo Kask ja Kadri Novikov. Tõlke kandis ette Ivo Volt ning eestikeelset teksti esitas paralleelselt ja salmikaupa Rahel Toomik.

Mõned selles ettevõtmises osalenutest kogunesid 2024. aasta kevadel uuesti, et Vaba Akadeemia tõlkeseminari raames „Vercingetorixi“ tõlkeprotsessi meenutada ja selle kaudu ka laiemalt antiikkeeltesse tõlkimise, antiikajast kirjutamise ja Vercingetorixi ning tema aja üle arutleda. Selle väikeste pausidega toimunud vestluse üleskirjutuse järgmistelt lehekülgedelt leiategi.

Elo-Mall Toomet: Asetan end õhtujuhi rolli ja hakkan jutuga peale, sest kahtlustan, et see olin mina, kes käis naiivselt välja idee see vestlusring kokku kutsuda ja rääkida natuke sellest, kuidas Tartu klassikalised filoloogid Jaan Kaplinski luuletuse „Vercingetorix ütles“ ladina keelde tõlkisid. Esmalt ehk avan natuke tausta – miks see konkreetne tõlge sündis. Nimelt korraldasin 2023. aasta sügisel väikest ettekandeõhtut Kaplinski ja antiigi teemadel, kus räägiti tema Sappho tõlgetest, seostest ladina keelega ja muudest antiikmaailmaga seotud huvidest. Plaanis oli ka ette kanda nii Kaplinski antiigiteemalisi luuletusi kui ka mõned tema tekstid ladina keeles, tema enda tõlgetena. Ja siis tundus, et oleks ju tegelikult uhke, kui mõni Kaplinski n-ö klassikaline tuntud luuletus saaks ka ladina keelde tõlgitud. Ja kui juba mõni luuletus, siis võiks see olla just „Vercingetorix“. See tõlkimise mõte sai aga üldse kooruda ilmselt sellepärast, et see ei ole esimene kord, kui Tartu klassikalised filoloogid üritavad eesti tekste antiikkeeletesse tõlkida. Ja siit tulebki esimene küsimus, mille üle minu meelest võiks pisut arutada – miks midagi sellist üldse teha? Sellel tõlkesuunal ei ole ju mingit praktilist väljundit, ei ole ladinakeelse emakeelega lugejaid, kes igatseksid pikisilmi tekste. Enda eest ma võingi kohe öelda, et minu meelest on see väga hea ettevõtmine, millesse aega panustada, just sellepärast, et see on täiesti mõttetu. Kas teil on ka mingeid arvamusi selle kohta, kuidas sedalaadi tõlget õigustada? Või tahate ehk avada, millised on „Vercingetorixi“ tõlke seosed varasemate samalaadsete projektidega? Mis traditsiooni see paigutub?

Maria-Kristiina Lotman: Meie vist seni kõige suurem ettevõtmine mitmete väiksemate projektide kõrval oli see, kui me tõlkisime „Kalevipoega“ ladina keelde, ehkki meie eesmärgiks polnud siiski „Kalevipoja“ täistõlge. Valisime aluseks Eno Raua osaliselt proosastatud lasteversiooni, aga seal oli ikkagi ka piisavalt värsijupikesi, millega saime oma kvantiteeriva värsi loomise oskused proovile panna.

Ivo Volt: „Kalevipoja“ tõlkimise mõte tuli minu mäletamist mööda Kreutzwaldi muuseumist, Anne Lill käis seal mingil põhjusel

ja kuidagi tuli jutuks, et soomlased on oma „Kalevala“ ladina keelde tõlkinud ja nii tore oleks, kui „Kalevipoeg“ oleks ka.

M.-K. L.: Nii et see oli puhas võistlusjanu, me ei saanud alla jääda!

I. V.: Soomlastele ei saa alla jääda jah. Anne Lill selle tõlkijate grupi kokku kutsus ja meid oli kümme inimest. Jagasime Eno Raua ümberjutustuse omavahel ära ja asusime tööle. Toimusid ka seminarid, kus tõlkeid arutasime. Aga tõlkides oli vähemasti minu mulje, et selles proosaümberjutustuses ei ole „Kalevipojast“ palju alles, kogu poeetika läheb kaduma. Nii et selle proosa tõlkimine mulle üldse ei meeldinud. Aga värsside osa oli väga tore, nii et mina igal juhul vaikselt lootsin, et tegelikult tõlgime lõpuks kogu asja värssi. „Kalevipoja“ (ladina keeles „Kalevides“) sissejuhatuse tegime igal juhul ühistööna ja selle algus kõlas nii: „Crede citharam mi, Vanemuine! / Fabulam recordeo pulchram, / de heredio maiorum / carmen cupio cantare.“

Neeme Näripä: Ma mäletan, et mina jõudsin ka kuidagi selle projektiga lõpu poole liituda, aga minu meelest oli see selline nagu staatusprojekt, kui ma magistrantuuri astusin ja suureks inimeseks sain, siis mind kutsuti sellest osa võtma.

I. V.: Ma ei mäleta, mis see motivaator oli, miks kõik tahtsid seda teha. Ei olnud varem tehtud vist lihtsalt. Taheti proovida, kuidas see välja tuleb. Muide „Kalevipoja“ tõlkimisel on seos ka Jaan Kaplinskiga. Meil oli 2015. aastal mingi üritus, kus Jaan Kaplinski oli ka kohal, ja kuidagi tuli jutuks, et oleme niisugust asja teinud, oleme „Kalevipoega“ tõlkinud. Ta ütles, et väga huvitav ja võiks talle lugeda saata. Saatsingi, vist ka proosat, aga eriti just värsijuppe. Ja ta kirjutas vastu, et „mõned sõnad olid tundmatud, aga muidu tundub, et ladina keeles on parem kui eesti keeles“. Selline seos Kaplinskiga.

E.-M. T.: Kas sa, Ave, olid ka selles seltskonnas?

Ave Teesalu: Olin. Kuid see jäi ajapikku soiku ja kadus kuhugi sahtlisse.

E.-M. T.: Minu meelest Ivo aeg-ajalt vihjab õrnalt, et võiks jätkata sealt, kus pooleli jäi, ja siis ei võta kuidagi kaaslased vedu... aga ta ei anna alla ja aeg-ajalt jälle üritab.

I. V.: Iga paari aasta tagant.

N. N.: Minu jaoks on „Kalevipoja“ ja „Vercingetorixi“ luuletuse tõlkimine aga olemuslikult erinevad selles mõttes, et „Vercingetorixi“ tõlkimisel tuleb üks väga kindel tasand juurde, kunstiline tasand – kui tekstis öeldakse, et „näen neid juba õppimas isandate, unustamas isade keelt“, ja meie nüüd tõlgime selle teksti sellesse isandate keelde... Originaalile lisandub uus tähenduskiht ning tekib uus kunstiteos.

M.-K. L.: Meie ladinakeelsed isandad... See vajaks tõesti veidi põhjendamist. Ladina keele valdkond on ju tohutult suur ja sellesse mahub nii palju perioode, nii erinevaid stiilitasandeid. Kui me arutasime, millisesse ladina keelde see luuletus tõlkida, siis tundus kõige õigem lahendus tõlkida see Caesari keelde ehk eelistada igal võimalikul juhul Caesari sõnavara ja lausestust. Alati seda muidugi teha ei saanud. Selle valiku taustal tuleb aga arvestada, et Caesar oli ju Vercingetorixi alistaja ja tegelikult ka tapja. Ilmselt olnuks õigem tõlkida luuletus Vercingetorixi keelde, kui see oleks võimalik, aga minu meelest on siin siiski mitte ainult formaalseid, vaid ka sisulisi õigustusi Caesari keele kasuks otsustamisel. Jaan Kaplinski kirjutas ju selle teksti Caesari teoses „Märkmeid Gallia sõjast“ esitatud loo mõjul ja luuletus on kantud sellest emotsioonist. Ja üks hästi peen nüanss on siin see, et Caesariil saab Vercingetorix väga vähe sõna – on vist mõned üksikud korrad, kui Caesar kirjutab Vercingetorixi sõnavõtudest, kuid need on väga kuivad ja konseptiivsed kokkuvõtted. Isegi Vercingetorixi alistumine on üsna vaikne, Plutarchosel isegi rõhutatult vaikiv. Aga Jaan Kaplinski annab talle hääle. Ja nüüd meie tõlgime selle ladina keelde ja justkui täiendame sellega Caesari teksti. Samal ajal võtab Kaplinski aga ära Caesari hääle – Caesar temal sõna ei saa.

E.-M. T.: Minu reklaamlause sellele teksti ettekandmisele oligi „teeme Vercingetorixi sõnad Caesarile arusaadavaks“. Aga üks aspekt selle tõlke puhul on minu jaoks ka see, et mingis mõttes on ladina keel ikka veel rahvusvaheline keel, sellest luuletusest on ingliskeelne versioon, ungarikeelne versioon, küllap neid on veel. Aga see, kui see tekst on olemas ka ladina keeles, tähendab põhimõtteliselt, et rahvusvahelisele (korralikult haritud) klassikaliste filoloogide kogukonnale on see arusaadav. Selline nostalgiline mõte, et ladina keel võiks ikkagi olla kuidagi ühendav. Ja samas tõepoolest ka Neeme mainitud nüanss, millele ma ise ei mõelnud – et see on luuletuses mainitud isandate keel. Toredalt segamini ja vastandlike tähenduskihtidega ettevõtmine.

N. N.: Mingis mõttes ju prantslased ise ka aproprieerisid ladina keele, Rooma impeerium on langenud, prantslased on alles, seega Vercingetorixi järeltulijad hakkasidki rääkima nii-öelda ladina keeles, kuid roomlasi neist ikka ei saanud.

E.-M. T.: Aga ma uurin veel natuke sellel üldisel teemal. Te tõite varem sellel suunal tehtud tõlgetest välja „Kalevipoja“, aga kuidas on lood rutiinsemate pedagoogiliste praktikatega – ei ole vist kombeks sundida õpilasi tõlkima eesti keelest vanakreeka keelde ja ladina keelde? Ma saan aru, et selline tõlkimine on mõnel pool, näiteks brittidel, klassikalise filoloogia hariduses hästi levinud õppemeetod. Seal on teised õppemahud ja õppijatel teine ettevalmistus, see on arusaadav – aga kas kunagi selle osakonna algusaegadel ei olnud see siin ka rohkem levinud, ei antud koduseks ülesandeks või ei sunnitud tunnis tekste antiikkeeltesse tõlkima?

M.-K. L.: Epp Tamm kirjutas vahel tahvli peale lauseid, mida me pidime tõlkima, aga suuremaid tekste mitte (kuigi väljaspool õppetööd tõlkisime ikka). Meil on õppemahud alati olnud liiga väikesed, et jõuda eriti palju enamat kui täita meie põhilist eesmärki: õpetada tudengid keerulisi antiikaegseid originaaltekste lugema ja tõlgendama. Kõik muu ju võib olla, aga see peab olema.

I. V.: Ühel esimesel üritusel, mida mäletan, oli üks esimesi tekste kohe Ain Kaalepi tõlgitud „Post balneum, prope stagnum“ („Sauna taga tiigi ääres“). Aga ise me midagi tõlkima ei pidanud.

N. N.: Praegu minu teada tõlgivad üliõpilased kogu aeg mingeid laule kreeka keelde.

I. V.: See on nüüd tulnud viimastel aastatel.

Vallo Kask: Kadri Novikov sunnib igal aastal kõiki vanakreeka keele õppijaid tõlkima kreeka keelde. Kuid sellele kreeka keelde tõlkimisele pani aluse minu teada Elo-Mall ise „Põdra maja“ lauluga.

E.-M. T.: Ma andsin koroona ajal kreeka keele harjutustunde ja et oma staatus ja tasu ikkagi välja teenida, siis koostas õpilastele mingeid mitte otseselt kohustuslikke koduseid ülesandeid... Mõned üksikud õpilased tegid neid, aga üks tulemus oli jah ühe noormehe „Põdra maja“ kreekakeelne tõlge, mida siiamani vahel klassikute üritustel lauldakse.

I. V.: See vist avaldas mõju ka, vahepeal taheti neid tõlkeid ka vabast ajast teha, näiteks „Nukitsamehest“ tõlkisime rahalaulu vanakreeka keelde, kusjuures riimidega ja lauldavaks.

N. N.: Ma ise ka aeg-ajalt annan eesti keelest ladina keelde tõlkimise ülesandeid. Aga mis kreeka või ladina keelde tõlkimisse puutub, siis ma just natuke aega tagasi mõtlesin selle peale, et minu jaoks pakub see teatavat rahuldust, kuna me kogu aeg justkui näeme vaeva sellega, et painutada eesti keelt antiikvormide järgi, ja on hea aeg-ajalt painutada ka kreeka ja ladina keelt natuke...

E.-M. T.: Minu jaoks oli see konkreetne tõlge kuidagi hästi vabastav protsess. Käisime kolm pühapäeva koos seda tegemas ja see ei seostunud kuidagi mitte millegi muuga, mis käsil. Oli nagu puhkus ja rõõm... kuigi minu roll oli ka selle juures olla ennekõike õhtujuht, veensin teid kokku tulema ja siis ise nii palju sisuliselt ei tõlkinud. Aga näiteks Avel oli juba esimene kord mustand valmis.

M.-K. L.: Jaa, just tänu Ave mustandile meil see asi sellisel kujul õnnestuski – nii oli meil hea alus, mille peale ehitama hakata.

A. T.: Mind haaras kohe see mõte, et seda ei ole millekski vaja, sellel ei ole otstarvet, aga ometi on see kõige parem asi, mida hetkel teha. See oli justkui vaimne harjutus ja tekkis hasart, kas õnnestub leida neile sõnadele vasted. Ja see oli just paraja pikkusega ülesanne. Kui toortõlge sai tehtud, oli minu jaoks hästi huvitav jälgida, kuidas kõik sõnad läbi kaaluti ja võrreldi andmebaasidega, et Caesari sõnavara kätte saada. Mõeldi, mis variante veel oleks, et seda mõtet öelda, kas järgida tajutavat rütmi ja silpide arvu.

M.-K. L.: Selles ei kahelnud me algusest peale, et tõlkeks tuleks valida vabavarss, nii nagu ta originaalis on, aga tuli lahendada veel terve hulk igasuguseid poeetilisi küsimusi: kui palju me järgime rütme, kas tõlgime enam-vähem sama silbiarvu järgides või loome oma teksti täiesti vabalt. Me ei tahtnud ka, et see oleks lihtsalt maitsekalt liigendatud proosa, vaid ikkagi instrumenteeritud luuleteos. Minu meelest õnnestusid meil alliteratsioonid kohati päris hästi, näiteks originaali „matar ja mõök“ on ladina versioonis *fustem et ferrum*.

E.-M. T.: Ma mäletan, et Vallol oli esimest korda kohale tulles kohe see *ferrum*... mulle meeldib, et see on ka justkui natuke sümboolsem, tinglikum, ei pea tähendama tingimata sõna-sõnalt mõõka.

M.-K. L.: Ja *sicut ricinus ruptus spargetur* („latsatab lõhki kui puuk“) – siin me mängisime s-i ja r-i kordumisega. Ühtlasi jälgisime anafoore, et ka originaali alguskordusi edasi anda, sest Kaplinski tekst on kohati hästi sugestiivselt anafoorne.

E.-M. T.: Mulle oli oluline ka see, et kuna originaal on minu meelest kirjutatud hästi lihtsas ja selges keeles, kuigi see on poeetiline, siis püüdsime ka ladina keeles valida võimalikult lihtsad sõnad.

M.-K. L.: Jah, see läheb tegelikult Caesari stiiliga kenasti kokku.

A. T.: Vaidlesime ka sõnade *gens* ja *populus* üle. „Rahvas“ on eesti keeles kasutatud kahes kontekstis ja eristasime need – kui Vercingetorix räägib oma rahvast, siis kasutasime sõna *gens*, ja kui räägitakse Rooma rahvast, siis *populus*.

E.-M. T.: Jah, tegime vahet, kas räägitakse oma rahvast või alistaja-rahvast.

M.-K. L.: Meenub, et värsi juures, kus on „üks keel, üks usk ja üks rahvas“, tegi Neeme asjakohase märkuse, et siin võivad tekkida soovimatud konnotatsioonid loosungiga „Ein Volk, ein Reich, ein Führer!“. Sellepärast muutsime natuke rütmi ja jäi *una lingua, una religio et populus unus*.

E.-M. T.: Mulle tundubki, et üldine kontseptsioon sai meil suhteliselt lihtsalt paika, aga siis olid mõned sõnad, mis said komistuskivideks, või mida oli lihtsalt natuke raske tõlkida. Ma mäletan, et „kodanikukirjade“ küsimus põhjustas kõvasti peamurdmist. Uurisin ka Rooma ajaloolastelt, et kas roomlastel oli mingisugune paber, midagi, mis võis füüsiliselt olla „kodanikukiri põues“, või on see ikkagi puhtalt sümboolne. Tundub, et ikkagi pigem olid kuskil nimekirjad, mitte midagi passilaadset, ja et originaalis on lihtsalt kodaniku staatust niimoodi poeetiliselt kirjeldatud.

A. T.: Sai isegi vaadatud juriidilist sõnastiku...

I. V.: Tõlkes on valitud *tabulas civitatis tenere...* No igal juhul pandi kodanikud *tabula*’tesse kirja.

E.-M. T.: See vist pigem oligi midagi sellist nagu rahvastikuregister, aga mitte kaasaskantav dokument? Või tead sa täpsemalt?

I. V.: Ei tea. Hakkasin kohe mõtlema Cicero kõne peale, mis tal oli Archiase kaitseks, keda süüdistati ju selles, et ta illegaalselt kodakondsuse sai.

M.-K. L.: Aga seal käis ikkagi jutt linnaarhiividest ja sealsetest registritest.

I. V.: Jah, ja seal ei olnud kunagi sellist küsimust, et näita oma paberit. Ikkagi oli

jutt arhiividest, et see koht, kus ta on kirja pandud, on hävinud. Seda etteheidet ei olnud kordagi, et kus su dokument on.

M.-K. L.: Me lahendasime selle niimoodi, et jätsime lihtsalt „pöue“ tõlkimata.

E.-M. T.: Üks teema, mis mul endal esile kerkis, olid minu jaoks tekstis tajutavad viited. Kui on kirjas, et „sinu riik tuleb ja läheb“, siis mul on võimatu mitte mõelda ka reale „Sinu riik tulgu, Sinu tahtmine sündigu“. Seda seost võib tajuda näiteks nii, et viimati mainitud riik püsib, aga maapealsed riigid ei püsi. Aga teistpidi on see justkui mäng valitseja ülistamise vormelitega, algab nagu ülistus, aga siis liigub edasi ja ära. Teine sarnane, minu jaoks viitelisena tajutav väljend oli „tuleb tund“. Tekkis tunne, et võiks kasutada neid kristlikke tekste, millega seosed tekivad. Nii tulidki *regnum tuum adveniet et abibit ja veniet hora*. Võimatu on muidugi öelda, kas need väljendid on seal meelega selle lisakontekstiga, aga kuna need on nii tuntud, siis pigem kaldun arvama, et kui tundub, et nendega mängitakse, siis ilmselt mängitakse.

Mäletan, et olid veel mõned ootamatult keerulised sõnad – näiteks nägime palju vaeva puuõõnsusega – otsisime röövlitekste, kus olid koopad ja peidupaigad.

M.-K. L.: Lõppvarianti sai *antrum*, aga teatud kõhklusega.

N. N.: See rida annab alliteratsiooni.

E.-M. T.: Jah, see rida sai tervikuna minu meelest väga ilusasti kõlama: *velut ulula in antro annorum ululans perniciem* („öökullina aastate õõnde hõikama hukku“).

M.-K. L.: See värss on tegelikult ka originaalis imelise kõlaga – „huikama hukku“...

I. V.: Just sarnastel põhjustel oli ka „Kalevi-poega“ tore värssi tõlkida.

E.-M. T.: Alliteratsioon on mu lemmiknähtus, alati kui me teistpidi tõlgime Homerost – klassikutele on aastaid kestev „Odüsseia“ lugemise traditsioon –, siis ma olen väga rõõmus, kui leian mingi võimaluse tõlkes alliteratsiooni kasutada. Kuidagi puhas keelerõõm tuleb peale.

Puugi sõnaga olid meil vist ka pikemad arutelud?

M.-K. L.: Me ei kasutanud selle kohta ametlikku bioloogilise nomenklatuuri vastet, sest see ei sobinud luuletusse. Valisime ühe teise puugisõna – *ricinus*, mis jälle andis hea alliteratsiooni: *ricinus ruptus*.

A. T.: Eesti keeles ka „latsatab lõhki“.

E.-M. T.: Ivo ei tõlkinud meiega koos, aga kandis teksti ette ja mäletan, et selle rea juures – *sicut ricinus ruptus spargetur sub pugno venientium* – läks tal silm särama. See oli ka üks lisaaspekt selle tõlke juures, me teadsime, et see on mõeldud ettekandmiseks ja suhteliselt varsti ettekandmiseks ja püüdsime seda ka natuke arvesse võtta. Et oleks loetav rütm, et kõva häälega lugedes kõlaks hästi. Eks see luule suhtes kehtib muidugi igal juhul, aga kuna kindlat värsirütmi ees ei olnud, siis see tuligi läbi kõva häälega lugemise. Mis te arvate, kas vaikselt lugemiseks ja kõva häälega ettekandmiseks mõeldud tekstide puhul on ka tõlkeprotsess erinev?

I. V.: Minu meelest see tekst hakkab ise kohe kõva häälega rääkima. Mõnes kohas ei tea, kas seda üldse saab vaikselt lugeda. Ma võtsin kõigepealt teie arvutisse kirjutatud teksti, kirjutasin selle käsitsi ümber, siis tunnetasin seda paremini. Märkisin peale kõik pikkusmärgid, sest tahtsin, et see oleks loetud korralike pikkustega, ja kõik sobis, ainult ühes kohas oli mingi apsakas, kirjutasin öösel Mariale, et siin on üks viga, kas ma võin selle ära parandada, ja siin ma pakuksin veel üht teist sõna. Maria kirjutas kohe vastu, et jah, Caesaril on see sõna ka olemas, sobib!

N. N.: Minu jaoks üldiselt suuline rütm on natuke teistsugune kui puhtalt kirjalikult, ette lugemata tõlkides. Kirjalikult on rütmi võimalik rohkem varieerida, suuliselt läheb ta rohkem ühte sängi.

M.-K. L.: Eks me vahepeal ju katsetasime ka, et kuidas see kõva häälega ette lugedes kõlab.

E.-M. T.: Viimane kogunemine meil tegelikult oligi selle lihvimiseks, et muuta tekst

võimalikult loetavaks. Mul endal kipub vist ka nii olema, et ka omaette justkui vaikselt luulet lugedes ikka kuidagi pobisen seda, nii et need kaks võimalust pigem langevad kokku. Samas hoopis teistmoodi oleks ilmselt lauldav tekst. Antiikne luule oli ju tegelikult sageli lauldud. Vähemalt seda probleemi meil ei olnud, et oleks pidanud Ivol paluma lauldes tõlke ette kanda.

Kui minna jälle natuke spetsiifilisemate küsimuste juurde, siis mäletan, et üks aspekt, millega oli tekstis veel nuputamist, olid erinevad ajakasutused. Tekkis vastuolusid ilusamate ja lühemate sõnade ja korrektse ajakasutuse vahel. Oleviku ja tuleviku vahe, indikatiivi ja konjunktivi vahe, erinevad minevikud... Püüdsime siis näha, kas teksti on võimalik tõlgendada nii, et ilusamini kõlavad vormid oleksid õigustatud.

M.-K. L.: Lõpuosa sai küll kindlalt tulevikuks, see on ka semantiliselt tähtis, et ta tulevikus oleks. Aga fraasi „unustamas isade keelt“ otustasime siiski jätta olevikuks, sest Vercingetorix teab ja näeb juba praegu, mis tulevikus toimuma hakkab.

N. N.: Selles luuletuses on selline tore liikumine, et algab perfektiga – *dixit* ja *ieci* –, siis liigub oleviku peale, siis konjunktivi peale – *fiat* – ja siis futuurumisse.

M.-K. L.: Kusjuures erinevad futuurumid... Väga hea edasijõudnute harjutustekst!

N. N.: Mulle meeldib, kuidas ladina passiivi infinitiivid annavad võib-olla rohkem võimalusi kui eesti keeles umbisikulisi konstruktioone luua.

I. V.: Ma hakkasin mõtlema kujundite tõlkimisele, näiteks *velut ulula in antro annorum ululans perniciem*. Võib-olla peaks testima välislugejate peal, kes tunnevad ainult ladina keelt. Mis mulje neil sellest asjast jääb, mis toimub, mis emotsiooni see edasi annab? Mida teeb öökull, uludes aastate koogas, mis kujund see on selline? Samuti lõpus – *sicut ricinus ruptus spargetur* – kas üldse tekib see tunne, mida me tahame, et tekiks.

E.-M. T.: „Öökull aastate õõnes huikamas hukku“ võib muidugi eesti keeles ka mõnele

inimesele natuke raskesti hoomatavaks jääda, aga mulle tundub, et siin kontekstis on ta siiski mõistetav.

I. V.: Õnneks on see luuletekst. Siin on lubatud igasuguseid asju.

M.-K. L.: See öökull on kusagil peidus ja märkamatu, aga ta on kuuldav, ta on olemas. Ma usun, et niimoodi sai see edasi antud küll.

N. N.: Ma arvan, et siin on vastandus Kapitoolumi, tsivilisatsiooni keskpunkti ja metsa vahel, millele viitamine läheb ka edasi: „karistus tõuseb kui tamm“.

M.-K. L.: Järgmises värsis tuleb vastandus *urbs*’iga veel tugevamalt sisse – mina olen koopas ja sina oled linnas.

N. N.: „Väljakul kasvab nisu ja foorumil sõõvad kitsed“.

E.-M. T.: Loodus on justkui mestis barbaritega. Aga üks asi, mis mulle veel väga meeldis, olid ilmakaared, kasutasime kreeka tuulte nimesid. Millised variandid ladina keeles veel oleksid olnud?

M.-K. L.: Oleksime ju põhimõtteliselt võinud ka kasutada õigeid ilmakaarte nimesid.

A. T.: See oleks olnud kohmakas.

I. V.: Ja Vergiliusel on samamoodi kasutatud kreeka tuulte nimesid ilmakaartena.

E.-M. T.: Vergilius õigustab kenasti, see on ka piisavalt sama ajastu. Ja mulle meeldis see lisanüanss, et Rooma küll, aga Kreeka on ka seal taga.

M.-K. L.: Siin võib küll keegi meile ette heita, et sellised võtted ei ole tegelikult Caesarist stiilile omased, aga tegelikult pole see salm tervikuna ka originaalis Caesarist poetika vaimus: selle tropoloogiline struktuur, milles on nii võrdlused kui personifitseeritud apluss ja kõrkus, on täiesti teises stiilis. Nii et eepiline sõnavara sobib siia küll.

E.-M. T.: Caesar kirjutas vist ka luulet?

I. V.: Halba!

M.-K. L.: Seda on säilinud paaris fragmendis. Aga üldiselt oli juba antiikajal teada, et see oli

halb. Kui ma ei eksi, siis Augustus keelas tema „Oidipuse“ ja veel mõne tõlke avaldamise, et mitte kahjustada Caesarist jumalikustamist.

E.-M. T.: Sellele aspektile ma alguses ei mõelnudki. Caesarist sõnavara on küll ühtpidi hästi loogiline, aga huvitav, kas oleks tulnud teistsugune tekst, kui oleks võtnud mõne Caesarist aegse luuletaja sõnavara, või näiteks Horatiusu. Kuigi keegi ei oleks vist nii sobilik.

M.-K. L.: Horatiust kasutades oleks ilmselt pidanud selle tõlke valama mingisse stroofi.

E.-M. T.: Tõepoolest, vabavärss ei sobiks. Kuigi sõnavaraliselt saaks ju ikka võtta. Või kui suured on erinevused kuldajastu luuletajate ja Caesarist sõnavara vahel?

M.-K. L.: Päris suured.

E.-M. T.: Kas siis stiilist tulenevalt – et Caesar oma poliitilises propagandatekstis ei kasuta nii poeetilist sõnavara?

M.-K. L.: Laias laastus on näiteks Horatiusu iseloomulik nn nominaalstiil, kus on keskmisest rohkem nimi- ja omadussõnu, samas kui Caesaril domineerib verbaalstiil. Ja see tekst sobitub tegelikult sellega väga hästi, siin on verbi väga palju.

N. N.: Ja lisaks, stiil ju sõltub väga palju ka žanrist või diskursusest, Horatiusu lüüriline luule on lüürilise diskursuse osa ja kasutab sellele omast sõnavara ja ma ei näe põhjust seda teksti tõlkida lüürikaks või eepikaks.

E.-M. T.: Ehk siis see luuletus ei mahu nendes antiikluule piiridesse.

M.-K. L.: Siin tuleb lisaks arvesse võtta, et see on tegelikult kõne.

I. V.: Noh, Horatiusel on ka palju kõnelejaid, vähemasti satiirides. Aga siis oleks pidanud heksameetrisse panema.

E.-M. T.: Aga kui kreeka keelde, siis näiteks Demostenese või Isokratese stiilis?

I. V.: Gorgiasel!

M.-K. L.: Otsides ladina analooge, siis muidugi Cicero. Ent siis oleks see tekst loomulikult täiesti teistsugune.

E.-M. T.: Kokkuvõttes tundub, et Caesar oli ikkagi kõige parem valik. Just ka selle lakoonilisuse ja lihtsuse pärast.

M.-K. L.: Tundus, et see tõesti sobis orgaaniliselt.

A. T.: Siin on tegelasena ka nähtamatu kroonik, kes paneb kirja Vercingetorixi sõnad – luuletus algab sõnadega: „Vercingetorix ütles“, millele järgneb otsekõne.

E.-M. T.: See oleks justkui mingist mittesäilinud antiiksest ajalooraamatust pärit. Nagu Thukydides armastas oma tekstis kõnesid ära tuua.

I. V.: Üks teema, mis ka tõlke ettelugemisel tuli jutuks – see on ikkagi antiimperiaalne luuletus, aga kuivõrd sellele on ikkagi peale pandud seda nõuka-impeeriumi konteksti? Jaan ise vist ütles kuskil, et see polnud tema mõte?

E.-M. T.: Ta ise kirjutab sel teemal tekstis nimiga „Vercingetorix kõneleb ordumeistriga“, mis on ilmunud raamatus „Kevad kahel ranikul“ ja ka Ilmamaa kirjastuse välja antud kogumikus „Kõik on ime“. Seal tuleb küll välja, et see ei ole mitte kitsalt nõukavastane, vaid ennekõike igasuguse enesekolonisatsiooni, ordumeistriga samastumise vastane luuletus.

M.-K. L.: Mina lugesin seda ennekõike kui hääle kaotanud väikerahva väljasuremise lugu.

E.-M. T.: Just. Ja siin on ka see nüanss, et mitte end hurraaga samastada võitjatega. Nagu Toots Kentuki Lõvi ja punanahku mängides.

I. V.: Aga olenemata tema mõttest, see otsene nõukavastane tõlgendus siiski tekkis.

N. N.: Lisaks on minu jaoks Jaan Kaplinski tekstis ka kristlikku metafoorikat või diskursust piisavalt sees, see kihistus ei ole mitte tekkinud tõlke käigus, vaid see on juba originaalis olemas.

E.-M. T.: Ma arvan ka, et see on originaalis olemas ja mingis mõttes siin on ka tugevalt sees see maine hiilgus, mis kaob, mida võib tõlgendada kristlikuna, aga samas see on

anakronistlik, kui mõelda Vercingetorixile, aga otseselt sõna-sõnalt loetuna räägib „sinu riik tuleb ja läheb“ siiski konkreetse impeeriumi hävimisest ja ei pruugi olla kristlik kujund.

I. V.: Siin tekib nagu mingi kokkupõrge ilmaliku kaduva riigi ja kristliku kujundi vahel. Igaüks, kes seda kristlikku fraasi teab, mõtleb, et see on nüüd kuidagi sellega seotud, aga tegelikult nagu ei ole.

E.-M. T.: Aga samas on see ilmselgelt seal niimoodi meelega.

I. V.: Ta on meelega, aga samas justkui ei sobi sellesse konteksti.

E.-M. T.: Aga ma hakkamõtlema, et see on selline varajane tekst Jaanil ja varastes luuletustes on tal päris palju kristlikke kujundeid, osalt meelega, osalt ka ebatäpikult, nii palju kui ma aru olen saanud.

M.-K. L.: Kui tõlgendada seda kristliku vormeli valguses, siis jumala riik tuleb, ta ei lähe. Aga sinu riik tuleb ja läheb.

I. V.: Siis oleks pidanud lugemisel just seda rõhutama, et *regnum tuum*.

E.-M. T.: Mul on ikkagi tunne, et seal on juba sisse kirjutatud see mitmeti tõlgendatavus.

N. N.: Veel aste kõrgemale minnes võiks seda ju tõlgendada ka nii, et ka kristlus tuleb ja läheb.

E.-M. T.: Nojah, siin on justkui otsene vastandus sellele „Sinu riik tulgu“ vormelile. Aga mingis mõttes selle luuletuse vaatepunkt ongi anakronistlik või teadvalt tagasivaatav. Foorumil söövad kitsed toovad kohe meelde kirjeldused Ateena akropolist, kus loomi karjatati. Me teame, et see mingil hetkel nii oli, ja siis on ilus kirjutada see juba ennustuseks. Ehk siis tagantjärei tarkus on pandud kirja ettenägelikuks kõneks.

A. T.: Märkan ka, et vandaalide käes on meie tõlkes mõök – *gladius* –, aga roomlasest hukaja käes *ferrum*.

E.-M. T.: Mulle tundub, et ka originaalis see roomlaste matar ja mõök ei pruugi tähendada sõna-sõnalt matart ja mõöka, vaid on selline

üldisem hukatust märkiv sõnavara. Aga kas see *gladius*'e koht on originaalis ka äkki teistmoodi või on seal mingid muud tõlkepõhjused?

I. V.: *Gladio Vandalorum*... vandaalide mõök. Siin hakkavad vist kõlaefektid sõnavalikut mõjutama.

E.-M. T.: Eks nad luules paratamatult mõjutavad.

A. T.: Eesti keeles on ka väga toreda kõlaga: „tamm tõuseb tahtmiste tõrust“.

M.-K. L.: Siin me tegelikult nägime vaeva, et siiski luua mingit tüüpi instrumentatsiooni, ei leidnud küll päris ideaalset lahendust, aga ikkagi – *ut quercus de glande cupidinis* – g-täht on küll ladina keeles heliline, kuid eestlane loeb seda helituna, samamoodi mängivad siin ka t ja d. *Caesar* seal eespool ühineb samuti sellesse kõlamängu.

E.-M. T.: See oli muidugi ka ettelugemisega seotud küsimus, mille jätsime tegelikult Ivole otsustada...

I. V.: Aga andsite mõista! Ettekandmisel oli veel kaks väiksemat luuletust, mis olid Jaani enda tõlgitud, ja nende puhul oli tse-hääldus, aga „Vercingetorixi“ juures on mul kirjas märkusena „k“, seda tuli siis k-hääldusega lugeda.

E.-M. T.: Üks lisapõhjus, miks selle tõlke tegemine tundus loogiline, oligi see, et Jaan viimastel eluaastatel luges hästi palju ladina keelt, eriti keskaegseid, aga ka antiiktekste ja ka näiteks ladina keelde tõlgitud „Kääbikut“ ja siis ta ka tõlkis enda luuletusi ladina keelde paar tükki ja ka püüdis kirjutada midagi ladina keeles. Üks tekst, milles oli ka ladinakeelne osa, oli tal juba „Õhtu toob tagasi kõik“-kogus. Nii et tundus, et kui Kaplinski ladina keelde tõlkimisega on juba algust tehtud, siis võib seda ka jätkata.

N. N.: Kas suulisel ettekandmisel elisiooni ka kasutasid?

I. V.: Ei. Ma mäletan, et mul tekkis tahtmine ühe rea puhul – *vivere nolo ego* –, aga see oleks läinud juba liiga ära värssi.

M.-K. L.: Kas meil oli seda muret ka, et mõnikord kippus värsirida ladina keeles liiga lühikeseks jääma?

I. V.: Kas pigem ei juhtu mõnikord vastupidi? Näiteks *oculorum caeruleorum suorum*. Ladina keeles läheb see kole pikaks. Eesti keeles on „oma siniseid silmi“. Lihtne ja lühike. Aga verbirektsioon nõuab ladina keeles genitiivi, midagi pole teha.

E.-M. T.: Niipidi vist mõnel puhul oli. Kui iga rida oleks selline, siis see hakkaks häirima.

I. V.: Mõne koha peal, kui ma vokaalipikkusi märkisin, hakkas mulle tunduma, et siin hakkavad tekkima heksameetri elemendid. *Perniciem tibi* ja *insatiabili* ja igasugused sellised väljendid, millega ladina keeles oled ju harjunud, et nad heksameetris jooksevad, aga siin kohati tekkis nagu selline vale rütm. Mäletan, et ma harjutasin selle lugemist, et oleks hästi lakooniline, lihtne, ilma igasuguse paatoslikkuse ja tehisrütmideta.

M.-K. L.: Üks koht, mida tükk aega arutasime, oli „see on minu ja mu tapetud rahva käsi, mis rabab“. See on mitmetähenduslik, ühtpidi käsi rabab maha, teistpidi rabab vapustamise mõttes. Ja me tegelikult leidsime päris hea verbi – *percutiet*.

N. N.: Ivo, kui palju sinul siin ettekandjana rõhutamise osas interpreteerimisruumi oli? Ma mõtlen seda, et kui meil on kindla vormiga värs, siis see värs annab mingisuguse rütmi ette, aga vabavärsi puhul sõltuvad rõhutus ja rütm suuremal määral lugejast.

I. V.: Üks koht sai juba mainitud – *regnum tuum* –, siin oleks saanud rõhuasetusega mõjutada. Aga üldiselt see tõlge on üsna lihtne ja lade, mõjuvamate kohtades, näiteks rõhutatud eituste puhul, oli küll tunne, et tempo aeglustub ja paatos lisandub: *nolo ego; non iam vivunt* [„ei taha mina“; „ei ela enam“] – see on selline enesekindel nending Vercingetorixi poolt.

N. N.: Sa ütlesid, et sa tahaksid, et see kõlaks hästi lakooniliselt, aga see vist sõltub ka sinust kui interpreedist. Võib-olla mõni lugeja oleks kaasa läinud heksameetri rütmiga, mis hakkas tekkima.

I. V.: Siin seda skandeerimise muret siiski ei teki. Loed seda teksti ju ikka sellise poeetilise proosana. Lihtsalt mõned sõnad on, mis nagu ise meenutavad mingeid kohti heksameetrist. Aga ma ei usu, et nad nii väga segasid. Esituse puhul on minu jaoks oluline pigem ikkagi see, et need kohad, kus alliteratsioonid mängivad kaasa (nt *de glande cupidinis tuae*), peavad väga selged olema. Kui sa loed selle ilma pausideta üheks roduks kokku, siis ei saa keegi aru, isegi need, kes mõistavad ladina keelt.

M.-K. L.: See luuletus ilmus originaalis minu teada esimest korda 1967. Kirjutamisaeg oli ilmselt tunduvalt varasem?

E.-M. T.: Jaan on ise öelnud, et kirjutas selle umbes kaheksateistaastaselt, pärast seda, kui oli lugenud Caesari elulugu eestiaegsest koolidele mõeldud ajalooraamatute sarjast ja Vercingetorixi alistamise loo peale raevu sattunud.

M.-K. L.: Mulle tundub see selles mõttes eriline tekst, et enamasti kasutavad eesti luuletajad antiigiteemalistes värssides väga rangeid vorme, Kaalepist Mats Traadini, ma ei ole tegelikult varem isegi eesti keeles näinud niivõrd antiigi vaimust kantud vabavärsilist luuletust.

E.-M. T.: Kuna see on kirjutatud Vercingetorixi seisukohast, siis võib-olla oleks kolonialistlik võtta kolonialistlik värsimoot.

I. V.: Vabavärss on ka vabanemine heksameetri kütkeist!

N. N.: Minu jaoks seostub see tekst ka tugevalt antiikmotiividega, näiteks tamm, mis tõuseb tahtmistele tõrust, meenutab Aristotelese väidet potentsiaalst. Tõrus peitub tamme potentsiaal. Siis tajun ka kristlikku kujundlikkust üsna tugevalt, ettekuulutused, moraalsed kujundid.

E.-M. T.: Ma hakkasin praegu mõtlema, et kas need on ettekuulutused või hoopis needused. Huvitav, kas see tekst antiikse needusežanriga ka kuidagi haakub või kas oli üldiselt kombeks kõnedes oma vastase tulevikku nii mustades toonides maalida? Needusetahvlid

on vist kuidagi otsesemad praktilised asjad, aga selline terve riigi või keisri äraneedmine, kas see on olnud kombeks?

N. N.: Vaenlaste needmine äkki on, soola külvamine ja niisugused asjad.

I. V.: Tegelikult on see huvitav, et siin ei öelda mitte midagi halba Caesari kohta.

M.-K. L.: Aga kui mõelda sellele, kuidas Caesar kujutab Vercingetorixi, siis see ongi ju Caesar ise, kes annab Kaplinskile selle sisendi, et Vercingetorix on niivõrd sümpaatne kuju. See oli küll mingis mõttes stamp, ka näiteks Hannibali kujutati niisugusena.

E.-M. T.: Väga võimekat vastast ilmselt ei saa kujutada päris mõttetu tüübina. Mäletan, et kui me lugesime ladina keele tunnis mingit Hannibalist rääkivat teksti, siis üks tütarlaps armus kirjelduse peale Hannibali.

I. V.: Kui mõelda sellele, kui realistlik on üldse Rooma kontekstis selline viimane sõna või kõne alistatud pealiku poolt, siis auväärased valitsejad ilmselt ikka said, samal ajal, kui mõõgamehed ümber seisis, rääkida oma sõnu, ma arvan.

M.-K. L.: Oleneb ilmselt ka karistusest, sest roomlased olid ju surmanuhtluste osas tohutult loomingulised. Näiteks kui kujutada ette, et kedagi hakatakse merre viskama nii, et ta õmmeldakse ühte kotti ahvi, rästiku ja kanaga, kas siis talle ikka antakse enne kotti panekut veel võimalus viimaseks sõnaks?

E.-M. T.: Samas ma mõtlen antiiktragöödiale, et seal vist küll tuleb ette hukkamiseelseid kõnesid, kas mitte Iphigeneia tulериidal või ohvrialtaril ei kõnele? Võib-olla antiikkirjanduses on kõrgeleennulised kõned enne surma tavapärasemad kui antiikhukkamistel?

M.-K. L.: Tulериidalt on muidugi parem kõnet pidada.

I. V.: Kuulge, aga Vercingetorix ju levinud pärimuse järgi tegelikult ei rääkinud. Kuidas Caesar seda väljendab? Eesti keeles see luuletus ju algab sellega, et „Vercingetorix ütles“. See on vastandus sellele, et Caesaril ei öelnud Vercingetorix midagi. Oleks tore, kui Caesaril

oleks, et *Vercingetorix nihil dixit* („Vercingetorix ei öelnud midagi“).

E.-M. T.: Ja raamatukogus oleks noore Kaplinski laenutatud raamatust *nihil* maha tõmmatud.

N. N.: Me rääkisime erinevatest tasanditest ja kultuuridest, mis siin kokku saavad. Antiik ja nõukogude kontekst ja nii edasi, seda kõike ei saa ühel loogilisel viisil kokku panna. Aga ma saan aru, et ka Jaani enda identiteet on väga mitmekihiline. Ta on ka öelnud, et prantsuse keel oli üks tema lapsepõlve keel, tihedalt

emaga seotud, ja mingisuguse tähenduse lisab ka see veel siia, sest, nagu öeldud, prantsuse keel sündis ladina keelest. Lisaks võiks see seostuda peale nõukogudevastasuse ka muistse vabadusvõitluse ja sakslaste ja ristiusu tulekuga... Vercingetorix kui eestlaste vanem.

E.-M. T.: See on mingis teistsuguses mõttes jälle kristlik positsioon, ohvri poolt olemine, nii Eesti ajaloo käsitluses kui Vercingetorixist rääkides.

I. V.: Samas võib seda vaadata hoopis stoitsistliku positsioonina – tee, mis sa teed, tulevad matar ja mõök ja kitsed. Nii on.

VERCINGETORIX DIXIT: Caesar, terram,
ubi vivimus, nobis eripere potes,
sed terra, ubi mortui sumus,
nobis non potest eripi.

Gladium tibi ad pedes ieci:
ita sum ego, ita est gens mea.
Scio quae fient.
Qui vivere meruerunt in terra Avernorum,
illi non iam vivunt.
at cum illis, qui manent,
vivere nolo ego.

Scio et iam video eos
linguam dominorum discere, linguae patrum oblivisci;
video eos pudere oculorum caeruleorum suorum,
parentum suorum et vocis asperae suae;
video eos Romanos esse, tabulas civitatis tenere.

Fiat, imperator, per rem publicam tuam
una lingua, una religio et populus unus.
Fiat via militibus, mercatoribus et furciferis tuis
tuta et aequa
usque ad Ultimam Thulen et Stygem.

Verberatus ero ad mortem in Capitolio,
sed amor meus et ira mea
non possunt interfici.
Ira mea manebit
velut ulula in antro annorum ululans perniciem
tibi et urbi tuae insatiabili,
Caesar.
Poena surget ut quercus de glande
cupidinis tuae.

Regnum tuum adveniet et abibit.
In campis frumentum crescet, in foro caprae pascentur.
Illa manus mea et gentis meae interfectae
percutiet.
Manus mea cum gladio Vandalorum.

Veniet hora et superbia Romanorum
non etiam stipulam quidem flectere poterit inter itinera belli.
Veniet hora et avaritia Romana
sicut ricinus ruptus spargetur sub pugno venientium
ab Euro, Borea, Noto.

Itaque fac, quod facis et vis.
Scio fustem et ferrum me expectare,
quod illi, qui vitam meruerunt in terra Arvernorum
non iam vivunt.

VERCINGETORIX ÜTLES: Caesar, sa võid
võtta meilt maa, kus me elame,
aga maad, kus me surime, ei saa meilt võtta.

Viskasin mõõga sulle jalge ette:
nii olen mina, nii on mu rahvas.
Ma tean, mis tuleb.
Kõik, kes avernide maal väärised elu,
ei ela enam
ja nendega, kes jäid,
ei taha mina elada.

Tean ja näen neid juba
õppimas isandate, unustamas isade keelt;
näen neid häbenemas oma siniseid silmi,
oma vanemaid ja karedat kõnet;
näen neid roomlastena, kodanikukirjad põues.

Olgu siis, imperaator, üle su vabariigi
üks keel, üks usk ja üks rahvas.
Olgu su sõdureil, kaupmeestel ja sulidel
ohutu tasane tee
Ultima Thuleni
ja Styxini välja.

Mind pekstakse Kapitoolumil surnuks,
aga mu armastust ja viha
ei saa surmata.
Mu viha jääb alles
öökullina aastate õõnde huikama hukku
sulle ja su täitmatule linnale,
Caesar.
Karistus tõuseb kui tamm
su oma tahtmistele tõrust.

Sinu riik tuleb ja läheb.
Väljakuil kasvab nisu ja foorumil söövad kitsed.
See on minu ja mu tapetud rahva käsi,
mis rabab.
Minu käsi vandaalide mõõgaga.

Tuleb tund ja roomlaste kõrkus
kõrtki painutada ei jõua sõjatee vahel.
Tuleb tund ja Rooma aplus
latsatab lõhki kui puuk idast ja põhjast ja lõunast
tulnute rusika all.

Tee siis, mis teed ja tahad.
Ma tean, mind ootavad matar ja mõök,
sest kõik, kes väärised elu avernide maal,
ei ela enam.

Artiklid

ONTOLOOGILINE ŽANRIÕPETUS¹ MARGUS OTT

1. Jutt

Keeležanri üks mõõde on **jutt** ehk narratiiv. See esitab tegelasi, nende tegevusi ja nendega toimuvaid sündmusi. See tõstab meid välja siinpraegusest, mina-sina suhtest ning kannab meid teisale: teise aega, teise kohta, „temasse“, „nendesse“. See teine aeg ei pea olema minevik, vaid võib olla ka tulevik või lihtsalt u-toopia, mitte-koht, väljamõeldis.

Protolood on juba olemas ka teistel liikidel: mänguline „ma nüüd ründan“; saaklooma edasine käitumine kiskja kujutluses ja kiskja oma saaklooma omas; jpm. Ses mõttes pole jutt iseenesest midagi täiesti enneolematut. Lihtne elementaarne lugu ei vaja tingimata keelt: näiteks väikelapsega „kukuu“ mängu mängimine on juba väike lugu, ja juba saab nalja, ilma et ta oskaks rääkida või et oleks otseselt keelelisi abivahendeid kasutatud (vrd Daniel Sterni vitaalafektid²).

Inimese puhul ja keeles liigendub jutustus täpsemini; kalgendumad välja narratiivsed aspektid (aktant, takistus, abivahend; pingekasv, sõlmitus, pingelangus) ja oluviisid (kitsas mõttes jutustav; kirjeldav; esitav; väitlev) jne. Jutt hoiab meie inimmaailma üleval; ilma jutustustes esitatud heterotoopia ja -krooniata me ei püsiks püsti, inimmaailm laguneks. Ja võib-olla saaks mõelda ka niimoodi, et päris püsi omandamiseks peab see „teisesus“ olema kantud maksimumini: kohe täiesti teise aega ja ruumi, näiteks *Dreamtime*, *illo tempore*, algusaeg, „kui kivid veel pehmed olid“: s.t aega ja kohta, mis ei ole pelgalt meie praeguste praktiliste ja pragmaatiliste huvide pikendus (ehkki mõni etno- või psühholoog võib selle sealt ehk ikkagi välja kaevata), vaid on iseseisev, „teine

¹ Tõuke sellisele käsitlusele andis Joosep Susi ettekanne tõlkijate suvekoolis 27.8.2023 „Kas luuletuse tõlkimine on eetiline?“.

² Daniel Stern, *Forms of Vitality: Exploring Dynamic Experience in Psychology and the Arts*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

maailm“. Mõistagi juba jutustamise enese kaudu tuleb see teine maailm ka meie maailma sisse, olgu või ajutiselt ja tükatiselt; see pole „täiesti teine“³. Just sellise eraldamise, lahkuviimise kaudu saab too müütiline aegruum meie siinpraegust värskendada, seda lahti hoida; eeldusel et sellele järgneb „käigu sisselülitamine“ (*embrayage*)⁴, et ta kõnetab meie elumaailma („meie koplis“).

2. Luule

Teine mõode on **luule**. Keel osutab välisele ja ilmutab kõnelejat, aga vältimatult on siin loogiliselt võimalus, et keel osutab hoopis iseendale ja väljendab iseennast (kõneleb endast). Muidugi ei saa keelemärk korraga, samal ajal ja samas mõttes osutada muule ja endale, väljendada teist ja ennast, aga kaudselt või edasi-tagasi võbelusega saab ta seda teha, ja vältimatult kohe algusest peale teebki. Me kuuleme ju ikkagi keelemärke ka nende enestena; keelemärk ei saa iial saada *täielikult* läbipaistvaks, lüümeks, nähtamatuks. Alati jääb mingi jääk, tuhmus, läbipaistmatus, tume keha – ja just seda luule aktiveeribki, kui juhib mitmesuguste häälikuliste võtetega tähelepanu keele häälikutele enestele: alliteratsioon, assonants, riimid. Meetrum, rütm omakorda juhib tähelepanu keele-meediumile enesele, esitusele. Mingid rütmid on mõistagi keeles alati olemas, aga kui nad on sellisel tihendatud ja väljapuhastatud moel nagu luules, siis see torkab silma/kõrva. Samuti juhib luule tähelepanu keele kehalisusele muude võtetega: näiteks igasugu morfoloogilised, grammatilised, süntaktilised veidrused. Ta on teistsugune, me paneme seda tähele, me ei liigu nii sujuvalt otse osutatule või väljendajale nagu tavakeeles, vaid keel ise hakkab justkui kõlama, saab tähelepandavaks, mõneti autonoomseks, isetegijaks. Luule meelevald – tõsta morfeeme, lekseeme jne ümber, järjestada neid omal veidral moel – teeb

³ Monoteistlikud religioonid ei ole, tundub, seda teisesuse-dialektikat lõpuni mõelnud. Ühest küljest on muidugi tõepoolest müüdi puhul tegemist põhimõtteliselt „täiesti teisega“, pühaga, aga teisest küljest on ta ju ka meie maailmaga lõimitud. Monoteistid hoiavad kinni dialektika ühest küljest teise külje arvel, nii et see dialoog ei arene kuhugi edasi, vaid jääb toppama või vārdub. Tāhendab, eks muidugi leidub ka monoteiste, kes teevad sellest õiged järeldused ja kelle puhul dialektika siiski jätkub (vrd nt Bergsoni „müstikud“ teoses „Moraali ja religiooni kaks allikat“, vt Henri Bergson, *Les Deux Sources de la morale et de la religion*. Paris: Félix Alcan, 1932). Aga too raamistus igatahes ei soodusta seda. Näiteks triksterifiguur loob palju parema raamistuse müüdi ja teisesuse lõimimiseks, argise tardedumuse ülessulatamiseks. Kristluseski on neid elemente (kaubitsejate laialipeksmine, hingamispāeva ignoreerimine, põlatutega lāvimine), aga need moraliseeritakse, taas-alastatakse liiga kiiresti.

⁴ Mõistete *dēbrayage* ja *embrayage* kohta vt Algirdas Julien Greimas ja Joseph Courtés, *Sémiotique: Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*. Paris: Hachette, 1993.

märgatavaks selle, et meil just nimelt ei ole täielikku meelevalda keele üle, vaid sõltume tema kunatistest jaotustest. Luulet vahel iseloomustatakse nõnda, et see on „murtud read“ – trükis väljendub see tavaliselt nõnda, et luuletuse suhteliselt lühikesed read on igaüks ise real –, aga see ei pea ka olema niimoodi graafiliselt väljendatud, sest tsesuurikohti me saame ka meetrumist kätte: näiteks jaapani haikud ja tankad kirjutati traditsiooniliselt ühes jorus, aga ometi me tabame sealt 5-7-5-(7-7) liigendust – ja see murtus eristub tavakeele segmentidest (kuigi sellise orgaanilise luulevormi puhul nagu haiku jaapani keeles või aleksandriin prantsuse keeles – kus selline vorm võib esineda tavakeeles iseenesest – võib ta jääda ka märkamatuks).

Kerge on pidada „tavakeele“ lauseid algupärasteks ning luulet tule-tatuks („sekundaarne modelleeriv süsteem“⁵): tundub ju luule enamasti keerulisem, tehtum, kunstlikum kui tavakeel. Kuid filosoofiliselt ei saa niimoodi öelda:

Niisiis ei ole luuletus midagi argikeele suhtes *sekundaarset*, vastupidi, luuletuses avaneb keele (s)isemus, kujundis *avaneb* märgi ja asja „olemus“, märki märgiks ja asja asjaks *piirav* ökonoomia. Kunstiteos on korraga märk ja asi ja veel midagi *muud*, aga see *muu* ei ole midagi asjale ja märgile lisatud, vastupidi, kunstiteos *peatab* märgi ja asja teatava *peatatuse*, piiratuse, kunstiteos on *lihtsam* kui märk ja asi!⁶

Hoopis tavakeel on kunstlik, tehtud, piiratud, peatatud ning luuletus (või kunstiteos üldisemalt) on hoopis lihtsam.

„Tavakeele“ jaotused, liigendused ja antused väljendavad keele püüdu maksimaalse läbipaistvuse poole: teha keel utilitaarseks, kaduda ise kui vahend. See ongi keele üks aspekt. Aga keel ei saa iial, põhimõtteliselt täieliku lüümuseni jõuda – ja see tähendab, et *alati*, algusest peale, õigupoolest, *de jure* – on keeles olemas ka luule ehk luuleline aspekt, mis tegeleb just nimelt selle taandamatu jäägiga, tumedusega, keele enese kehaga (häälikutes, aga ka morfoloogias ja süntaksis). Luule teeb selle kirkaks ja helisevaks.

Kui narratiiviga ma hüppan teispoole siinpraegust, siis luulega ma tungin eelpoole seda: ma tegelen elementidega, mis mu siinpraegust kons-

⁵ Juri Lotman, Тезисы к проблеме: „Искусство в ряду моделирующих систем“. Труды по знаковым системам, 1967, III: 130–145. Vrd Juri Lotman, Kultuurisemiootika. Tallinn: Tänapäev, 2016 [1990].

⁶ Mart Kangur, Pide: üks poeetiline ontoloogia. Eesti Humanitaarinstituut, magistriväitekiri, 2004, lk 69.

titueerivad, nood tähendusetud elemendid ja keelekeha jupid, mis keelt tema olevikulises kasutuses moodustavad.

3. Vestlus

Kolmas ontoloogiliselt eristuv mõõde keele žanrites on dialoog, s.t kahe või enama isiku **vestlus**. See erineb jutust ja luulest. Jutustus on jutustaja meelevaldas; selles küll esineb eri tegelasi, eri karaktereid, kes võivad olla vägagi eripärased ja autonoomsed ning esineda ka otsese kõnega (romaanis väga tavaline). Luuletus samuti sõltub ühest isikust, väljendades ainsuse esimest isikut, kiirgudes „lüürilise mina“ ümber. Vestluses aga osalevad eri isikud; see pole neist kellegi ainukontrolli all.

Samas vestlus loob lõimitud, integreeritud terviku, kus üks osapool reageerib, *vastab* sellele, mida ütleb teine, ja teine esimesele, tekitades niimoodi ühissubjekti, koosluse, klapingu, mis pole pelgalt lähtesubjektide summa. Keel on algusest peale vestlus (privaatkeelt pole olemas). Vestluskunst loob kujutlusi, mõtteid, kokkukõlasid ning esmalt vormib meie intersubjektiivset olemist, arendab edasi seda faatilist funktsiooni, mis Robin Dunbari järgi⁷ on keele lähtekohaks. Nüansseerib seda niimoodi, et see pole lihtsalt mina pluss sina või mina ja siis sina ja siis jälle mina, vaid midagi kolmandat. Eks juba šimpansidki loovad oma grupi sees liitunud teatud kindlate isikutega. Aga kui inimene vestleb, siis need liidud, klapingud saavad olla veelgi peenemad.

4. Eepika, lüürika, dramaatika

Selline ontoloogiline spekulatsioon meenutab traditsioonilist žanrijao-tust eepika-lüürika-dramaatika. Mu taotlus polnud normatiivne, justkui keelekunsti põhijaotusi peaks olema kolm ja ainult kolm, ja just sellised. Ma tahtsin vaid ütelda, et nimetatud laadid tabavad keele ontoloogilist soonestikku (isegi kui oleks paslikum neid kuidagi teisiti liigendada). Samuti võimaldab see ontoloogiline refleksioon paremini paigutada to-dasama kreeka kirjanduse vormide pealt aretatud kolmikjaotust.

Nõnda ei ole **eepika** üldse kõige parem jutustuse, narratiivi esinda-ja. Kreeka eeposed – eesotsas „Iliase“ ja „Odüsseiaga“ – on küll nar-ratiivsed, aga nad on luulevormis, heksameetris, mitmesuguste luule tunnustega (mis kahtlemata aitasid seda pikka lugu täpselt sõna-sõnalt meeles pidada), aga paslikum on eeposeid käsitleda jutustuse ja luule

⁷ Vt Robin Dunbar, Coevolution of neocortex size, group size, and language in humans. Behavioral Brain Sciences, 1993, 16: 681–735 ja Robin Dunbar, Grooming, gossip, and the evolution of language. London: Faber and Faber, 1996.

hübriidvormina; luulele omaseid tunnuseid kannab vähemasti sama hästi – või isegi paremini – tavaline lüüriline luule, samas kui jutustus saab vabalt oleleda ka ilma luulevormita ning jutustust ei pea tingimata mäletama sõna-sõnalt; pigem ongi tavalisem mäletada mingeid motiive, süžee-elemente, ja need siis kokku panna, „lihaga“ täita käigu pealt, varieerides esitust vastavalt olukorrale, tujule, kuulajatele, juhuslikele asjaoludele jne.

Ka kreeka **draama** pole vestluse kõige parem esindaja. Algselt oli seal üks näitleja ja koor – kes ei ole võrdsed partnerid, samal tasandil isikud, kes omavahel vestleksid. Tõsi küll, hiljem tuli tegelasi juurde ning sel moel draama lähenes vestlusele. Peale selle, kui me tahame eritleda kitsalt keeležanreid, siis draama ilmneb hübriidkunstina, kuivõrd ta on mõeldud lavale, etenduseks. Teatrikunst on *Gesamtkunstwerk*, kus on koos sõna, kujutav kunst dekoratsioonidega, kostüümikunst, grimm, muusika, laul jne. Ma ei taha sugugi väita, justkui teised kunstid oleksid keelekunstide suhtes sekundaarsed, vaid just seda, et koos keelekunstidega tekkisid *kohe*, samal ajal – jällegi, vähemasti *õigu*-poolest – kõik teised kunstid; oli avatud kunsti-mõõde (koos nt filosoofia, religiooni jm mõõtetega), ja võib-olla ongi kohasem läheneda kunstile analüütiliselt, nii et just nimelt on esmasemaks, algsemaks vormiks mingi ühendkunst, kus on tants, laul, sõnateos jne, millest erikunstid siis võivad lahkned. Aga kui me tahame rääkida just nimelt kitsalt keelekunsti mõõtetest, siis võib „draama“ sõna siin meid eksitada, tuues sisse igasuguseid muid kunste; samas kui *eripärane* on draamas vestlus, eri isikute vaheline kõnelus. Tänapäeva näidendid on muidugi samuti näitekirjaniku (ja näitekunstniku) kontrolli all (nagu luule ja jutustus on oma autorite valduses) – draamakirjanik kirjutab draama nõnda nagu romaanikirjanik romaani või luuletaja luuletuse –, aga see on edasiarendus tavavestlusest, kus vestlevadki (vähemalt) kaks eri inimest. Draamakirjanik võib seda muidugi tihendada, arendada, pingestada moel, mida tavaelus harva esineb, aga vähemasti vestluskunsti hakatust on igauks meist oma igapäevaelus kogenud, ilma mingisuguse draamakirjanikuta.

Võib-olla ainult **lüürika** läheneb enam-vähem luulele eespool esitatud tähenduses.⁸

5. Tõlkimine

Kas selline arutlus annab midagi ka tõlkijale? Otseselt ilmselt mitte. Tõlkimise karil puruneb iga teoreetiline konstruktsioon. Tõlkijal on terve rida „kirvereegleid“ ja „juhtprintsipi“, aga iga teose tõlkimine tahab iselaadi tööriistastikku, mida ei saa valmiskujul varasemast üle kanda. Need võtted pole ilmselt lõpuni sõnastatavadki. Ning eelnev käsitlus ei anna isegi kirvereegleid.

Sedasorti mõlgutuse kasu tõlkimisele võiks tulla kaudselt hoopis teisest kohast. Kui me mõtleme sellest, kust ilukirjandus üldse tuleb ning mis-moodi ta meid ja meie maailma liigendab ja lahti hoiab, siis me saame ehk enda sees mingeid jõudusid vabastada, tardumusi üles sulatada, nii et meil on rohkem tarmukust ja nüansitaju, et oma asja-kohast tööriistastikku klapitada ja välmida.

⁸ Joosep Susi püüdis luulet ja lüürikat oma ettekandes just nimelt väga selgelt lahku viia, aga see jäi minu jaoks natuke õhku rippuma. Kui küsisin täpsustust, siis ta ütles, et luule on vormi- ja lüürika sisumääratlus, aga ma kahtlen, kas nii lihtsa vormi ja sisu eristusega annab siin palju ära teha. Mõlema puhul käsitles Susi hulka eri määratlusi. Luule puhul tundus talle vist enimtöötav Leo Luksi käsitlus, kus luule kaldub tähendusetusse; luules tähendust genereerivad ühikud panevad tähendusele vastu. See haakub hästi sellega, mida ma eespool luule all kõnelesin. Lüürika puhul tõi Susi ühe olulise asjana välja selle, et lüürika referents on hägune ning ta leiab aset siin ja praegu ehk et ta on olevikuline, aga samas ajatu (loen vana luuletust, oma siinpraegus taasloon selle impulsi põhjal mingi tunde, taju, mõtte, kujutluse). Märkus: seda kõhklust ehk annaks lahendada ülal tekstis nimetatud eelpoolsus (pr k *en deça*): kuna luule opereerib tähendusega üksustega, siis see on eelpool siinpraegust, nii et selle põhjal saab muidugi seda taasgenereerida (nt lugemise ajas), aga et ta iseenesest pole ei olevikuline ega ka igavikuline (nt füüsika igavikuliste, ajatute, ajaülestede tõdede tähenduses). See seletaks ka Susi käsitlused „hägust“ aegruumi: ta on eelpool kättejõudnud aega ja ruumi; oma tähendusetute ühikutega ta tegeleb ka aja ja ruumi tähendusetute üksustega (nad on eel-ajas, eel-ruumis). Peamise lüürikat määratleva mõistena jäi Susil kõlama „sündmus“ – mida luuletus mitte ei kirjelda, vaid milleks luuletus ise on, olles sellisena ka kordumatu. Kõige selle puhul aga tundub mulle, et vorm ja sisu, tähendusetud üksused ja sündmuslikkus, on tihedamalt seotud, ning nende selline lahutamine jääb mulle problemaatiliseks. Kas nood tähendusetud üksused juba polegi ise sündmus? Kas sündmus polegi juurselt tähendusetu? S.t paikapandamatu, tähendusi loov, ilma et ta taanduks mingile kindlale tähendusele („Mida see luuletus tähendab?“ „See luuletus räägib aastaaegadest“ Kui nõnda koolipoisilikult saab asja ära öelda, siis on luule kaotsi läinud, Susi rõhutatud paljutähenduslikkus kadunud).

MARIE UNDER VANAKREEKA TRAGÖÖDIA EESTINDAJANA **MARIA-KRISTIINA LOTMAN**

Sissejuhatuseks

Antiikdraama on eesti teatrite repertuaaris enamasti jäänud vaeslapse ossa: teatrid toovad antiikseid lavateoseid vaatajate ette harva ja suur osa väljapaistvaimatestki tragöödiatest on seni koguni eestindamata. Siiski on olnud aegu, kui teatrite pilk pöördub antiigi poole ning lavale tuleb järjestikku mitmeid klassikalisi draamasid. Üheks esimeseks huviperioodiks tuleb pidada 1920. aastaid, kui langes kokku mitu soosivat asjaolu: ühelt poolt ekspressionismi tõus, mis julgustas selle ajani üsna konservatiivse repertuaariga teatrid katsetama moodsate näidendite kõrval ka muistsete lugudega, ent teiselt poolt klassikalisest draamast huvitatud teatritegijad ja meisterlikud värsssteoste eestindajad, kes olid valmis teatritega koostööd tegema. Selle perioodi esimeseks tähiseks ei ole aga vanakreeka tragöödia, vaid Oscar Wilde'i piibliaineline „Salomé“, mida on eesti keelde tõlgitud vähemalt kolmel korral¹ ning mis oli pärast 1919. aasta Henrik Visnapuu tõlkel² põhinevat esmalavastust 1920. aastatel eesti teatrites äärmiselt populaarne.

¹ Vt lähemalt Katiliina Gielen, Maria-Kristiina Lotman, Intersensoorne dekadents: kolm värvilist eestikeelset „Salomé“ ja nende häälekas 1919. aasta tõlgendus. Methis 36/2025 (trükkis).

² Oscar Wilde, Salome. Draama ühes aktis. Tlk Henrik Visnapuu, Tartu, Odamees, 1919.

1922. aastal jõudis eesti teatripubliku ette esimene kreeka tragöödiaal põhinev lavastus – „Kuningas Oidipus“, mis ei tuginenud siiski Sophoklese originaaltekstile, vaid Hugo von Hofmannsthal'i töötlusele. Paul Sepp tellis selleks tõlke Anna Haavalt (trükkis ilmunud eraldi raamatuna 1924³) ning tõi tragöödia lavale kõigepealt 1922. aastal Draamateatris, seejärel 1923. aastal Kadrioru staadionil vabaõhuetendusena ning aasta hiljem Teatrikustikooli esimese lennu eksamilavastusena⁴.

Need õnnestunud sündmused avasid ukse järgmistele eksperimentidele ja siitpeale sai oluliseks antiigiaineliste tragöödiade vahendajaks Marie Under. Under oli teatril tülkinud varemgi: näiteks lavastas 1919. aastal Erna Villmer Estonias Underi eestinduses Maeterlincki näidendi „Pelléas ja Mélisande“, 1921. aastal aga Hasencleveri ekspressionistliku draama „Poeg“, samuti tellis temalt tõlkeid Paul Sepa Draamastuudio, mille liikmed pidasid head tõlget auasjaks⁵. Kõik Underi draamatõlked sündisid koostöös teatriga⁶ ja nende sekka kuulusid ka tema kolm antiiktragöödiatel põhinevat eestindust.

Nendest esimesena vahendas Under Hugo von Hofmannsthal'i Sophoklese „Elektra“ adaptatsiooni, mis jõudis 1923. aastal taas Erna Villmeri käe all Estonia lavale ning ilmus trükkis 1924. aastal⁷.

Järgmisena eestindas Marie Under Sophoklese „Antigone“, ehkki mitte otse vanakreeka keelest, vaid saksa keele vahendusel. 1928. aastal lavastas selle Draamastuudios Paul Sepp. Trükki pole see tõlge aga paraku kunagi jõudnud, vaid on siiaaani käsikirjas Tallinna ülikooli Baltica osakonnas⁸.

Viimane Marie Underi tõlke põhjal loodud teatriteos on „Medeia“. Ka seekord polnud tegu Euripidese originaalil, vaid Franz Grillparzeri muundusel põhineva lavastusega, mis kandis eestinduses samuti saksapärase pealkirja „Medea“ ja mille tõi 1930. aastal Estonias lavale Hilda Gleser. Eestindus pole trükkis kunagi ilmunud ning selle käsikirja peeti pikka aega

³ Hugo von Hofmannsthal, Kuningas Ödipus: tragöödia. Tlk Anna Haava. Tallinn: [s. n.], 1924.

⁴ Lea Tormis, Eesti teater 1920–1940. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 86–87, Maria-Kristiina Lotman, The transmedial world of ancient Greek tragedy in Estonia. Acta Societatis Morgensternianae 8–9/2024, lk 295.

⁵ Tormis, Eesti teater..., lk 117.

⁶ Vrd täielikku nimekirja Artur Adson, Marie Underi eluraamat II. Stockholm: Vaba Eesti, 1974, lk 178.

⁷ Hugo von Hofmannsthal, Elektra: tragöödia ühes vaatuses. Tallinn, Teatrikirjastus Tavet Mutsu, 1924.

⁸ Sophokles, Antigone. Tlk Marie Under. TLÜAR baltika kogu, säilik nr Msc K1–45/6, 1928.

kadunuks, kuid 2023. aastal õnnestus üles leida Estonia arhiivis talle olev säilik⁹.

Selles artiklis antakse lühike ülevaade nimetatud tragöödiate eestindustest, pöörates eraldi tähelepanu sellele, kuidas on tõlkes õnnestunud vahendada mõningaid tragöödiate kangelannade põhijooni.

Sophoklese-Hofmannsthal „Elektra“ ja selle eestikeelne versioon

Hofmannsthal „Elektra“ aluseks on Sophoklese tragöödia, mis käsitleb ühes perekonnas Trooja sõja järel toimunud kohutavaid sündmusi. Agamemnon ja Klytaimnestra on Mukeene valitsejapaar, kellel on levinuma versiooni järgi neli last: poeg Orestes ja tütre Iphigeneia, Elektra ja Chrysothemis. Kui Agamemnon Trooja sõjast tagasi jõuab, on tema naine Klytaimnestra sepsitsenud koos oma armukese Aigisthosega mehele verise kättemaksu Iphigeneia ohverdamise eest. Teine tütar Elektra päästab oma venna, saates ta Fookisesse ema viha eest minema. Sophoklese tragöödia sündmustik hargneb lahti, kui Orestes Mukeenesse naaseb, et oma ema tappa ja võim haarata. Erinevalt „Antigonest“, mis annab tänini ainet vaidlusteks selle tegeliku kangelase üle, pole „Elektra“ puhul selles kahtlustki: nimitegelane särab laval enamiku ajast, toob kuuldavale suure osa kõnelemisvärssidest ning domineerib ka lüüriliste värsside esitajana¹⁰. Sophoklese Elektra on kirglik ja emotsionaalne tegelane, kelle üle tunded täielikult valitsevad ja kes vastandub ratsionaalsele Orestesele, ning pole väheoluline, et nende kaudu vastanduvad tragöödias ka naiste- ja meeste maailm¹¹.

Nii ei ole sugugi üllatav, et Elektra tegelaskuju võis uutest psühholoogiasuundadest haaratud Hugo von Hofmannsthal sedavõrd kõita, et ta otsustas luua Sophoklese „Elektrast“ oma versiooni. Tegelikult hakkas ta sellele mõtlema juba 1901. aastal, kuid pani näidendi kirja pärast seda, kui oli 1903. aasta maikuus kohtunud suure lavastaja Max Reinhardtiga ja sellal väga populaarse saksa teatri- ja filminäitleja Gertrud Eysoldtiga, kes olid väga huvitatud „Elektra“ lavaletoomisest ja veensid kirjaniku neile alusteksti looma¹²; sama aasta oktoobrikuus jõudis tükk Eysoldtiga nimiosas juba lavale. Saksa dekadentliku teatri säravad esindajad

⁹ Franz Grillparzer, Medea. Marie Under (tlk), käsikiri Estonia arhiivis, säilik nr 419, 1930.

¹⁰ Francis Dunn, „Electra“. A Companion to Sophocles. Edit. Kirk Ormand. Oxford, Blackwell Publishing, 2012, lk 99.

¹¹ *Ibid.*, lk 100.

¹² Philip Marshall Ward, Hofmannsthal, Elektra and the representation of women's behaviour through myth. German Life and Letters nr 53: 1/2000, lk 38.

Reinhardt ja Eysoldt olid parasjagu võimsate ja paheliste naiste kujutamise lainel ja olid juba õnnestunult publiku ette toonud Oscar Wilde'i „Salomé“ (1901). Selle suunaga haakusid Hofmannsthal'i huvid hästi: ta nägi siin võimalust võtta müüt luubi alla psühhoanalüütilise diskursuse vaatenurgast ja luua oma versioon, milles on nii tegevusliini kui ka tegelasi tema ideedele sobivalt kohandatud¹³. Dramaturgilisest aspektist on ehk olulisim see, et välja on jäänud koor, mis Sophoklesel on tasakaalustavas ja mahendavas rollis, ning selle asemel figureerivad tragöödias Elektrat põlgavad teenijatüdrukud (Underil ümmardajad). Keskmesse tõusid Elektra ja teiste naistegelaste psühholoogilised probleemid, nende hirmud, neuroosid, hüsteeria, raev, emotsioonid¹⁴, mis Eysoldtil õnnestus muljetavaldavalt välja mängida¹⁵.

Juba Hofmannsthal'i versiooni algusstseen, mis on Sophoklesega võrreldes uuendus, näitab meile Elektrat ebastabiilses vaimses seisundis, kui kangelanna korra lavale jookseb ja teenijannad temast rääkima hakkavad. Edasi mängib moodsaid psühholoogilisi teooriaid hästi tundev Hofmannsthal nendest lähtudes välja hüsteeria erinevad faasid, mille Elektra ja Klytaimnestra läbivad¹⁶. Sellised uuendused tekitasid ühtaegu suurt huvi ja kriitikute teravaid vastureaktsioone, nii et Hofmannsthal'i süüdistati Sophoklese teksti väärkasutamises ja rikkumises, isegi Sophoklese mõrvamises¹⁷. Võimalik, et konservatiivset publikut häiris ennekõike see, et Elektra oli moderniseeritult justkui taaselustatud, lihast ja luust inimene, kes kogu oma kättemaksuhimus ja verejanus publiku ees elas ja hingas, samas kui Sophoklese Elektra enam selliseid tundeid ei äratanud, vaid oli publiku ees nagu mingi möödunud aegade museaal¹⁸. Hofmannsthal'i kontseptsioon õnnestus tänu Gertrud Eysoldti hiilgavale

¹³ Vt ka Eliza M. Butler, Hoffmannsthal's „Elektra“. A Graeco-Freudian Myth. *Journal of the Warburg Institute* 2, 2/1938, lk 164–175; Lorna Martens, The Theme of the Repressed Memory in Hofmannsthal's Elektra. *The German Quarterly* 60, 1/1987, lk 38–51.

¹⁴ Nathan Timpano, Constructing the Viennese Modern Body: Art, Hysteria, and the Puppet. New York: Routledge, 2017, lk 78–80.

¹⁵ Vt lähemalt Erika Fischer-Lichte, *Tragedy's Endurance: Performances of Greek Tragedies and Cultural Identity in Germany since 1800*. Oxford University Press, 2017, lk 105–106.

¹⁶ Martens, The Theme..., Ward, Hofmannsthal..., lk 46.

¹⁷ Sara E. Jackson, *Night of the Living Dead: Elektra, 1903. Staging decadence*, 2021. <https://www.stagingdecadence.com/blog/elektra-1903>.

¹⁸ *Ibid.*

osataitmisele teatris veenvalt ellu viia ja Elektra hüsteerilisust toodi retsensioonides läbivalt välja¹⁹.

Eestikeelne „Elektra“ sai sarnaselt saksa versiooniga teoks tänu teatripoolsele initsiatiivile: nimelt oli kahekümnendate alguses tõusval tähel, mitmekülgsele ja andekal noorel näitlejal Hilda Gleseril, kes oli viibinud Saksamaal ja haaratud ekspressionistlikust teatrist, raskusi Estonia repertuaari raames endale sobiva eneseteostuse leidmisega²⁰. 1921. aastal mängis ta Aristophanese komöödias „Lysistrata“ koori esinaist²¹ ning seejärel hakkas teda huvitama antiiktragöödia, on ka teada, et ta luges Sophoklese tragöödiaid²². Sealpeale hakkas ta tegutsema selle nimel, et „Elektra“ jõuaks Estonia repertuaari, ning 1923. aastal läkski see tal korda²³. Mängukavasse valiti küll Sophoklese tragöödia asemel kaasaegsele vaatajale sobivamaks peetud Hofmannsthal'i versioon: Gleser ise mängis nimiosa, lavastajaks sai aga Erna Villmer, kes oli juba varem lavale toonud Aristophanese „Lysistrata“²⁴. Huvitav on veel märkida, et ehkki möödunud oli kaksikümmend aastat, langes lavastus Eestis sarnasesse teatrikonteksti kui omal ajal Saksamaal: mõned aastad tagasi oli esimest korda lavastatud Oscar Wilde'i „Salomé“ ja siia maile jõudnud mujal Euroopas juba omajagu aega valitsenud salomaania²⁵: seda lavastati paljudes teatrites ning mõneks ajaks võttis Eesti lavakunstis maad ekspressionism, millest sai ajutine vahepala Eesti üldiselt realistliku suunaga teatris²⁶. Kui aga vaadata näidendi retseptiooni Eestis, siis on huvitav märkida, et see oli sootuks teistsugune kui Saksamaal. Siinkirjutajal ei õnnestunud leida ühtegi arvustust või mälestust, kus oleks välja toodud peategelase hüsteerilisust ja ebastabiilset vaimset seisundit (erinevalt näiteks „Salomé“ kriitikast). Nimetatakse hoopis Hilda Gleseri hoogsat ja plastilist mängu²⁷, tema põlemist ja säramist, seda, kuidas ta kõik teised oma mänguga varju jätab, tema

¹⁹ Ward, Hofmannsthal..., lk 43, Annette Bühler-Dietrich, Drama, Theater und Psychiatrie im 19. Jahrhundert. Forum Modernes Theater 39/2012, Tübingen, Narr Verlag, lk 332, Hugh Lloyd-Jones, Hofmannsthal's Elektra as a Goethean Drama. Publications of the English Goethe Society, 59, 1/1989, lk 16–17, Martens, The Theme..., lk 40.

²⁰ Nigol Andresen, Hilda Gleser. Eesti Raamat, 1971, lk 20.

²¹ Eike Värk, Näitleja loomingulise pikaalisuse ja mitmekülgse fenomen Salme Reegi näitel, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012, lk 60.

²² Andresen, Hilda Gleser, lk 27.

²³ Tormis, Eesti teater..., lk 61.

²⁴ *Ibid.*, lk 49.

²⁵ Vt ka Gielen, Lotman, Intersensoorne dekadents.

²⁶ Loe lähemalt Tormis, Eesti teater..., lk 70–80, Luule Epner, Aated ja stiiliotsingud: ekspressionism 1920. aastate eesti teatris. Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 17/2015, lk 286–315.

²⁷ Jaan Kärner, Lehed tulde. Eesti Riiklik Kirjastus, 1958, lk 173.

lüürilisi ja rikkaliku tundevarjundiga monolooge, milles pateetika arenes ekstaasiks²⁸. Artur Adson kirjutab Gleseri kohta nii: „[Gleser]... oli oma suure panuse teinud [---] *Elektras*, kus ta oma hukatud isa eest kättemaksu haaduva tüdrukuna äärmist vihkamise ja fanatismi võimet ilmutas ja seejuures antiikse tragöödia värsskõnet selle ülevuses ja sünges pidulikkuses eesti publikule lähedale tõi.“²⁹ Siin mängis ilmselt olulist osa Gleseri rollikäsitus, kuid ometi tuleb küsida, kas seda, et Eestis hüsteerilisest Elektrast ei räägitud, on mingil määral mõjutanud ka Underi tõlge.

Eestikeelset teksti algupärandiga võrreldes ilmneb siiski, et tõlge on üpris tekstilähedane. Juba vormiliselt on tõlge täpne: värsistuses on enamasti vahendatud originaali viiejalalist jambi, ehkki esineb ka mõningaid kõrvalekaldeid, eriti kõikumisi värsijalgade arvus. Võimalusel on edasi antud ka erinevaid tekstivõtteid, kordusi, rõhutusi, liigendusi, kusjuures kohati on tõlge lausa nii sõnasõnaline, et eestikeelse väljenduse ladusus ja loomulikkus langevad selle ohvriks. Teisalt on üsna täpselt vahendatud ka sisuplaani. Kummatigi tulid sõnavalikute analüüsis välja mitmed sellised lahendused, kus tõlkija on algupärast sõnastust tugevdanud või värvikamaks muutnud. Nii tõlgib ta näiteks algupärandi *eine wilde Katze* „hullund kassiks“ (lk 5), *start von dem Unrat* on tõlkes „sest roojast tarretab“, *Pfui, die's denkt, pfui, die's mit Namen nennt! Die Höhle / zu sein, drin nach dem Mord dem Mörder wohl ist* on värvikamaks muudetud, lisades tõlkesse sõnu nagu „jõle“ ja „jälk“:

Jõle, jõle see
kes nonda mõtleb, nimepidi seda
veel ise nimetab! Jälk, olla koobas,
kus mõrtsuk mõnuleb veel pääle roima:
jälk, looma mängida, kes loomal' halvemal
veel lõbu pakub. (lk 20)

Paiguti on tõlkesse lisatud tugevdavaid omadus- ja määrsõnu, nt lk 12: „nad sinu kohutavalt tapsid“ on originaalis lihtsalt *sie dich geschlachtet haben*.

Eraldi tasub aga vaadata ka selliseid kohti, kus algupärandis on emotsionaalsust erinevate formaalsete võtetega toetatud. Siia alla kuuluvad näiteks emfaasid ning kirjavahemärgid või nende puudumine. Üpris huvitav lõik tõlketäpsuse uurimiseks on Elektra avamonoloogi lõpp, mille viimased 32 rida moodustavad ühe lause:

²⁸ Andresen, Hilda Gleser, lk 28.

²⁹ Artur Adson, Teatri raamat. Stockholm, Vaba Eesti, 1958, lk 103.

So wie aus umgeworfenen Krügen wird's
aus den gebundenen Mördern fließen,
und in einem Schwall, in einem
geschwollenen Bach wird ihres Lebens Leben
aus ihnen stürzen
Mit feierlichem Pathos
und wir schlachten dir
die Rosse, die im Hause sind, wir treiben
sie vor dem Grab zusammen, und sie ahnen
den Tod und wiehern in die Todesluft
und sterben. Und wir schlachten dir die Hunde,
die dir die Füße lecken,
die mit dir gejagt, denen du
die Bissen hinwarfst, darum muß ihr Blut
hinab, um dir zu Dienst zu sein, und wir, wir,
dein Blut, dein Sohn Orest und deine Töchter,
wir drei, wenn alles dies vollbracht und
Purpurgezelte aufgerichtet sind, vom Dunst
des Blutes, den die Sonne nach sich zieht,
dann tanzen wir, dein Blut, rings um dein Grab:
In begeistertem Pathos
und über Leichen hin werd' ich das Knie
hochheben Schritt für Schritt, und die mich werden
so tanzen sehn, ja, die meinen Schatten
von weitem nur so werden tanzen sehn,
die werden sagen: einem großen König
wird hier ein großes Prunkfest angestellt
von seinem Fleisch und Blut, und glücklich ist,
wer Kinder hat, die um sein hohes Grab
so königliche Siegestänze tanzen!
(Hugo von Hofmannsthal, *Elektra*)

Just nagu ümbervisat kruusidest
ta kinnikõidet mõrtsukatest voolab,
kui marmorkruusid ringi seisavad
kõik käsilaste paljad ihud, meeste
kui naiste, kosena ning jõena,
mis paisul, nende elu elu meist
siis sööstab – aga meie tapame
kõik hobused, mis tallis, ajame
nad huaa ette kokku, aimavad
nad surma, hirnudes sääli kooljaohus,
ja surevad; ning tapame sull' hurdad,
sest et nad nende soost ja nende sugu,
kes su'ga küttind, nende pojad, kes
su jalgu lakkund, kellel' toidupala
sa ettevisand, sellepärast peab
ka nende veri jooksuma sinu teenistusse;
ja meie, sinu veri, sinu poeg Orest
ning sinu tütre, meie kolm, kui kõik
see täidet ja kui purpurtelgid
on püstidet sest verivingust, mida
alt päike oma poole tõmbab, siis
me tantsime, me sinu veri, ümber
su huaa: üle korjuste ma tõstan
siis oma põlve kõrgelle samm-sammult,
ning kes mind näevad nõnda tantsivat,
ja, kes mu varju ainult eemalt näevad
nii tantsivat, need lausuvad siis nõnda:
Näe, ühel' suurel' kuningal' siin peetak's
suurt võidupidu tema liha-veri
poolt; õnnelik, kel lapsed, kes ta huaa
ees nõnda kuninglikult tantsivad!
(Lk 13, tlk Marie Under)

Katkendist on näha, kuidas Under annab hästi edasi originaali katkematut süntaksit: ka tema Elektra on hüsteerilises seisus ja kannab oma ähvardused ette ühe, hüüumärgiga lõppeva lausena. Selle lõigu (ja üldse kogu tragöödia³⁰) võtmesõna on veri, mis voolab mõrtsukatest välja: esimeses osas on see mõtteline alus, aga monoloogi lõpu poole kordub viis korda. Ehkki korduste vältimine on üks tõlkeuniversaale³¹, siis Underit kordamine ei häiri ja ka tema tõlkes esineb sõna „veri“ samamoodi viis korda. Selles mõttes tasub tähele panna ka kuuendas reas olevat fraasi „nende elu elu neist“ – see on järjekordne näide sellest, kuidas täpsus on selles tekstis Underile olnud tähtsam kui ladusus, poeetiline sõnastus või isegi selgus. Samasuguse täpsusega annab ta kirjavahemärke edasi ka mujal, näiteks lk 48 näeme, kuidas Under on identselt vahendanud Elektra monoloogis küsilausele järgnevad kuus hüüdlauseid. Ka emfaasid, mis originaalis on

³⁰ Vrd Hanna Ballin Lewis, *A Comparison of Oscar Wilde's Salome and Hugo von Hofmannsthal's Elektra*. M.A Thesis, Houston, Texas, 1961, lk 98.

³¹ Vt lähemalt nt Klaarika Kaldjärv, Autor, jutustaja, tõlkija. Borgese autofiktsioonid eesti keeles. Doktoritöö. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskonna germaani, romaani ja slaavi filoloogias instituut. Tartu, 2007. http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/4762/kaldjarv_klaarika.pdf.

märgitud sõrendustega, esitab Under samal viisil. Nii võib kokkuvõttes öelda, et Under ei ole tõlget sugugi mahendanud, vaid mõnikord koguni tekstile värvi juurde andnud.

Sophoklese „Antigone“ ja selle eestindus

Läks mööda ligi viis aastat, enne kui Marie Underil avanes taas võimalus teatri jaoks kreeka tragöödiat tõlkida. Nimelt otsustas Draamastuudio laulupeo puhul Kadrioru laululaval vabaõhuetendusena välja tuua Sophoklese „Antigone“. Antigone osa mängis Liina Reiman, Kreoni rollis oli Eduard Türk. See oli suurejooneline etendus, millega tähistati ühtlasi vabaõhuteatri viiendat aastapäeva. Vaatajaid oli kümneid tuhandeid, osalesid suured massikoorid, kes sisenesid vaatajate ette tõrvikurongkäigus³².

Lavastuse alusteksti osas valitseb kirjanduses mõningane segadus. Artur Adson on tõenäoliselt ekslikult Marie Underi biograafia lisan nimetanud tema tõlgitud lavateoste seas ka Hasencleveri „Antigonet“, mille ta olevat tõlkinud Draamateatrile³³. Hasencleveri „Antigonet“ aga Draamateatris lavastatud ei ole ning kusagil mujal, sh Adsoni enda kirjutistes, seda tõlget ei mainita. Küll aga puudub Adsoni loendist Sophoklese „Antigone“, mille Under Draamastuudio jaoks tõlkis, nii et võib oletada, et ta ajas bibliograafiat koostades lihtsalt kaks eri teost segamini. Teisalt osutab Lea Tormise teatrilugu, et lavastuse aluseks oli Hofmannsthali „Antigone“³⁴ – ka see ei ole ilmselt tõsi, sest Hofmannsthali pärandis „Antigone“ mugandust ei ole. Tekstianalüüsile tuginedes võib ilma kahtlusteta väita, et Under tõlkis teatri jaoks siiski Sophoklese „Antigone“; et ta aga ise vanakreeka keelt ei osanud, võttis ta aluseks mitte kreekakeelse originaali, vaid selle saksakeelse variandi. Kahjuks ei ole käsikirjas jäädvustatud, millisele saksakeelsele tõlkele Under toetus, kuid tekstide võrdluse tulemusel saab kinnitada, et Underi versioon on üpriski tekstilähedane August Böckhi 1843. aasta kreeka-saksa paralleelväljaande tõlkele, samas kui Hölderlini populaarne tõlge lahkneb Underi versioonist olulisel määral ja ei saanud seega alustekstiks olla. Niisiis oli Marie Underil saksakeelse variandi kõrval olemas ka originaaltekst ning paari sõnavaliku järgi ei saa välistada, et ta on tõlkides ka kreekakeelset teksti (või ehk veel mõnda tõlget) vaadanud. Erinevalt „Elektra“ tõlkest pole „Antigonet“ seni trükitis avaldatud, kuid see on elektrooniliselt kättesaadav Eesti Kirjandusmuuseumi repositooriumis KIVIKE³⁵.

³² Jaan Pert, Draamastuudio 1920–1930. Tallinn: Draamastuudio Kirjastus, 1931, lk 51.

³³ Adson, Marie Underi eluraamat, lk 178.

³⁴ Tormis, Eesti teater..., lk 496.

³⁵ <https://kivike.kirmus.ee/meta/AR-17331-49143-07686>.

Meetriliselt on tõlkes sarnaselt originaaliga eristatud kõnelemis- ja kooriosi, ent kui dialoogides on saksa versiooni eeskujul edasi antud aktsentueeriv jambiline kuuikmõõt, siis kooriosade tõlkimisel on Under olnud märksa vabam ning vahendanud oma värsis mitte täpseid mõõte, vaid pigem rütmilisi impulsse, kaldudes originaali meetrikast kohati päris kaugele. Sellegipoolest võib tema tõlget pidada pigem võõrapärastavaks, kuna isiku- ja kohanimed ning sageli ka reaalsed on jäetud algupärasele kujule, toomata neid lugejale lähemale isegi mitte kommentaaride abil.

Nagu juba öeldud, tuli teos lavale Eesti Draamastuudios ning selle lavastas Paul Sepp. Et antiiki peeti eesti teatripublikule endiselt veel üsna võõraks ja kaugeks, tehti teatavaid pingutusi, et sisu juba eelnevalt vaatajatele arusaadavamaks teha. Selleks anti välja lavastust tutvustav brošüür³⁶, milles klassikalise filoloogia dotsent Pärtel Haliste tegi ülevaate teose sisust, tutvustades nii tragöödia põhikonflikti kui ka arutledes selle tänapäevaste tõlgenduste üle³⁷. Kahekordse tõlke vahendusel eesti vaatajate ette astunud Antigone on võrreldes Sophoklese tegelasega aga mõnevõrra muutunud.

Kõige tähtsamad Sophoklese Antigone jooned on tõlkes siiski edasi antud: ka Underi Antigone on tulipäine ja kartmatu kangelanna, kes on väga enesekindel ja usub veendunult, et seisab õige asja eest. Õilsa ja kohusetundliku tütarlapsena on tal ometi ka iseloomuvigu, mis määravad lõpuks tema traagilise saatuse: ta on äärmiselt kangekaelne ja paindumatu, ta ei tunne mingit aukartust ilmalike autoriteetide ees. Sotsiaalsed hierarhiad teda ei hirmuta ning perekond on talle tähtsam kui miski muu. Oma venna kombekohaste matuste nimel on ta valmis ka ise elu jätma ja oma venna surnukeha kõrvale maetuna igavikku veetma. Nagu Antigone ise ütleb:

Tea, mis sulle õigem, ikka venna saan
ma matta. Teinud nii, siis kaunilt surra võin.
Nii armas olla kõrvu armsa vennaga,
kui hardusest ma seadust eiran.“ (Tlk Anne Lill)³⁸

Marie Under on selle aga tõlkinud tugevamalt:

Selle teo eest
on kaunis surra. Armastuses puhata
siis tahan armsamaga, kelle häaks
ma vagalt patustand.

³⁶ Sophokles, Antigone, IX üldlaulupeoagssed vabaõhuetendused. Tallinn, 1928, lk 5, 28–46.

³⁷ Maria-Kristiina Lotman, Līva Bodniece, Jovita Dikmonienē, Reception of Sophocles' Antigone in the Baltic States. *Literatūra*, 64, 4/2022, lk 22–23.

³⁸ Sophokles, Antigone. Loomingu Raamatukogu 12–13/2024, lk 9.

Tõlkides armsa lähedase armsamaks (Böckhi saksakeelses variandis *beim lieben Freunde*, „armsa sõbra kõrval“) ning pühaduse nimel seadusest üle astumise vagaks patustamiseks, lisab Under siia arvatavasti tahtmatult sellise erootilise mõõtme, mis originaalis puudub, viies tema armastuse Polyneikese vastu hoopis uuele tasandile³⁹. Sellele, et Polyneikes on Antigonele tähtsam kui teised lähedased, on tihti tähelepanu juhitud: surnud Polyneikes on talle armsam kui elusad Ismene ja Haimon. Marie Under on oma tõlkes seda motiivi mujalgi rõhutanud: näiteks kui Sophoklese Antigone manitseb Ismenet kõikidele teada andma, et Antigone plaanib oma venda matta („Sa teata sellest. Rohkem vaenataks / sind vaikivalt, kui siis, kui teatad kõigile“, tlk Anne Lill)⁴⁰, siis Underi Antigone on siin teravam ja toob sisse isikliku mõõtme: mitte Teeba rahvas või valitseja, vaid hoopis Antigone on see, kes Ismenet vaikivana veelgi rohkem vihkama hakkab („Haa, valjusti sa seda kuuluta! Sest tea, / et vaikides mull' oled vihatavam veel“, tlk Marie Under). Selline tähendusmuutus tuleneb otseselt August Böckhi saksakeelsest tõlkest. Antigone kartmatus on aga tõlkes veelgi rõhutatud. Näiteks toonitab seda selgesõnaline kontrast Ismenega, mis originaalis puudub ja sõnastatakse Ismene repliigis:

Kui kuumalt, kuna mina hirmus värisen,
lööb ärevuses lõkendama sinu rind.

See on aga juba Marie Underi ümbertõlgendus, sest Böckh piirdub siin vaid ühe värtsiga, nagu originaaliski, ent pisut teises sõnastuses: *Dein Blut erhitzt sich um ein frostig Wahngesicht!* (Sinu veri kuumab jäise pettekujutelmale ümber; Anne Lille tõlkes originaalilähedasemalt: „Su süda on kuum nii külma asja juureski“⁴¹). Niisiis mõtestab Under seda värssi Sophoklese klassikalistest kommentaaridest erinevalt: kui traditsiooniliselt mõistetakse seda kui viidet Antigone keevalisusele⁴², siis Under loob siin vastanduse hirmust lõdiseva Ismene ja valitsejale vastuhakkamisest lõkendava Antigone vahel.

Perekonna ja veresidemete tähtsus on Sophoklese originaaltekstis ka leksikaalsel tasandil rõhutatud: erinevate varjunditega sugulussõnavara, eriti lihaseid, samast üsast sündinud ja samaverelisi õvesid puudutav

³⁹ Vt ka Maria-Kristiina Lotman, Mitmepalgeline kangelanna: Antigone eesti kultuuriruumis. Vikerkaar, 10–11/2022, lk 159–160.

⁴⁰ Sophokles, Antigone, lk 9.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Vrd Richard C. Jebb, The Antigone of Sophocles: with a commentary, abridged from the large ed. of Sir Richard C. Jebb. Cambridge University Press, 1902, lk 64.

sõnavara. Juba August Böckh on loobunud selliste nüansside edasiandmisest, tõlkides need üldjuhul lihtsalt kui *Bruder* ja *Schwester*. Samamoodi talitab ka Under: ehkki avavärsis kasutab ta õe asemel sõna „sõsar“ ja ühel korral ka venna asemel sõna „veli“, on mujal ka temal need sõnad tõlgitud vennaks ja õeks⁴³. Samuti ei ole eesti keeles ega ka saksa keeles grammatiliste vahenditega võimalik edasi anda vanakreeka duaali, morfoloogilist kaksust, mida Sophokles kasutab originaalis osavasti ära selleks, et õdede-vendade lähedust või teineteisest kaugenemist märkida. Nendes kohtades on Marie Under kasutanud lihtsalt grammatilist mitmust ning erinevalt Anne Lillest, kes on võimalusel püüdnud seda vähemalt leksikaalsel tasandil kompenseerida, jäävad nii Böckhil kui Underil need rõhuasetused enamasti vahendamata. Kokkuvõttes võib öelda, et Marie Under on tõlkinud võrdlemisi täpselt, kuid siiski Böckhi saksakeelset tõlgendust: suurem osa originaalist kõrvalekaldumistest on jälgitavad ka Böckhi versioonis ning nii astuski eesti teatripubliku ette pigem Böckhi kui Sophoklese Antigone.

Franz Grillparzeri „Medea“ ja selle eestindus

Kui Hilda Gleser otsustas 1930. aastal Estonia teatris lavale tuua „Medeia“, valis ta Euripidese teksti asemel lavastuse aluseks hoopis Franz Grillparzeri (1791–1872) triloogia „Kuldvillak“ (1821) viimase osa. Näidend põhineb Euripidese „Medeial“ ning kannab sama pealkirja, ehkki saksapärasel kujul. Siiski esitab Grillparzer seda lugu teisiti kui Euripides: Medeia ei ole siin enam nii võimas ja üliinimlik kangelanna ning võrreldes Euripidese kange ja kirgliku kangelannaga, kes ilmutab oma õrnatust poolt vaid lühikeseks ajaks enne oma laste tapmist (Euripides, *Medeia* 1021–1080), on Grillparzeri Medea kuhu sügavam, inimlikum ja dünaamilisem. Grillparzer loob oma tegelastele märksa avarama psühholoogilise ruumi, ning erinevalt Euripidese kibestunud ja südametust naisest, kes Iasonit kalgilt pilkab, leebub Grillparzeri Medea lõpuks nii, et ta näib peaaegu lakkavat Jasonit vihkamast⁴⁴. Nagu Euripidese kangelanna, on Grillparzeri Medea samuti Kolchisest pärit nõi, kes tunneb salakunste, aga kes on oma kodukohast välja heidetud, tema lähedased on tema ees ukseid sulgenud, tal pole oma kodu ega pelgupaika. Nii on ta võõramaalane, kes on siiralt üritanud oma uue maaga kohaneda, kandnud sealseid riideid, õppinud ära kohaliku keele ja kombed, ent kui Jason ja ta oma lapsed ta reedavad, valides tema

⁴³ Vt ka Lotman, Mitmepalgeline kangelanna..., lk 154.

⁴⁴ Chiles Clifton Ferrell, The „Medea“ of Euripides and the „Medea“ of Grillparzer. The Sewanee Review 9, 3/1901, lk 355.

asemel Kreusa, täidab teda raev ja ta hakkab kättemaksu sepitsema. Nagu Hofmannsthal „Elektra“ puhul, tuleb ka seda tragöödiat analüüsides arvesse võtta ühiskondlikku ja kultuurilist konteksti: Grillparzer kirjutas selle teose ajal, kui Austrias oli levima hakanud antisemitism ja toimusid juudivastased pogrommid⁴⁵. Oma ja võõra opositsioon on eraldi mõõtmena juba Euripidese originaalis olemas, kuid Grillparzer võimendab seda veelgi ja toob võõraviha, eelarvamuste ja tagakiusamise teemad rõhutatult esiplaanile.

Lavastus võeti Estonia repertuaari kiirustades, hooaja lõpul; nii jäi külastatavus väheseks ja juhtkond järeldas sellest, et klassikaline repertuaar pole Estonia jaoks⁴⁶. Lavastaja Hilda Gleser mängis Medea amme, Medea osas oli Liina Reiman. Gleseri mängu on teiste näitlejate taustal esile tõstetud ja kiidetud tema võimet näha teksti taha ja paiskuda nagu helgiheitja-kiirtevihk psühholoogilistesse sügavustesse, avastada üllatavaid sügavusvaateid, hingestada ettenägemata kombel draama väliskäiku⁴⁷.

Nii nagu eelnevates värssdraamade eestindustes, järgis Under selleski tõlkes enamasti originaali meetrilist struktuuri ning vahendas värsid jambilises pentameetris, mille jalgade arv küll Underile omaselt mõnikord kõigub. Nii nagu originaaliski, vahelduvad selles ebakorrapäraselt mees- ja naislõpulised värsid. Mis puudutab semantilist struktuuri, siis Marie Under annab Grillparzeri sisutasandi erinevad mõõtmed üsna täpselt edasi: tema võõras päritolu, tema pagendatu seisund, viha ja hirm tema ees on ka eesti tõlkes vahendatud. On aga mõningaid peenemaid nüansse, mis tõlkes kaduma lähevad. Grillparzeri triloogias on hoolikalt välja mängitud pimeduse ja valguse sümbolika: Medea ja kolchislased seostuvad ööga, pimedusega, tumedate kunstidega, hämarate jõududega, kreeklased aga valgusega, päikesepaistega, heledusega, tulega⁴⁸. Medea osutab endale kui allilma- ja nõiakunstijumala Hekate preestritarile juba oma avamonoloogi algul: *Zuerst den Schleier und den Stab der Göttin, / Ich werd euch nicht mehr brauchen, ruhet hier.* (Esmalt jumalanna [s.o Hekate] loor ja sau, ma ei vaja teid enam, puhake siin.) Underi tõlkes kõlab see värss aga nii: „Eel kõige loor ja jumalate kepp, / siin puhake, ei enam teid ma vaja“ – sellises sõnastuses on seos Hekatega kaduma läinud ja viide konkreetsele

⁴⁵ Tracy D. Olverson, „‘Such Are Not Woman’s Thoughts’: Amy Levy’s ‘Xantippe’ and ‘Medea’“. Amy Levy, *Critical Essays* edited by N. Hetherington and N. Valman, Athens: Ohio University Press, 2010, lk 126.

⁴⁶ Tormis, *Eesti teater...*, lk 201.

⁴⁷ *Ibid.*, lk 202.

⁴⁸ Vt lähemalt Christa Suttner Baker, *Unifying Imagery Patterns in Grillparzer’s Das goldene Vlies*. MLN, 89, 3/1974, lk 392–403, T. C. Dunham, *Symbolism in Grillparzer’s das Goldene Vließ*. PMLA, 75, 1/1960, lk 75–82.

jumalannale on asendatud üldisemalt jumalatega. Järgnevates värssides säilitab Under originaali tähenduslikud seosed: öö kui võlukunsti aeg (Underil on *Zauber* küll lihtsalt „võluvuseks“ tõlgitud, mis võib mõtteselgust veidi häirida), astjas, mis peidab endas sünget nõidust ja mis tuleb maa-põue pimedusse maha matta, ent teisalt päevavalgus, mis toob selguse ja lahenduse. Siiski ei ole see kompleks alati täpselt vahendatud, vaid kohati jääb mõni pimeduse või heledusega seotud adjektiiv ilmselt värsimõõdu pärast tõlkimata (nt *Das Herz wie deine Kleider hell und rein* on Underi versioonis „Su süda nagu sinu rõivad puhas“) või *Ein Greuel ist die Kolcherin dem Volke, / Ein Schrecken die Vertraute dunkler Mächte* (jälestuseks on kolchislanna rahvale, hirmutavaks tumedate jõudude usaldusisikuks) tõlgib Under:

Naine Kolchisest
On koletiseks kogu rahvale,
On hirmutiseks salajõutundja.

Grillparzeri „Medea“ tähtsaim mõõde on aga selle võorahirmuga seotud tähendusväli: on ju Medea võõralt maalt tulnud hirmutavate kommetega naisterahvas, keda ei võeta kõigist tema pingutustest hoolimata kunagi oma uuel maal päriselt omaks⁴⁹. Vastavad rõhuasetused on Underi tõlkes enamasti üsna täpselt edasi antud, vrd nt järgmist lõiku, milles Medea räägib võõral maal elamise raskustest ja vajadusest enda kombeid muuta:

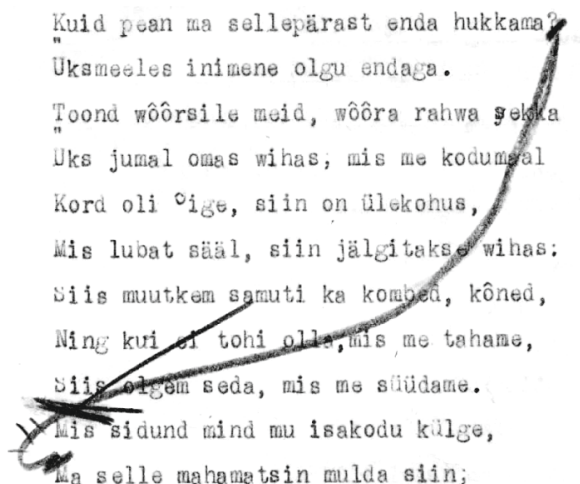
Doch soll ich drum, ich selbst, mich selbst vernichten?
Klar sei der Mensch und eing mit der Welt!
In andre Länder, unter andre Völker
Hat uns ein Gott geführt in seinem Zorn,
Was recht uns war daheim, nennt man hier unrecht,
Und was erlaubt, verfolgt man hier mit Haß;
So laß uns denn auch ändern Sitt' und Rede
Und dürfen wir nicht sein mehr was wir wollen,
So laß uns, was wir können mind'stens sein.
Was mich geknüpft an meiner Väter Heimat
Ich hab es in die Erde hier versenkt;
(Franz Grillparzer, *Medea*)

Kuid pean ma sellepärast enda hukkama?
Üksmeeles inimene olgu endaga.
Toond võõrsile meid, võõra rahva sekka
üks jumal omas vihas; mis me kodumaal
kord oli õige, siin on ülekohus,
mis lubat sääl, siin jälgitakse vihas:
siis muutkem samuti ka kombed, kõned,
ning kui ei tohi olla, mis me tahame,
siis olgem seda, mis me süüdame.
Mis sidund mind mu isakodu külge,
ma selle mahamatsin mulda siin;
(Tlk Marie Under)

Kui mitte arvestada seda, et lõigu algusvärssides on originaali ja tõlke vahel väike lahknevus – Grillparzeri Medeia räägib inimese vajadusest olla kooskõlas maailmaga, Underi Medea aga iseendaga –, on oma ja võõra vastandust siin üsna täpselt vahendatud ja valides näiteks *andre* vasteks

⁴⁹ Vt lähemalt Liva Bodniece, Jovita Dikmonienė, Maria-Kristiina Lotman, Ksenofoobsed hoiakud Euripidese „Medeias“ ja nende vahendamine Baltimaade Medeia-retseptisoonis. *Acta Semiotica Estica*, 20/2023, lk 33–35.

„võõrsile“ isegi rohkem toonitatud kui originaalis. Siiski näib, et eesti publikuni see tekst sellisel moel ei jõudnud. Teatri käsikirjas on säilinud küllaltki jõulised mahakriipsutused, mille lavastaja on enne selle lavalejõudmist teinud, kusjuures ohtra kärpimise ohvriks langevad muu hulgas ka need kohad, kus on juttu Medeia päritolust, sündmustest, mis viivad tema pagendamiseni, vihkamisest, mida ta võõral maal enda ja oma laste vastu kogeb⁵⁰. Vrd eeltsiteeritud lõiku käsikirjas:

Kuid pean ma sellepärast enda hukkama?
 Üksmeeles inimene olgu endaga.
 Toond võõrsile meid, võõra rahwa sekka
 Üks jumal omas vihas, mis me kodumal
 Kord oli õige, siin on ülekohus,
 Mis lubat sääal, siin jälgitakse vihas:
 Siis muutkem samuti ka kombed, kõned,
 Ning kui ei tohi olla, mis me tahame,
 Siis olgem seda, mis me süüdame.
 Mis sidund mind mu isakodu külge,
 Ma selle mahametsin mulda siin;

Joonis 1. Lõik Marie Underi tõlgitud „Medea“ 1. vaatusest

Samas vaimus kärpeid näeme tekstis ridamisi: nii näiteks on maha tõmmatud koht, kus kirjeldatakse Medeat Kolchisest pärit koletisena, kes on hirmutiseks kogu rahvale ja kelle ees kõik pelglikult taanduvad, teisalt ka värss, kus rõhutatakse tema kodutust. Oluliselt lühendatud on Medea monoloogi, milles Medea kurdab oma keerulist olukorda võõral maal. Maha on tõmmatud ka koht, kus Medea räägib sellest, kuidas Jason teda Kolchise nõiana kartis ja kuidas ta on abielunaiseks saades muutunud selliseks nõrgaks naiseks, keda on julge oma rinnale tõmmata. Tervikuna on läbi kriipsutatud lõik, kus Medea räägib Kreusale soovist võtta kreeka naise kombed omaks, istuda tema jalge ees, õppida, mida oma tavadest jätta ja mida sobib teha, soov õppida ketrama ja kuduma nagu üks õige kreeka perenaine, unustades, et tema esivanemad olid jumalad ja isa Kolchise kuningas. Sellegipoolest ei saa väita, et need Medea tegelaskuju olemuslikud jooned on üleni välja kärbitud, vaid pigem on tegu sisuliste korduste

⁵⁰ Vt ka Bodniece, Dikmonienė, Lotman, Ksenofoobsed hoiakud..., lk 34–35.

väljavõtuga. Selle tulemusel on Medea hirmus ja barbaarne loomus siiski oluliselt vähem esil kui Grillparzeri originaalis, kus see on äärmiselt rõhutatud. Tõenäoliselt on kärpmete põhjuseks suurel määral ka lavakõlbulisemaks muutmine, kohandades selle mitte ainult sisult kompaktsemaks, vaid ka mahult teatrietenduseks sobivamaks. Seda, et selline vajadus oli, kinnitab ka Rasmus Kangro-Pooli arvustus, milles kurdetakse, et neljas vaatus oli liiga pikk ja väärinuks kärpimist.⁵¹

Lavatekstis on lisaks kärpmetele näha ka näitlejate liikumisi ja rekvisiite puudutavaid märkusi, huvitav on aga märkida, et Underi sõnastusi, keelt, rütme lavastaja parandused enamasti ei puuduta, leidub vaid üksikuid mõtteselguse huvides tehtud asendusi, vrd:

Seal murdus mu süda,
 Seal langes mu julgus.
 Olen näid hoidnud, nende eest hoolitsend,
 Nemad, mu rõõm, minu õnn;
 Ainsad puhtad Kolchise soost,
 Kellele anda võisin
 Armastuse kauge isamaa eest.

Joonis 2. Lõik Marie Underi tõlgitud „Medea“ 4. vaatusest

Grillparzeri „Medeat“ on peetud teoseks, mis on endale eesti teatrilooos püsiva koha leidnud⁵² ning mis andis aimu sellest, kuhu Hilda Gleseri lavastajatalent edaspidi areneda võiks. Paraku suri see väga omanäoline ja huvitav näitleja ja lavastaja üsna varsti pärast „Medea“ lavastamist kõigest 38-aastasena.

Kokkuvõtteks

Marie Underi tegevus teatritõlkijana on võrreldes tema muu loometegevusega seni teenimatult varjule jäänud: on raske üle hinnata Underi panust eesti teatriteksti arengusse neil murrangulistel aastatel, kui lavakunst professionaliseerus ja lavakeele kunstiväärtuslikkus jõudis uuele tasemele. Selle artikli eesmärk on anda ülevaade tema vanakreeka tragöödiatele

⁵¹ R. K.-P. [Rasmus Kangro-Pool], „Medea“ „Estoonia teatris“. Päevaleht, 29.4.1930, lk 6, loe ka Bodniece, Dikmonienē, Lotman, Ksenofoobsed hoiakud..., lk 35.

⁵² Andresen, Hilda Gleser, lk 63.

tuginevate teatriteoste tõlgetest ning heita pisut valgust ka tema teatritõlke poetikale.

Kokkuvõttes võib öelda, et Marie Under on nendes tõlgetes lähtunud järjepidevatest ja sidusatest tõlkepõhimõtetest. Draamade vormilist struktuuri on Under vahendanud küllaltki ligilähedaselt, ehkki värsijalgade arvus ja klauslites, samuti kooriosade meetrikas esineb mõningaid kõrvalkaldeid. Edasi on antud vormiline liigendus, algupärandite emfaasid ja suurel määral isegi interpunktsioon.

Kõigi kolme analüüsitud tõlke puhul ilmneb, et Underile on draamatõlkijana olnud oluline tekstilähedus, mille kõrval jäävad ühelt poolt ladusus ja selgus, teiselt poolt aga ka poeetiline väljenduslaad vahel isegi teisejärguliseks. Tänu sellele on kõigil kolmel tõlkel suurel määral õnnestunud vahendada nii algupärandite sisustruktuuri kui ka ideoloogilist plaani. Siiski võib mõnikord näha, kuidas Under on eestindusse lisanud värvikaid omadus- või määrsõnu, teistel puhkudel neid aga ka välja jätnud – võimalik, et enamasti olid need valikud ajendatud vajadusest värsimõõte järgida. Nii on kohati algupärandi mõtet võimendatud, kohati aga mõningaid tähendusnüansse kaotatud. Erijuhtum on Sophoklese „Antigone“ eestindus, mis on August Böckhi saksakeelse versiooni alusel teoks saanud kaudtõlge ning võtnud vahendustekstist üle nii sealseid lisakihistusi kui ka väljajätte.

MÜSTILINE BALZAC

MIRJAM LEPIKULT

Eelmises „Tõlkija hääles“ ilmus Kaia Sisaski põhjalik artikkel Honoré de Balzaci teoste tõlkimisest eesti keelde. Tähelepanu keskmes seisab mõistagi tema valitud teoste kogumik, mille viisteist köidet anti välja aastatel 1955–1962 ning mis kindlasti väärrib selliseid epiteete nagu *grandioosne* ja *monumentaalne*. Ometi on tegemist valitud, mitte kogutud teostega, ning kokkuvõtteks nendibki Kaia Sisask: „Näib, et Balzaci tõlkimisega on Eestis ühele poole jõutud, kuigi kirjatöid, mida valitud teoste hulgas ei esine, leiaks tema sadakonna romaani ja jutustuse hulgast veel küll.“¹

On omamoodi huvitav, et just samal ajal liikusid tasahilju trükivalguse poole Balzaci kolm seni tõlkimata teost, mis avaldati esialgu eraldi ja lõpuks samade kaante vahel pealkirjaga „Müstiline raamat („Livre mystique“, 1835). 2023. aasta hilissügisel ilmusid need Eesti Transpersonaalse Assotsiatsiooni eestvõttel ja siinkirjutaja tõlgituna „Transpersonaalse psühholoogia varamu“ sarjas („Kolm lugu. Louis Lambert. Pagendatud. Seraphita“). Kuna nõukogudeaegne valitud teoste sari lähtus veidi varasemast venekeelsest väljaandest,² serveeriti seal Balzaci üksnes kriitilise realistina, justkui vajanuks stalinistlikus kõnepruugis „roiskuva lääne“ autori teosed seesugust täiendavat õigustust. Niisiis pole üllatav, et tema loomingu omaette peatüki moodustavate müstilise sisuga teoste avaldamine ei tulnud toona kõne allagi. Seda enam, et rangelt kirjandusteaduslikust vaatepunktist pole ehk tõesti tegemist suurmeistri kõige kõrgemal tasemel kirjatöödega. Ent nende lugude väärtus seisneb milleski muus. Milles? Sellele küsimusele püüamegi käesolevas artiklis vastust leida.

Väikese lüürilise sissejuhatuseks söandan siin kirjeldada enda kui tõlkija tunnetuskogemust Balzaci müstikaga esmakordselt kokku puutudes. Tema kui realisti monumentaalne portree oli ju mullegi mulje jätnud ja seepärast tekitasid need kolm lugu, mõni jutustuse, mõni lühiromaani mõõdus,

¹ Kaia Sisask, Balzac ideoloogiatuultes: traditsioonilisest realismist kriitilise realismini. Tõlkija häääl XI, 2023, lk 150.

² Samas, lk 146.

algul kerget imestust. Imestus teadagi käivitab kujutlusvõime, ja nõnda leidsin end korraga otsekui vanast ärklitoast, kus ammuilma peatunud ajas seisavad kellegi kaugest noorusest pärit asjad. Omad ja ühtlasi võõrad nagu puberteediae päevikud. Need asjad, antud juhul raamatud, ei pruugi olla täiuslikud ega objektiivselt teab mis väärtuslikudki, aga inimesele endale on need olulised, neil on kauge nooruse eheduse maik. Võib-olla, jah, veidi lihtsameelse, aga see-eest kordumatult puhtameelse nooruse igatsused ja hingepiinad. Geeniuuse sünnivalud, millela Balzac poleks saanud selleks, kes ta on.

Kõigepealt tasub rõhutada, et Balzaci enda jaoks ei olnud sellised teosed nagu „Seraphita“, „Louis Lambert“ ja „Pagendatud“ (lisaks veel tosin-kond samas vaimus jutustust) sugugi juhuslikud – ei tellimustööd, põgus uudishimu ega ammugi mitte mingi suvaline uid. Otse vastupidi, need olid tema jaoks *kõige isiklikumad* teosed üldse, ta kirjutas neis tegelikult ise-endast, oma kogemustest (seda eriti autobiograafiliste sugemetega „Louis Lambertis“), otsingutest ja igatsustest (mille krooniks on „Seraphita“). Väga kõnekas on ka fakt, et Balzac pühendas „Seraphita“ oma eluarmastusele, krahvinna Ewelina Hańskale. Mõni uurija (Philippe Bertault) on isegi näinud selles romaanis eelkõige armsamale saadetud sõnumit, milles Balzac avab enda enamasti varjatud poole.³ „Ja miks ei võiks see teos saada osaks neile õilsatele vaimudele, keda üksindus kaitseb argielu tühja-tähja eest just nagu Teidki?“⁴

Teisalt on Balzaci müstilistele teostele läbi aegade ette heidetud, et süžee ja karakterid teenivad seal sageli ideede ja uskumuste esitamise, kohati isegi didaktilise tutvustamise eesmärki, mis teeb neist omamoodi „teesromaanid“, kus sündmustiku vahele on pikitud loenguna mõjuvaid tiraade Swedenborgi jt müstikute pärandist. Tõsimeelsed swedenborgiaanid süüdistasid teda oma iidoli tekstide pealiskaudses tundmises ja moonutamises. Liigne õpetlikkus ärritas ka Balzaci kaasaegseid kriitikuid, mõni neist nimetas „Seraphitat“ „apokalüptiliseks hämmamiseks“ ning ajakirja La Revue de Paris (kus see romaan 1834. aasta juunis ilmu-ma hakkas) peatoimetaja Buloz kuulutas stoilise rahuga, et tegemist on „raamatuga, millest lugejad midagi aru ei saa ja tema ise ka mitte“.⁵ Õn-neks ei takistanud see teda romaani avaldamast... Lisaks pidi Balzac kuul-ma, et ta on ateist, narr või naljahammas... Kuid ise ta nimetas sedalaa-di teoseid loomingulise vabadusega *études philosophiques*, vaevumata

³ <https://www.balzac-analyse.com/tome-xxvi-seraphita/>.

⁴ Balzac, Kolm lugu, lk 127.

⁵ Samas.

kõiki romaanižanri nõudeid püüdlikult järgima. Pealegi oli ta ju selle žanri meisterlikku valdamist oma psühholoogilistes romaanides juba küllalt tõestanud. Muide, antud juhul paneb sõna *étude* tõlkija pead murdma: rangelt võttes tuleks kasutada vastet „uurimus“, aga see sõna on nüüdseks omandanud nii tõsiteadusliku tähenduse, et veider oleks Balzaci müstilisi otsinguid sel kombel klassifitseerida. Parema meelega nimetaksingi neid tekste etüüdideks. Kõnekas on seegi, et Balzac paigutas „filosoofilised etüüdid“ „Inimliku komöödia“ korpuse lõppu, et need, nagu ta lootis, pakuksid seal väljapääsu trööstitust tegelikkusest. Nagu metafüüsika pärast füüsikat... Müstika pärast realismi.

Millesse Balzac ise uskus? Sellele küsimusele pakub balzacoloogide meelest parima vastuse „Seraphita“ IV peatükk („Taevatee“). Asjatu oleks püüda seda siin lühidalt kokku võtta. Vaatame ainult mõnda näidet sellest, millistest isiklikest kogemustest Balzac neis teostes kirjutab.

Huvi müstika vastu ärkas tal juba varajases lapsepõlves, kui ta luges läbi kõik ema raamatukogus leiduvad teosed, nende seas müstilise sisuga kirjatööd (Swedenborg, Claude de Saint-Martin, Jeanne Guyon jt). Nagu ta ise on romaanis „Liilia orus“ autobiograafiliselt kirjutanud: „Oma esimese armulaua ajal viskusin ma palve müstilistesse sügavustesse, lummatuna religioonist, mille eetilised muinaslood köidavad noori hingi. Tulises usu-loomas palusin ma Jumalat korrata minu heaks neid hurmavaid imesid, millest ma olin lugenud martüroloogiumist. Viieaastasena lendasin ma tähele, kaheteistkümneselt koputasin pühakoja väravatele. Ekstaas äratas minus kirjeldamatuid unistusi, mis vallutasid mu kujutlusvõime, rikastasid tundeelu ja arendasid mõtlemist.“⁶

Kahaksa- kuni neljateistkümnendaastasena õppis Balzac legendaarses Vendôme'i kolleegiumis, mille kroonulikku korda oli noorel unistajal väga raske taluda. Erakordselt andekas poiss ei sobitunud kuigivõrd ka eakaaslaste seltskonda. Lisaks pidasid õpetajad teda suureks laiskvorstiks, sest neil polnud aimugi, et ta oli poolsalaja läbi lugenud suurema osa kooli raamatukogust.⁷ Just seda eluetappi kirjeldab ta „Louis Lambertis“. Mässumeelsete ja varatarkade poiste suhteid õpetajatega illustreerib muu hulgas järgmine seik: romaani nimategelane Louis (Balzaci *alter ego*) tõlgib fraasi *vir nobilis* – õilis süda. Selle eest sai ta koolmeistrilt kibedalt, isegi mõnitamisi noomida.

„Kus te näete *südant* sõnas *nobilis*?“ küsis koolmeister järsult. Kõik naersid, samal ajal kui Lambert vaatas õpetajat arusaamatul ilmel.

⁶ H. de Balzac, Liilia rohus. Tallinn, Eesti Raamat. Tlk Kaia Sisask, lk 12.

⁷ Balzac: sa vie et ses oeuvres d'après sa correspondance, lk 21.

„Mida ütleks proua paruness de Staël, kui ta kuuleks, et teie tõlgite otse vastupidi selle sõna, mis tähendab õilsat rassi, patriitslikku päritolu?“ jätkas õpetaja.

„Ta ütleks, et te olete loll!“ pomisesin ma endamisi.

„Härja Poeet, te lähete kaheksaks päevaks kartsa,“ teatas õpetaja, kes oli õnnetuseks mu sõnu kuulnud.⁸

Balzac arutleb iseenda erakordse kujutlusvõime ja mälu üle taas Louis' näitel. Kui koolipoisid läksid matkale, ütles Louis ühel hetkel: „„Ma nägin ju seda täna öösel unes!“ Ta tundis ära nii puudesalu, kus me peatusime, kui ka leheklumpide paiknemise, jõevee värvi, lossitornid, pinnavorimid ja kaugused, ühesõnaga, viimase kui ühe detaili selles paigas, mida ta nägi esimest korda elus. Me mõlemad olime lapsed – vähemalt mina oma kolmeteistkümnne eluaastaga; viieteistkümnneaastasel Louis'l võis olla geniaalse inimese sügavust.“⁹ „Nägemine ja kuulmine on ilmselt ainult mingi imepärase tööriista tupp!“¹⁰

Üks olulistest seikadest nii Balzaci koolipõlves kui ka „Louis Lambertis“ on „Traktaat tahtest“ – tekst, mille ta ise koolipoisina kirjutas ja mille üks õpetajatest jäädavalt konfiskeeris. Balzac kirjeldab traktaadi sisu romaanis, kus selle autor on Louis Lambert. Väga lühidalt seisneb traktaadi mõte selles, et inimene on kahetise loomuga, *homo duplex*: seesmiselt puhas vaim ja väliselt materiaalne olend. Elu eesmärk on seesmise olendi võit välise olendi üle. Kui see õnnestub, saab inimesest (swedenborglik) ingel, nagu toimus „Seraphitas“, mille peategelast Balzac ise on nimetanud „müstikute lihakssaanud Sõnaks“, „tõekssaanud, isikustatud müstikaks, mida näidatakse koos kõigi selle tagajärgedega“.¹¹

Balzac ütleb traktaati kirjutama asunud Louis' kohta: „Ta noppis kõigi kogutud andmete seast üksikuid tõdesid välja ning viis need üksteisega kokku; lõpuks sulatas ta kõik ühte nagu pesuehtne metallurg.“ Samasugust „metallurgilist“ meetodit kasutas nähtavasti ka Balzac ise, vähemalt müstika puhul. Lisaks tundub, et muude, vast kõrgemate eesmärkide kõrval oli tal vaja loetud müstilistes tekstides paremini selgusele jõuda. „Müstilise raamatu“ eessõnas kirjeldas ta oma kogemusi järgmiselt:

„Kujutlege vaadet merele. See võlub, see lummab teid, haarab teid endaga kaasa. Te seisate neemel, kõrgel mere kohal, ja päikesepaistel kõneleb meri teile lõpmatusest. Aga niipea, kui lähete merre ujuma, muutub kõik

⁸ Balzac, Kolm lugu, lk 33.

⁹ Samas, lk 34.

¹⁰ Samas, lk 36.

¹¹ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k912358/f26.item>, Préface, lk xiv.

ähmaseks. Meri paistab üleni ühetaoline. Ei mingit silmapiiri, ainult lõputud lained ja siniroheline hägu. Mere ühtlane müha väsitab teid. Nõndasamuti peate neeme tippu tõusma ka nüüd, et saada aimu lõpmatustest, mida neis ebaharilikes raamatutes näidatakse. Siis ilmub Jumala vaim teile vete kohal ja te näete neid vaimse päikese valgel. Seniajani puudus müstitsismil vorm, poeesia.¹²

Just seda viimast viga, vormi ja poeesia puudumist, püüdis Balzac oma teostega parandada: „Selles raamatus saab kõige mõistetamatum õpetus endale pea, südame ja luud.“¹³ Nii ambitsioonikalt kui see ka kõlab, tuleb tunnistada, et omal moel ta selle eesmärgi saavutas.

Mis aga juhtub, kui seesmine olend välise üle võitu ei saavuta? Siis ähvardab inimest surm – kas taluvuse piiri ületanud ülima mõttejõu tulemusel, nagu juhtus romaanis Louis Lambertiga, või enesetapu teel, millest imekombel pääses eluga „Pagendatute“ noor tegelane, kes igatses nii väga taevasse, et otsustas omal käel enneaegu sinna jõuda... Kolleegiumis õpides sai kõheda kogemuse ka Balzac ise, langedes pikaks ajaks mingisse letargilisse seisundisse (mille täpne põhjus pole muidugi teada). Tema õde Laure Surville kirjeldas seda hiljem järgmiselt: „Kõhnaks ja nõrgaks jäänud Honoré sarnanes kuutõbistega, kes magavad avatud silmi; ta ei mõistnud suuremat osa küsimustest, mis talle esitati, ega osanud vastata, kui temalt äkki päriti, millele ta mõtleb ja kus ta praegu on.“ Honoré ise olevat hiljem seletanud toda seisundit „ideede ummikuna“. Igatahes kirjutas õpilase võimalikust nõdrameelsust kokkunud koolijuht proua Balzacile, kes kiirustas kohale ja poja kolleegiumist ära viis.¹⁴

Polegi tähtis, kas enesetapu teema on balzacliku müstika ohtlik koostisosa või tulevase geeniusse sünnivalude kaasnähe. Balzac lõpetas juba eespool tsiteeritud „Eessõna“ sugestiivse hüüatusega: „Ma ei räägi seda mitte niivõrd autori kui nende hukkumise äärel õilsate vaimude pärast, alles noorte südameinimeste pärast, kes mässivad ennast mantlitesse, et varjata oma meeleheidet. Poeetid – nemad ei mäss! Nad surevad vaikuses. Püstitage siis altar enesetapule, selle asemel et seda hukka mõista, ja kirjutage altari peale: *Diis Ignotis*.“¹⁵

„Tundmatutele jumalatele.“ Ligi pool sajandit hiljem painas Friedrich Nietzsche üliinimese idee koos oma tumedamate ja helgemate külgedega. Viimaste hulgas mainib ta kõrgemaid, sügavamaid ja avaramaid

¹² Samas, lk xii.

¹³ Samas.

¹⁴ L. Surville, Balzac: sa vie et ses oeuvres d'après sa correspondance. Paris, Librairie Nouvelle, 1858, lk 21.

¹⁵ Balzac, Préface, lk 19–20.

vaimuseisundeid, mille poole inimene peaks püüdlema, et lõpuks täiesti uuele tasandile jõuda. Sõna otseses mõttes, just nagu kunagi sai elutust ainest elus aine, elusal ainel tekkis teadvus, siis mõtlemisvõime... Ilmselt „vaevas“ ka Balzaci samasugune kirglik kõrguseigatsus, vertikaalsuse- või transtsendentsitahe. Täiskasvanuks saades leppis ta sellega, et ingliti temast (vähemalt niipea) ei saa, ning otsustas rakendada oma andeid pigem maises ilmas. Kuid see ei tähenda, et ta oleks lakanud ülevasse uskumast. „Sealt tulidki inglid – need hurmavad illusioonid, kellest ka Lambert ei raatsinud loobuda, vaid keda ta armastas endiselt isegi siis, kui tema analüüsi mõök oli nende hiilgavad tiivad maha raiunud.“¹⁶

Kokkuvõttes tahaksin öelda, et olgugi neil müstilistel etüüdidel alguses mainitud ärklitoa hõngu, tajun ma neis kohati ka kokkukõla tänase ajavaimuga. Esimene näide võiks olla Seraphitus-Seraphita ise: androgüün, kes ärritab nii *macho*'t kui ka dogmaatilist patriarhi, ajab segadusse ülainaiseliku neuu Minna ja keda tingimusteta armastab ainult vana ustav teener David. Teiseks, kui nii võib öelda, annab endast Balzaci usutunnistuses märku varajane ökoloogiline mõtlemine või paganlus – oleneb, kumalt poolt vaadata: „Swedenborg ütles: „Maa on inimene!““¹⁷ Ja Seraphita lausub hüvasti jättes: „[Jää] Jumalaga, graniit, sinust saab kord lill; jumalaga, lill, sinust saab kord tuvi; jumalaga, tuvi, sinust saab kord naine; jumalaga, naine, sinust saab kord kannatus. Jumalaga, mees, sinust saab kord usk, jumalaga, teie, kes te saate üleni palveks ja armastuseks!“¹⁸ Viimaks – ilukirjanduse lugemisest on saanud või saamas peaaegu erakordne tegevus, *midagi erilist*. Kui ma juba luban endale luksust lugeda midagi „mittevajalikku“, siis tahaksin kohtuda millegi erilisega, mis oleks võimalikult kaugel oldest ja argisusest, väiklusest ja väiksusest. Seda võimalust Honoré de Balzac oma müstilistes teostes kahtlemata pakub. Millegipärast meenuvad siin Albert Camus' sõnad: „Ma arvan, et Sisypheos on õnnelik.“

¹⁶ Balzac, Kolm lugu, lk 41.

¹⁷ Samas, lk 213.

¹⁸ Samas, lk 226.

KAS KEERULISELT LIHTSAMAKS? HARALD RAJAMETSA LEKSIKAALSETEST VALIKUTEST ARIOSTO JA DANTE TÕLGETES¹ **ÜLAR PLOOM**

70
Artiklid

Juri Lotman on tõdenud, et küpsedes hakkavad paljud kirjanikud kirjutama „lihtsamini“. Lihtsus seisneb retooriliselt orientatsioonilt üleminekus stilistilisele. Retooriline efekt tekib Lotmani järgi „eri registrisse kuuluvate märkide pörkumisel“ [...], „stilistiline efekt sünnib mingi leksikalise allsüsteemi siseselt“. Seega võib analüütiliselt rääkida „retoorilisest teadvusest“ ja „stilistilisest teadvusest“.²

Kas ja kuidas võiks see seonduda tõlkimisega? Tõlkija ju järgib autori teksti, olgu see retoorilisema või stilistilisema suunitlusega. Ometi olen arvamusel, et võime rääkida ka tõlkeretoorikast ja tõlkestilistikast. Kui tõlkija kasutab näiteks leksikaalsete valikute puhul eri ajastute sõnavara, mis tingimata ei korreleeru autori leksikaalse strateegiaga, tekitab ta puhtleksikaalsel pinnal retoorilise efekti. Mis võiks tõlkijat ajendada seda tegema, kui originaaltekst seda otseselt ei ajenda? Üks motiiv võib olla näiteks see, kui tõlkija soovib ajas kaugema teksti puhul n-ö säilitada ajalist distantssi ja teostada valikuid sõnavara arhailisemast kihistusest (või kasutada näiteks

¹ Artikkel on kirjutatud 13. mail 2024. aastal Tartu ülikoolis Harald Rajametsa 100. aasta juubelisünnipäeva auks korraldatud seminaril esitatud ettekande põhjal.

² J. Lotman, Retoorika. Rmt-s „Kultuurisemiootika“. Tlk Inta Soms. Tallinn, Olion, 1990, lk 242–246.

arhailist morfoloogiat). Teine motiiv on seotud teksti keerukusega. Luuleteksti puhul on vaja lisaks loomulikule keelekasutusele järgida ka luuleteksti meetrilisele süsteemile omaseid elemente, arvestades näiteks sõnade pikkust, rõhku, riimiskeemi jne. Kolmas motiiv on seotud lihtsalt sõnavaralise rikkusega: valitakse pigem harvaesinev sõna, mitte argikeeles käibiv sõna. Muidugi ei ole võimalik tuvastada selliseid valikuid üksüheses suhtes tõlgitava teksti ja tõlke vahel.

Minu individuaalses lugemiskogemuses, aga samuti ülikooli kirjandusseminarides üliõpilaste reaktsioone jälgides, on sedalaadi muutus – retooriliselt leksikaalstrategiaalt stilistilisele – hoomatav ka Harald Rajametsa itaalia luule tõlgetes. Saan seda esialgu öelda, tuginedes siiski vaid kahele näitele – Ariosto „Raevunud Orlando“ laulude tõlkele „Renessansi kirjanduse antoloogias“³ ja Dante „Jumaliku komöödia“ „Põrgu“ osale.⁴ „Raevunud Orlando“ katkendite valiku tingis asjaolu, et seminarides on nendest arusaamine osutunud üliõpilastele sageli üpris pingutavaks, nii et on eelistatud lausa ingliskeelseid tõlkeid. „Põrgu“ lugemine on seevastu osutunud märgatavalt lihtsamaks. Üks põhjus on muidugi see, et Ariosto puhul on Harald Rajamets järginud rangelt *ottava rima* riimiskeemi *abababcc* ja valinud Ariosto üksteistsilbiku edastamisel valdavalt jambilise meetrumi, mis sunnib otsima lühemaid sõnu eelkõige rea alguses ja tegema pingutusi, et leida riimuvaid sõnu. Seevastu „Põrgu“ ja „Purgatooriumi“ tõlgetes pole Rajamets seadnud riimilist piirangut, küll on ta aga siingi valinud üksteistsilbiku ülekandel valdavalt jambilise meetrumi.⁵

Selle artikli puhul on minu eesmärk välja selgitada, kas sõnavaralisel pinnal retoorilist efekti ja seega keerukust tekitavate leksikaalsete valikute puhul on peamiseks põhjuseks Rajametsa Ariosto tõlgetes piirangute küllasem hulk (üksteistsilbik, jambiline meetrum ja riim) või mitte, mispuhul võib öelda, et tõlke dominandiks on hoopis mingi muu taotlus. Hüpoteesi korras oletangi, et keerukate ja arhailiste sõnavalikute asendumine lihtsamate, uuenduslikumate ja värskemate sõnavalikutega ei johtu üksnes vähematest piirangutest (riimita jambiline üksteistsilbik) Dante tekstis, vaid tegemist on ka teistsuguse leksikaalse strateegiaga.

Greimas' semiootilises ruudus võiksid äsja nimetatud vastanduvad ja komplementeeruvad valikud väljenduda järgmiselt:

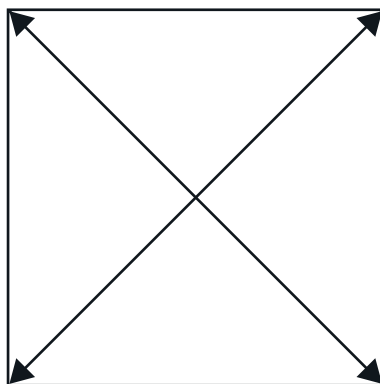
³ Renessansi kirjanduse antoloogia, toim V. Altho. Tallinn, Eesti Raamat, 1984, lk 70–83.

⁴ Dante Alighieri, Jumalik komöödia. Põrgu. Tallinn, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2011.

⁵ Rajamets alustas „Põrgu“ tõlkimist 1960. aastatel (veel enne Ariosto tõlkeid 1970ndatel) siiski riimitud üksteistsilbikus, seepärast võrdlen leksikaalseid valikuid riimimata üksteistsilbikus leksikaalsete valikutega rangemate nõuetega riimtõlkes.

lihtne
[kergus, arusaadavus]

keeruline
[otsitud – ajastu, riim, meetrum]

mittekeeruline
[sundimatu, värske,
loominguline, mänglev]

mittelihtne
[raskepärane, arusaamatu]

„Raevunud Orlando“ XIX laulu kahekümne teises oktaavis on ilmne, et 1984. aastal ilmunud tõlkes

E ricordossi che passando avea
veduta un'erba in una spiaggia amena;
fosse dittamo, o fosse panacea,
o non so qual, di tal effetto piena,
che stagna il sangue, e de la **piaga rea**
leva ogni spasmo e perigliosa pena.
La trovò non lontana, e quella còlta,
dove lasciato avea Medor, diè volta.

Ta arvab, et üks tollel nõlval leia,
kust tulnud, rohtu küll; mul pole aimu,
leetpõõsas oli ehk see panakeia,
või nägi seal mõnd sama väega kaimu,
mis peatab vere, suleb **ränga reia**
ja vaevas kustuda ei lase vaimu.
Kui seda lähedalt ta võtta leidis,
Medoro juurde joonelt pöördus neidis.

on määravaks ajendiks kunagise neologismi kasutamisel riimiline sündus. Huvitav on seejuures veel foneetilise tõlke [*rea* – *reia*] aspekt. Ariosto

tekstis võiks teatava retoorilise pörkumisena nimetada kreksismi *panacea* [panakeia] kõikvõimsa ravimi tähenduses. Siiski oli nii mütoloogiline Panakeia ühena viiest õest, kes toetasid Apollot tema ravikunstis, kui ka naisenimi Panacea itaalia vaimuinimestele tuttav, ometi märgib Zingarelli sõnastik üldnime *panacea* esmakasutuseks aastat 1532, sedasama aastat, kui ilmus Ariosto poeemi viimane, täiendatud väljaanne. Kui nii, siis võis see pealtnäha hooletu esmakasutus(?) tekitada lugejas (haritud lugejas, sest lugemisoskus oli nt Toscanas küll levinud, aga mitte massiline) koos teise raviomadustega taimega *dittamo* [ladina *dictamnu(m)* < kreeka *diktamnos*] ehk rahvakeeli moosesepõõsas või ka põlev põõsas teatava võõristuse. Algtekstis ütleb Ariosto, et Hiina printsessile Angelicale (kaunile võlujannale, kes hullutas ühtviisi nii Karl Suure paladiine kui ka paganlikke rüütleid, aga nende sõja ümber ju tegevus kerib) meenus saratseenist lihtsõduri Medoro haava nähes kas üks kahest mainitud ravimtaimest või miski muu. Selle taustal ei ole Rajametsa valitud *reig*, *reia* kasutus haava tähenduses muidugi mitte kunnatu, sest haritud inimesed, isegi kui nad Aaviku neologismi ei tea, võivad *reia* tähenduse kasvõi netist kenasti järele uurida, juhul kui nad teavad nimetavat käänat *reig*.⁶ Muidugi saab lugeja ka algvormi teadmata kontekstist aru, et *ränga reia* puhul on tegemist *ränga haavaga*. Lihtsalt et kunagine neologism ei ole keeles juurdunud ja sellest on saanud harvsõna, mis mõjub esmapilgul või -kuuldel pigem arhaismina.

Mulle tundubki, et 1970ndatel (või varemgi⁷) Ariostot tõlkides oli Rajametsal kavatsus luua tõlkides pilt vanemast keelest ka neis kohtades, kus algteksti autor ise selleks tingimata põhjust ei anna. Sama, XIX laulu kolmekümne esimeses oktaavis kasutab Rajamets verbi *pälvima* harvaesinevas, arhailises tähenduses „teenima“:

O conte Orlando, o re di Circassia,
vostra inclita virtù, dite, che giova?
Vostro alto onor dite in che prezzo sia,
o che mercé vostro servir ritruova.
Mostratemi una sola cortesia
che mai costei v'usasse, o vecchia o nuova,
per ricompensa e guidardone e merto
di quanto avete già per lei sofferto.

⁶ Rajametsale pühendatud konverentsil tuletas selle vormi mulle meelde Kruusa Kalju ja hiljem täpsustas Krista Mits, et see esineb näiteks A.V. Kõrva koostatud ja Johannes Aaviku lisandustega „Uute ja vähemtuntud sõnade sõnastikus“ Ilo kirjastuse väljaandes 1939.

⁷ Ehkki „Renessansi antoloogia“ ilmus 1984, ilmneb saatesõnast, et raamatu trükkivalmis seadmine kestis üle aastakümne ja trükkimise protsess võttis veel mitu aastat.

Oh öelge, krahv ja kuningas, kuis toetas
teid vaprus see, mis ohtudest ei page?
Mis palka pälvimine teile soetas?
Mis hinnas kõrge au, eks kuulutage?
Üksainus lahkus, mis ta teile poetas,
kas hiljuti või ammu, avaldage,
mis tasuks tunnustuseks, kiiduks antud
on vaeva tasuks, mis teil ta pärast kantud!

Tõsi, ka Ariosto kasutatud verbil *servir* on lisaks kõige tavalisemale, juba trubaduuride keelest pärit tähendusele „teenima“ ka harvem tähendus „väärt olema, pälvima“ [*meritare*], ometi ei ole Ariosto kasutus sellega seotud: värsirea täpne tõlge oleks „mis tasu [mis soosingut] teie teenimine teile tõi?“. Seega on Rajametsa tõlge võrreldes Ariosto tekstiga keerukam, arhailise ja tavaregistri põrkumise tõttu retoorilisem ja tavalugejale ka kummastavam ja vähem mõistetav.

Sama laulu kahekümne kuuenda oktaavi tõlkes on rareiteetsete sõnade ja arhaismide küllus ilmne:

Né fin che nol tornasse in sanitade,
volea partir: così di lui fe' stima,
tanto **se intenerì de la pietade**
che n'ebbe, come in terra il vide prima.
Poi vistone i costumi e la beltade,
roder si sentì il cor d'ascosa lima;
roder si sentì il core, e a poco a poco
tutto infiammato d'amoroso fuoco.

Imb otsustas, et enne sealt ei lahku,
kui täies tervises ta teele saadab;
Nii palju pehmendas ta **hinge pahku**
ju härdus sest, **kuis saatus õnne kaadab**.
Kuid nähes ilu, loomu iga tahku,
ta tunneb, kuidas **raspel** südant **raadab**,
ta tunneb raadamist ja jäägituna
end lõppeks lembelõõska läitununa.

Ariosto ütleb, et Angelica (itaaliakeelses lauses ei pea alusena nimi- ega asesõna kasutama, kui subjekt on teada) muutus haledusest Medoro vastu õrnaks; Rajamets ütleb, et imb (neid, neiu) tunneb, kuidas hinge *pahad* pehmenevad; „pahk“ on EKI sõnastike põhjal „paks, kõrgem koht millegi pinnal; mügarik, kühm“ jne. „Imb“ pole tingimata jambilise meetrumi sund, sest ühesilbilisena kõlbaks ka „neid“. „Hinge pahku“ on igati

poetiline, ja Aaviku uussõna kõlbab kenasti, siiski on minu maitse jaoks rariiteetsust rohkem kui vaja ja Ariosto tekst selleks ei sunni. Jah, *-ade* lõpulised vormid (*sanitade, pietade, beltade*) on küll pigem poeesias esinevad, aga ikkagi täiesti tavalised nähtused itaalia tollases luulekeeles. „Õne kaadama“ aga tähenduses „ümber ajama, kummutama (paati)“ on järjekordne aavikism, millele Ariosto tekst üleüldse ei kutsu: seal näeb neiu lihtsalt, et noormees lebab maas. Muidugi oleks vale öelda, et Rajametsa tõlkes värskus puudub: see saavutatakse kunagiste uudissõnade leidliku ja kohati ka poetilise kasutusega, aga keelekeerukus on ilmne. Torkab silma seegi, et tõlkija alliteratsioonidele pole algtekstis ajendit.

Kolmekümne neljanda oktaavi teises pooles sekundeerib „immele“ „ülg“⁸:

Più lunge non vedea del **giovinetto**
la **donna**, né di lui potea saziarsi;
né, per mai sempre pendergli dal collo,
il suo diris sentia di lui satollo.

imb embas üлга ikka nõndasama,
ei loiutanud lõõska küllastatus,
ei tüdi, ehk ta küll tal kaelas rippus,
sest himu ikka täitumatuks kippus.

Algteksti „nooruk“ või „noormees“ ja „naine“ võiks tõlkes rahulikult kõlada kui „neid embas noormeest“ vms. Lisaks loob „imb“ ja „emb“ samuti erilise kõlalise fooni. Samas esineb Ariostol selles oktaavis s-alliteratsioon, mis võib viidata küllusele küll (*saziarsi* – küllastuma, *sempre* – üha, ikka; *diris* – ihaldama, *sentia* – tundis, *satollo* – küllastatu, rahuldatu).

Põgusa Ariosto tõlke ülevaate viimaseks näiteks veel XXIII laulu saja kuuenda oktaavi teine pool:

V'aveano i nomi lor dentro e d'intorno,
più che in altro dei luoghi circonstanti,
scritti, qual con carbone e qual con gesso,
e qual **con punte di coltelli impresso**.

Neist polnud siis ka kuskil eemal ega
muis paigus tihedalt nii kaljulohud
täis kirju: muist neist sõe, muist kriidi jooned,
muist **noaga kivvi kaeverdatus sooned**.

⁸ Sõnapaar „imb“ ja „ülg“ esineb Rajametsa teisteski „Renessansi kirjanduse antoloogias“ tõlgetes (nt Tasso „Vabastatud Jeruusalemma“ katkendites).

Aaviku sõnastikus on „kaeverdama“ vaste „uuristama, graveerima“, itaalia „imprimere“ vasteteks on „sisse vajutama või pressima“, aga ka „kustutatut jälge jätma“. „Kivvi kaeverdatud sooned“ on tõlkija oivaline leid.

Vahekokkuvõttena tooksin Ariosto tõlgete puhul välja kolm tõdemust: 1) Rajametsa tõlge loob kunagiste uussõnadega, arhaismidena ja mõnede sõnade kasutusega arhailises tähenduses (ka neis positsioonides, milles pole riimilist ega meetrilist sündi) n-ö vanaaja atmosfääri: imb, ülg, pälvimine (tähenduses „teenimine“), kaadama, reig jt; 2) riimiline sünd toob kohati kaasa teatud raskepärasuse ja raskestimõistetavuse, mida Ariosto tekst tingimata ei eelda: *piaga rea* [hirmsa haava] – *ränga reia*; *se inteneri' de la pietade* [leebus, muutus õrnaks halastusest või haledusest] – *pehmen-das ta hinge pahku* = hinge kalkust; 3) (uus)loomelist sõnavara ei õnnestu loetud katkenditest eriti leida; ka väga õnnestunud „kivvi kaeverdatud sooned“ *pro* „uuristatud sooned“ on pigem haruldane sõna kui värske ja spontaanne keelekasutus. Siiski on Rajametsa keeleline leidlikkus ilmselge ja julgen arvata, et registrite vastandamine, vana *vs.* uus, haruldane *vs.* tavaline, isegi teatud kunstlikkus *vs.* loomulikkus on tõlkijal, arvestades eriti Ariosto teksti leebet irooniat oma tegelaste suhtes, teadlik valik. Nii paigutaksingi Rajametsa Ariosto tõlked (ka Tasso omad) pigem retoorilise tõlkepoetika valdkonda.

Dante tõlkimisega alustas Rajamets ilmselt juba 1960ndatel.⁹ Umbes 2000. aasta paiku loobus ta aga „Jumaliku komöödia“ tõlkimisel riimitud valdavalt jambilisest üksteistsilbikust ja töötas tõlke ühtlustamise nimel ümber olemasolevad riimtõlked, säilitades siiski ka riimitud variandid. Nii on võimalik kõrvutada riimita ja riimitud tõlkeid ka leksikaalsete valikute aspektist.

E come quei che con **lena affannata**,
uscito fuor del **pelago** a la riva,
si volge a **l'acqua perigliosa e guata**,
così l'animo mio, ch'ancor fuggiva,
si volse a retro a rimirar lo passo
che non lasciò già mai persona viva.
(„Põrgu“ I, 22–26)

⁹ Järgnevalt tsiteeritavate „Põrgu“ I ja IV laulu riimtõlked pärinevad käsikirjalisest materjalist; III laulu riimtõlge ilmus „Keskaja kirjanduse antoloogias“, toim V. Altoa, Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1962; III laulu riimtõlge on ilmunud „Maailmakirjanduse lugemikus“, koost J. Talvet, L. Mäll, P. Torop, J. Unt. Tallinn, Koolibri, 1993.

Ja nagu see, kel **hinge lõõtsub rind**,
kes, äsja uppumas veel vetemelus,
nüüd kaldalt kaeb, kuis raevleb mere pind,
nii ka mu vaim, veel ikka **pagev pelus**,
nüüd vaatas tuldud teed, nii ohtu täis,
et läbi pääsnud keegi polnud elus.

Ja nagu see, kes vaevu **hinge lõõtsub**,
just uppumisest pääsnud, randa jõudes
veel vaatab tagasi, kuis meri möllab,
nii pöördus minu vaim, veel ikka pagev,
nüüd mõõtma tuldud teed, nii tulvil ohtu,
et eluga sealt polnud pääsnud keegi.

Siingi kasutab Rajamets nii riimilises kui ka riimita tõlkes pigem vanemat ja vähem kasutatavat vormi „lõõtsuma“ tavalisema „lõõtsutama“ [vt EKSS 2009] asemel. Riimtõlke väljend „hinge lõõtsub rind“ annab isegi selgema pildi lõõtsana liikuvast rinnast kui „hinge lõõtsub“; mõlemad väljendid on siiski kergesti mõistetavad, „hinge lõõtsuma“ mõjub ühtlasi värskest ja uuenduslikult. Teisalt ei leia riimita tõlkes vastavat kajastamist Dante algteksti mitmed tehnilised ja/või kirjanduslikud terminid: „pelago“ – avameri (siin lihtsalt „meri“ kirjandusliku sõnana); „perigliosa“ *pro* „pericolosa“ (kirjanduslik sõna); „guatare“ (kirjanduslik sõna) – „pikalt vaatama jääma“. Riimtõlkes kompenseerib puudujääki kirjanduslik „pagev pelus“, mis riimub nüüdseks juba argistunud väljendiga „vetemelus“. Igal juhul ei kohta me siin retoorilist poetikat.

Temp' era dal principio del mattino,
e 'l sol montava 'n sú con quelle stelle
ch'èran con lui quando l'amor divino
mosse di prima quelle cose belle;
sì ch'a bene sperar m'era cagione
di **quella fiera a la gaetta pelle**
l'ora del tempo e la dolce stagione;
(„Põrgu“ I, 37–43)

Ja sündis see just Päikse tõusu ajal,
mis hiilgas seal kesk tähti säravaid,
kus tollalgi, kui Looja armu najal
kõik kaunid asjad ükskord käima said;
ning **loom, kel tähneline külg ja turi**,
nüüd õrnas kevadkoidus kohemaid
näis leebem, ning mu pelg peaaegu suri.

See sündis varahommikusel ajal,
just tõusis päike – nende tähtedega,
mis teda saatsid siis, kui Looja armust
said esmalt liikuma need kaunid asjad.
Seetõttu mul ei lasknud karta halba
selt **laigulises karvaskuues loomalt**
ei päevahaku aeg, ei kena kevad.

Jättes kõrvale muud aspektid, näiteks riimtõlke virtuoossuse, tuleb sõnavali-
liku puhul tõdeda, et „karvaskuues loom“ mõjub väga värskelt ja muinasju-
tuliselt, natuke ehk isegi naljakalt, mida Rajamets – usun – taotles sihilikult.

Molti son li animali a cui **s'ammoglia**,
e piú saranno ancora, infin che 'l veltro
verrà, che la farà morir con doglia.
(„Põrgu“ I, 100–102)

Ning **paarituma** ta on **agar** ka
mis tahes elukaga **pulmatrallis**;
kuid tuleb jahikoer ja surmab ta.

Ta muude loomadega **pulmitama**
on **ahkram** üha, kuni ükskord ilmub
suur hurt, ning see ta surmab valurikkalt.

Riimtõlkes on kõik sõnad täiesti harilikud, seevastu riimita tõlkes esineb
suhteliselt ebaharilik „pulmituma“ (algtekstis „s'ammoglia“ = naitub) ja
täiesti ebavajalik murdeline sõnavorm „ahkram“ (nimetav „ahker“). Ka
mitmes muus laulus kasutab Rajamets murdesõnu, aga teeb seda Ariosto
tõlkerariteetidega võrreldes pigem mõõdukalt, mis ei loo eri sõnakihtide
vahelist tugevat retoorilist pörkumist,¹⁰ aga mingisugune retooriline võt-
testik on siin-seal ikkagi hoomatav:

Quinci fuor quete le **lanose gote**
al **nocchier** de la **livida palude**,
che 'ntorno a li occhi avea di fiamme rote.
(„Põrgu“ III, 97–99)

Neid sõnu kuuldes ilme vagusama
sai karvus näole laevanik kahkjal sool,
vaid silmi sõõrjas leek jäi ääristama.

¹⁰ Nii kasutab Rajamets nt kahekümne kuuendas laulus alamsaksakeelsest sõnast „kõrs“
tuletatud murdelist „koosi hoidma“ „kurssi või suunda hoidma“ asemel.

Seepeale rahunesid **karvaspalged**
sel **sogakahkja lammi laevamehel**,
kel silme ümber olid leegirattad.

Algtekstist jäävad silma järgmised keelendid: „palude“ – madala sügavusega seiskunud veega ala; „livida palude“ – tinakarva soo; „lanose gote“ – karvased põsed; villaga kaetud põsed. Rajametsa loominguline „karvaspalged“ käib ühte jalga varem esinenud „karvaskuues“ loomaga ja ei saa öelda, et retooriline efekt puuduks. Tulemuseks on koomilis-groteskne pilt. Grotesk on ka Dantel, aga koomikat ja mängu on Rajametsal karva võrra rohkem.

Loovust ja mängu esineb Rajametsal mujalgi, nii kasutab ta Dante teejuhi Vergiliuse puhul sageli epiteeti „maestro“:

„Or discendiam qua giú nel cieco mondo“,
cominciò il **poeta** tutto smorto.
«Io sarò primo, e tu sarai secondo».
(„Põrgu“ IV, 13–15)

„Nüüd laskume siit pimedasse riiki,“
maestro lausus, endal pale kaame,
„ma lähen ees ja sina tule teiseks.“

Ka Dantel endal esineb Vergiliuse epiteedina vähemalt korra või paar „maestro“¹¹, aga itaalia „maestro“ ja eesti „maestro“ pole semantiliselt üks ja seesama. Esimene on enamasti lihtsalt õpetaja, teise puhul lisandub kohe ka virtuoosne moment. Ehkki põhjaliku analüüsi tarvis peaks tundma korralikult itaalia keele ajaloolist semantikat, on „poeedi“ ja „maestro“ erinevus selles kontekstis ikkagi hoomatav. Võimalik, et siin tingib „maestro“ kasutamise sobiv rõhk sõna teisel silbil (samas oleks igati aktsepteeritav „poeet nii ütles“).

Rajametsa teistmoodi tõlkeretoorika avaldub muudeski aspektides. Nii näiteks esineb kõrvuti üldjuhul itaalia isikunimedega asendamisega eesti kultuuris juurdunud nimedega (prantsuse Charles on kas Charles või siis Charlemagne'i puhul Karl) ka Carlo. Nagu öeldud, avaldub Rajametsa mängulisus eelkõige nn kuradite rapsoodias (s.t „Põrgu“ XXI–XXIII laulus) leiduvate paharetinimedega puhul: Barbariccia – Kräsuhabe, Alichino

¹¹ Nt ütleb Dante tegelane Vergiliusele „Põrgu“ teises laulus“ (v 140): „tu duca, tu signore e tu maestro“ (H. Rajametsa tõlkes „ole mu õpetaja, juht ja isand“).

– Vuhituul, Calcabrina – Härmatallur, Scarmiglione – Sasikubu, Malacoda – Pahasaba, Farfarello – Lipeltiib, Graffiacane – Kratsikoer, Rubicante – Punask, Cagnazzo – Õudupeni jt.

Inglise keelde tõlkijad Longfellow ja Mandelbaum jätavad itaalia nimekujud alles.

Mihhail Lozinski tõlgib kuradite nimed samuti vene keelde, aga tema valikud Boroda, Sobaka, Rõžik, Hvostatš, Starik jt on pigem vene kultuuris, näiteks kuritegelikus maailmas, juurdunud hüüdnimed, mis annab tekstile põrgu kui põrguteenrite maailmaga kokku sobiva tonaalsuse; Rajametsa tõlge on mänglevam ja naljatavam, mis võtab maha põrgu jube dust ja sakraalsust ja lisab mängulisusega kirjanduslikkust.

Rajametsa Dante tõlgete kokkuvõtteks võrdluses tema Ariosto tõlgetega võib öelda, et

1) sõnavalikud Dante tõlgetes on lihtsamad ja seda ei määra mitte ainult riimisunni puudumine, sest see ilmneb ka tema riimtõlke näidetes;

2) kindlasti on riimita tõlgetes kasvanud kompensatsioonina värskem ja uuenduslikum sõnalooime (nt „karvaskuues“ loom, „sogakahkja lammi laevamehel“, „vargakampkond“, „lahves lõõsas“, „esmaisa“ jne);

3) samas ei loobu Rajamets siiski ka arhaismidest ja murdesõnadest, et tõlge ei mõjuks (liiga) modernselt. Aga neid on lauluti harva ja need ei muuda lugemist vaevarikaks (vt nt „Põrgu“ XIII, 88–89: „Ja räägi, kuidas neisse pahkadesse / hing seotakse“). Lihtsam sõnavalik Rajametsa Dante riimtõlgetes võrreldes tema Ariosto tõlgetega ei näita muidugi lihtsustumist ajalisel skaalal, sest artiklis enim tsiteeritud „Põrgu“ I laul on tõenäoliselt tõlgitud enne Ariosto katkendite tõlkimist. Seega ei leia hüpotees „keerukalt lihtsamaks“ päriselt kinnitust. Võimalik, et Dante tõlgetes (nii Ariosto tõlgetega võrreldes varasemates riimtõlgetes kui ka hilisemates riimita tõlgetes) tagab lihtsuse pikaajalisem ja süvenenum töö algtekstiga ja teiste tõlgetega; võimalik, et 1970ndatel Ariostot tõlkides oli Rajametsal lihtsalt selline tõlkimismaneer, mida kinnitavad näiteks mitte vähem keeruka sõnavalikuga Tasso tõlked.

Teisalt tuleb tõdeda, et keerulisuse retoorikat, mis on ilmne Rajametsa Ariosto tõlgetes, asendab Dante tõlgetes teistsugune, mängulisuse ja kirjanduslikkuse retoorika (mis ei puudu küll ka Ariosto tõlgetes), mis tekitab küsimuse, kas puhtstilistiline tõlge on üldse võimalik. Aga see kõik nõuab hoopis põhjalikumat uurimist.

TÕLKIJAD ON MEIE SILMAD LAIA MAAILMA **ERKKI BAHOVSKI**

Majandusanalüütik Heido Vitsur kirjutas kevadel Postimehes, et meil puudub võime näha maailma sellisena, nagu see on. Vitsuri artikkel oli küll suunatud valitsuse töö parandamiseks – et senised arusaamad maailma majandusest on aegunud ja Eesti majanduse jalule aitamiseks tuleks kurssi muuta –, kuid see paljastas ka laiema probleemi: meie nõrgad teadmised maailmast. „Seega on meie kõige suuremaks raskuseks mistahes probleemi tajumisel ja sellele lahenduse leidmisel „suure pildi“ puudulik tajumine, teatav isoleeritus reaalsusest kodus ja maailmas ning selle puudumisel toetumine loosungitele,“ ütles Vitsur.¹

Laiemast pildist maailma tajumisel rääkis meediateadlane Eric Louw oma raamatus „Meedia ja poliitiline protsess“. Louw võrdles meediatarbija olukorda Platoni koopaga, kus koopas olijad näevad vaid tegelike tähenduste varje ja neid tähendusi aitab inimesteni tuua meedia, kuid seda meediatarbijate manipuleerimise hinnaga, sest operaatori kaamerasilm valib selle, mida tarbija näeb ja mida mitte. Inimesed ei saavat ise midagi otsustada ja kogu maailma nende jaoks konstrueerib meedia.

„Seega tulevad teadmised sealt, kuhu oleme otsustanud kaamera suunata, mitte talletamise mehaanilisest protsessist, ja need on meie olemasolevad mõtted, mis seda valikut juhivad. Meie olemasoleva mõtlemise määrab olulisel määral see, kuidas oleme sotsialiseerunud ning mida oleme varem omandanud hariduse ja eelnevalt vastu võetud meediakuvandite kaudu,“ on Louw veendunud.²

¹ Heido Vitsur, Karm hoiatus: sajandi lõpuks langeb eestlaste sündimus dramaatiliselt. Postimees 19.4.2024.

² P. Eric Louw, Meedia ja poliitiline protsess. Tlk E. Bahovski. Tallinna Ülikool, 2024, lk 12–14.

Louw ignoreerib probleemi, et isegi kui inimene jätta n-ö valgeks leheks, ilma kaamerata ja lasta tal maailma vaadata üksnes oma silmadega, ei näe see inimene ikkagi täit maailma. Alternatiivsete faktide ja tõejärgsuse ajastul võib olla peaaegu kindel, et inimene näeb seda maailma just sellisena, nagu kirjutab ette tema usk, maailmavaade, poliitiline kuuluvus või kodakondsus.

Nii või teisiti – inimene vajab maailma tajumiseks abimehi, silmi. Tavaliselt on nendeks silmadeks meedia, diplomaatilised ja salateenistused ning tõlkijad (viimased töötavad muidugi ka meedia ja teenistuste heaks, aga siin pean silmas tõlkijaid kui eraldi kategooriat). Lisamõõde siin on veel asjaolu, et Eesti kui väikeriigi ja eesti keele kui väikse keele jaoks on oluline maailma mõistmine emakeeles. Ja ka sellise maailma, nagu see oli minevikus. Ehk ajaloo.

See artikkel ei tegele ilukirjandusega (selleks on minust hulga pädevamaid inimesi), vaid üritab heita mõningast pilku poliitika- ja ajalookirjutuse tõlkimisele rõhuga lähiajalool. Just lähiajaloo parem mõistmine annab võtme ka praeguse maailma paremaks mõistmiseks. Ja ehkki võib alati öelda, et ajaloos leidub ka sügavamaid protsesse ja mustreid, mida peab teadma, on lähiajalugu oma aktuaalsusega see, mis paneb maailma tajumisele aluse. Globaliseerunud poliitika ja kaubanduse juures on maailmast arusaamine hädavajalik, millele vihjas ka Heido Vitsur.

Klišeelik arusaam ütleb, et välispoliitikahuvilised loevad niigi kõike inglise keeles – miks oleks vaja seda kõike veel eesti keelde tõlkida? Esmalt muidugi sellepärast, et tõlked eesti keelde ja eestikeelne sõnavara võimaldavad meil maailma vaadata oma emakeeles.

On tõsi, et valdavalt tõlgitakse eesti keelde angloameerika maailmast ja siit see klišeelik arusaam inglise keele kohta tulebki. Aga selle koha peal tuleks võtta mõttepaus ja küsida, kas valdavalt inglise keele peale lootmine on ikka õige tee meie asukohta ja ajalugu arvestades.

Brexiti üks vähe mainitud tagajärgi on see, et edaspidi saame me Briti poliitikute mälestustest vähe teada midagi Euroopa Liidust. Kui lugeda näiteks peaministrite Margaret Thatcheri³ või Tony Blairi⁴ mälestusi, siis on neis Euroopa Liidul kindel koht, eriti Thatcheril, kes peaaegu terve oma peaministri aja Brüsseliga vägikaigast vedas. Liiatigi oli Ühendkuningriik üks Euroopa Liidu suurtest liikmesriikidest – mida Briti peaminister ütles ja tegi, see luges.

³ Margaret Thatcher, Downing Streeti aastad. Kupar, 1995. Tlk Peedu Haaslava, Toomas Huik, Jana Linnart ja Jüri Pärni.

⁴ Tony Blair, A Journey. My Political Life. Knopf Canada, 2010.

Nüüd, pärast Brexitit on selge, et kui tahta Euroopa Liidust lugeda mitte ainult ajalugu, vaid ka mälestusi, tuleb hakata tõlkima senisest enam teistest keeltest. Novembris ilmuvad Saksamaa kauaaegse kantsleri Angela Merkeli mälestused. 700 lehekülge. Muidugi võib suure tõenäosusega eeldada, et need ilmuvad ka inglise keeles ja nii saavad saksa keelt mitte oskavad välispoliitikahuvilised seda ka lugeda, aga oleks ju hea, kui need mälestused leiaksid eestikeelsetenagi tee raamatupoodidesse.

Inglise keele tähtsus aga kahaneb kohe, kui vaatame oma naabrite juurde. Miks naabrid on olulised? Sest meie naabritel on samasugune geopoliitiline asukoht Venemaa kõrval – siit lähtuvalt on ka (lähi)ajalooline kogemus samasugune. Meie naabrid on nagu meigi olnud harva globaalse poliitika keskmes – kui lugeda näiteks USA presidentide mälestusi, on Venemaa vaid üks paljudest kohtadest, mida Valges Majas meeles peeti, ja seda sugugi mitte esmajärjekorras. Meie naabritele on Venemaa lähedus andnud samasuguse ohutunde nagu meilegi (Soome lähenes Vene küsimusele kuni Ukraina täiemahulise sõja puhkemiseni 2022. aastal teistmoodi kui Eesti). Eriti lähedane on meile geopoliitiliselt Läti, kel on meiega väga sarnane lähiajalugu – suur vene vähemus Nõukogude okupatsioonist, piiriküsimused Venemaaga, emakeelsele haridusele üleminek, astumine Euroopa Liitu ja NATOsse. Aga kas meil on tõlgitud mõni Läti poliitiku mälestusteraamat? Teame me midagi Läti lähiajaloost?

Leedu ja Poola on ajalooliselt meist veidi erinevad, aga lähiajalugu ikka sarnane – riigi ülesehitamine pärast kommunistliku bloki kokkukukkumist, astumine Euroopa Liitu ja NATOsse. Kui palju me nendest protsessidest üldse teame?

Läti ja Leedu on olulised ka sellepärast, et viimastel aastatel on Eesti kui Ida-Euroopa tiigri kuvand alla käinud. Meie majandus kiratseb, valitsusega ei olda rahul. Vabanduseks tuuakse sõda Ukrainas ja vajadus suurenevate kaitsekulutuste järele. Kuid Läti ja Leedu on täpselt samasuguses olukorras nagu meie – naaber on agressorriik ja sõjalisi kulutusi on vaja lisada. Samas ei ole ei Läti ega Leedu majandus, erinevalt Eesti omast, miinismärgiga – järelikult tehakse seal midagi õigesti. Aga mis see „õigesti“ on? Kust seda teada saada?

Mul pole põhjust kahelda meie Läti, Leedu ja Poola saatkondade heas töös – nii on meie otsustajad varustatud saatkondade koostatud ja saadetud memodega nendes riikides toimuvast. Kuid lai avalikkus ei tea jätkuvalt suurt midagi meie naabrite tänapäevast ega (lähi)ajaloost. Selleks, et tekiks mingisugunegi avalik diskussioon, on vaja laiemat kõlapinda kui

diplomaatilised memod. Selleks saab olla vaid tõlgitud kirjandus, mida igaüks võib osta või laenutada ja lugeda.

Näpuotsaga on tõlgitud eesti keelde Soome poliitikute mälestusi ja mõtteid (Esko Aho, Urho Kaleva Kekkonen, Mauno Koivisto, Max Jakobson, eelmise presidendi Sauli Niinistö abikaasa Jenni Haukio jt). Kuid soome keel on keel, mis on eesti keelele lähedane ja kust (ikka veel) tõlkijaid leidub. Lisaks on ilmunud eesti keeles ka raamatuid Soome 20. sajandi ajaloost, millest keskmine eestlane teab väga vähe, seda vaatamata Põhja-Eestis soome televisiooni vaatamisele.

Keerulisemaks lähebki lugu läti, leedu ja poola keelega. Uurisin veidi nendes keeltes ilmunu kohta (nimekiri pole kaugeltki täielik).

Lätis pole ilmunud väga palju memuaare, mis pärineksid otse riigijuhtide või poliitikute sulest. Näiteks Eestiski tuntud president Vaira Viķe-Freibergast on kirjutanud raamatu Māris Čaklais⁵. Viķe-Freibergast on kirjutanud ka mälestused presidendi abikaasa⁶. President Egils Levits on kirjutanud artiklikogumiku „Riigitahe“⁷. President Valdis Zatlers on kasutanud oma mälestuste kirjutamisel kaasautorite abi⁸. Asjatundjad soovivad aga tõlkida eesti keelde hoopis endise kaitseministri Ģirts Valdis Kristovskise mälestused sellest, kuidas Läti NATOsse sai⁹. Ka endise välisministri ja Euroopa Parlamendi saadiku Sandra Kalniete mälestused võivad olla huvitav lugemine¹⁰.

Leedus on ilmunud endiste presidentide Vytautas Landsbergise, Valdas Adamkuse ja Dalia Grybauskaitė¹¹ mälestused pluss intervjuuraamatud nendega. Tõsi, teadjate kinnitusel on seal palju enese õigustamist (ent nii on peaaegu kõikide mälestustega). Kuid Landsbergise kirjeldused näiteks 13. jaanuari sündmustest 1991 oleks ajalootunnetuse seisukohalt kasulikud. Need mälestused on küll ka inglise keeles ilmunud, nii et huvilised saavad selle keele kaudu Landsbergise mõtetest osa, aga leedu keelest tõlkimine laiemale eesti publikule oleks kahtlemata vajalik. Mõistagi aitaks meie maailmapilti kohendada ka Leedu 20. sajandi ajaloo tundmine ning sellestki on ilmunud raamatuid. Juba Leedu positsioon keiserlikul Venemaal erines tunduvalt Eesti omast, kus kehtis teatavasti Balti erikord ja kus

⁵ Vt Māris Čaklais, Izaicinājums. Pirmā Latvijas Valsts Prezidente Vaira Viķe-Freiberga.

⁶ Vt Imants Freibergs. Dari, kas jādara. Jumava, 2024.

⁷ Vt Egils Levits, Valstsgrība. Idejas un domas Latvijai 1985–2018. Latvijas Vēstnesis, 2019.

⁸ Vt Valdis Zatlers, Kas es esmu. Jumava, 2015.

⁹ Vt Ģirts Valdis Kristovskis, Ielauzties NATO. Lauku Avīze, 2017.

¹⁰ Vt Sandra Kalniete, Cinītis. Jānis Roze, 2017.

¹¹ Vt nt Vytautas Landsbergis, Lūžis prie Baltijos. Kietas, 2019; Valdas Adamkus, Paskutinė kadencija. Prezidento dienoraščiai. Tyto alba, 2011; Daiva Ulbinaitė, Nustokim krūpčiot. Prezidentė Dalia Grybauskaitė. Tyto alba, 2019.

oli eraldi kaks provintsi. Ent näiteks sunniti pärast Poola ülestõuse leedu keelt kirjutama kirillitsas. Omaette on kirjutatud Vilniuse ajaloost.

Tänapäeval on Leedus uuritud näiteks endise peaministri Saulius Skvernelise kahtlasi tehinguid¹², aga ka lihtsalt jutustatud Leedu lugusid, näiteks partisanide ja küüditatute mälestusi¹³.

Poolast on kirjutatud mälestusi näiteks endised presidendid, legendaarne Lech Wałęsa ja Aleksander Kwaśniewski¹⁴. Michał Karnowski ja Piotr Zaremba on kirjutatud raamatu vendadest Kaczyńskitest¹⁵. Mitmekordne välisminister Radek Sikorski on kirjutatud mitmeid raamatuid Poola lähiajaloo¹⁶. Poola allikad soovivad lugeda välispoliitikast teada saamiseks just Sikorskit, aga ka Kwaśniewski pidavat olema hea jutuvestja.

Ajalugu ja riigijuhtide kogemused vormivad riikide välis- ja julgeolekupoliitikat. Kui me lähtume üksnes suurriikide ajalookogemusest, lugedes juurde nende riikide liidrite mälestusi, saame pildi sellest, kuidas suurriik end maailmas määratleb. Loomulikult on suurriikide mõtlemise tundmine Eestile kasulik, ent veelgi kasulik on tunda meiega sama suurte või keskmise suurusega riikide mõtlemist, sest valikud, mida nood riigid peavad tegema, sarnanevad väga meie valikutega. Meie n-ö referentspunkt oma ajaloo ja välispoliitika määratlemisel muutub oluliselt.

Ent kuidas naabrite riigijuhtide mälestused ja nende (lähi)ajalugu lugejateni viia? Meil on olemas nendest keeltest tõlkijad, keda aga ei ole ülemäära palju, ja seega võib oletada, et nad on kõik väga hõivatud.

Lihtne oleks hõigata välja soovitus asutada mingi riiklik tõlkeprogramm naaberkeeltes olevate ajaloo- ja mälestusraamatute tõlkimiseks. Aga see tähendaks järjekordset ampsu niigi rahahädas olevast riigikassast. Ma olen pigem turu-usku – ka kirjastused võiksid mõelda võimalusele hakata naabrite ajalugu ja memuaristikat tõlkima. Et nende keelte oskajaid on vähe, peab leiduma entusiaste, kes naabrite ajaloo ja memuaristika tõlkimist hakkaksid ajama.

Ja kuna mängu astus turg (jah, selline asi veel eksisteerib!), peabki mõtlema raamatu müügivõimalustele. Suures osas on minu eelnev jutt olnud utilitaarse alatooniga (ehk naabrite ajalookogemuse teadmine on meile kasulik), kuid tuleb küsida, kas mõni raamat ikka ka müüb. Aus vastus on,

¹² Vt Dovydas Pancerovas, Birutė Davidonytė, Kabinetas 339. Alma littera, 2019.

¹³ Vt nt Dalia Grinkevičiūtė, Lietuviai prie Laptevų jūros. Lietuvos rašytojų sąjungos

¹⁴ Vt nt Lech Walesa, Droga do prawdy. Autobiografia. Świat Książki, 2008; Aleksander Kwaśniewski, Prezydent. Aleksander Kwaśniewski w rozmowie z Aleksandrem Kaczorowskim. Znak Literanova, 2023.

¹⁵ Michał Karnowski, Piotr Zaremba, O dwóch takich... Alfabeta braci Kaczyńskich. Wydawnictwo Mpublicystyka literacka, eseje. 2006

¹⁶ Vt nt Radosław Sikorski, Polska może być lepsza. Znak Horyzont, 2018.

et ma ei tea – ma pole Läti, Leedu ja Poola liidrite mälestusi lugenud (ehkki mõnega neist olen teinud intervjuu ja need tundusid mulle huvitavad).¹⁷

Näiteks USA endise presidendi Barack Obama mälestused¹⁸ on ilmunud soome keeles, aga eesti keeles mitte. See oli kunagi arutlusel, aga kuna raamatu omahind oleks kujunenud Eestis üüratuks, jäi see plaan pooleli. Minul isiklikult jäi pooleli ka Obama mälestuste lugemine. Kui rääkisin sellest ühe oma tuttavaga, ütles ta kommentaariks, et ilmselt oli Obama lubanud mälestustesse sisse kirjutada kõik inimesed, kellega ta oma presidendiajal kohtus. Nii tõesti tundub – iga inimene on kirjastanud ja iga detail paigas, aga asi edasi ei liigu ja olulised küsimused jäävad nende detailide varju. Kuid soome lugejad on ilmselt minust kannatlikumad.

Niisiis jõuame küsimuseni, mis ei puuduta üksnes naabrite ajaloo ja memuaristika, vaid kõikide raamatute turustamist. Sellega on Eestis keerulised lood – raamatute hinnad on üles läinud ja raamat ei ole kindlasti midagi sellist, millele elu seisma jääks. Järelikult tuleb raamatut rohkem lugejani viia, kasutades selleks reklaami. Aga millist reklaami? Sotsiaalmeediat, otsepostitusi, treilereid (nagu filmide puhul) jne. Kindlasti aitaks koostöö vastavate riikide saatkondadega, kelle kaudu saaks autoreid kutsuda oma mälestuste esitlustele (näiteks Soome endine peaminister Esko Aho käis Eestis oma eestikeelseid mälestusi esitlemas) ja võib-olla saaks ka saatkondade kaudu taotleda mõningast toetust nende raamatute tõlkimisele. Selleks kõigele – kordan ennast – on vaja inimesi, kes sellega eraldi tegeleks.

Markeerigem veel ära vajadus hakata tõlkima ka laiemalt. Vene-Ukraina sõda on pannud Venemaa lähenema nn globaalsele lõunale ja Moskva üritab kasvatada BRICS-riikide mõjuvõimu maailmas. Hiina mõju kasvab. Esmalt tuleks mõelda enam tõlkimisele ukraina ja hiina keelest. Ukraina ilukirjanduse tõlkeid on juba eesti keeles ilmunud, aga tuleks mõelda ka ajaloo ja memuaristika peale. Hiina keelest on eesti keelde tõlgitud kui eksootilisest keelest rõhuga ilukirjandusele. Kuid otse, mitte ainult inglise keelest, tuleks hakata tõlkima ka Hiina poliitika ja ajaloo kohta – Hiina on teine riik maailma majanduses ja meie teame Hiina kohta peamiselt inglise keele vahendusel.

Samal ajal küsimusega, mis keeltest eesti keelde enam tõlkida, peatagem hetkeks ka vastupidisel: mida eesti keelest tõlkida. Kui ma loen 20. sajandi ja eriti Vene ajalugu puudutavaid raamatuid, tuleb kohati nutt peale

¹⁷ Vt nt Erkki Bahovski, Walesa: kommunism saab kohtupäeva. Postimees 25.2.2006, või Vaira Vike-Freiberga: Venemaa musklid ja Euroopa surmatung. Postimees 10.3.2007.

¹⁸ Barack Obama, A Promised Land. Crown, 2020.

– Eesti on kuskil olemas, aga eksisteerivad vead, mille tegemise eest saaks Eesti koolis kahe.

Nii näiteks olen lugenud, et Tartu rahu sõlmiti Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel 4. veebruaril 1920 *sic!* (õige on muidugi 2. veebruaril). Väga levinud viga on, et kui Nõukogude Liit 1991. aasta detsembris lagunes, iseseisvusid 15 liiduvabariiki. Aga Baltimaad iseseisvusid varem ja *de jure* olid olnud iseseisvad alates 1918. aastast.

Olukord on tasapisi muutumas. Ei saa eeldada, et kõik lääne ajaloolased oskaksid eesti, läti, leedu, poola jt keeli. Järelikult tuleb suurendada uusima ajaloo uurimise tõlkeid teistesse keeltesse. Või kirjutavad Eestis elavad välismaa ajaloolased olulisi teoseid oma emakeeles.

Vestlesin kunagi Postimehe jaoks samal teemal Eestis elava ja õpetava saksa ajaloolase Karsten Brüggemanniga (intervjuu toimus eesti keeles)¹⁹. Brüggemann on kirjutanud raamatu „Eesti Vabariigi loomine ning „ühtse ja jagamatu Venemaa“ lõpp. Vene kodusõja Petrogradi rinne 1918–1920“, mis on ajakohastatud tõlge tema saksa keelsest originaalist. Kuid ta on avaldanud ka inglise keeles, nii et teda on tsiteerinud tuntud ajaloolased Robert Service ja Laura Engelstein.

Eesti ja Johan Laidoneri roll on suurelt sees näiteks tuntud ajaloolase Antony Beevori raamatus „Russia. Revolution and Civil War, 1917–1920“²⁰. Küsisin Brüggemannilt selle kohta. Tema kommentaar: „Beevori raamat on väga täpne, vältides paljude lääne teadlaste viga, kes väitsid, et Judenitš juhtis juba 1919. aasta kevadel esimest rünnakut Petrogradi vastu. Tegelikult istus Judenitš sel ajal veel Helsingis, ilma raha ja meesteta. Teatavasti juhtisid rünnakut Laidoner (Johan Laidoner, Eesti ülemjuhataja vabadussõjas – E. B.) ja Vene kindral Aleksandr Rodzjanko.“²¹

Positiivseid näiteid on veel. Tõlgin parasjagu inglise keelest ameerika-poola ajaloolase Jakob Mikanowski raamatut „Goodbye Eastern Europe. An Intimate History of a Divided Land“, kus on juttu sellest, kuidas 1823. aastal lasid viis eesti meest kõik oma hambad välja tõmmata, et pääseda Vene kroonust.²² Kuid kuidas Mikanowski seda teadis – selline teadmine ei saanud temani jõuda jumaliku ilmutusena? Selgub, et Mikanowski on leidnud selle eesti rahvaluuleteadlase Eda Kalmre artiklist ajakirjas Folklore.

¹⁹ Erkki Bahovski, Saksa ajaloolane: tahtsin Vabadussõjast lääne ajalooteadusse sisse kirjutada Eesti perspektiivi. Postimees 1.12.2023.

²⁰ Antony Beevor, Russia. Revolution and Civil War, 1917–1920. Viking, 2022.

²¹ Bahovski, Saksa ajaloolane...

²² Jakob Mikanowski, Goodbye Eastern Europe. An Intimate History of a Divided Land. Pantheon Books, 2023, lk 97.

Usutavasti on teadlaste vahel palju erialaseid kontakte ja Eesti leiab mainimist erialaajakirjanduses päris tihti ja täpselt. Aga jällegi: kuidas viia Eesti laiemale avalikkuseni. Lääne poliitikud ja ajakirjandus ei tee otsuseid erialaajakirjanduses ilmunu põhjal.

Täiemahuline sõda Ukrainas on nihutanud Ida-Euroopa senisest suuremalt rahvusvahelise elu keskmesse. Selle sõja ühe tagajärjena on hakatud Vene ajaloonarratiive lõhkuma, kuid selle jätkumine eeldab suuremat keeleoskust. Sest enamasti leiavad lääne ajaloolased materjali vene keelest, mis aga kinnistab paraku Venemaa ajaloomüüte. Üks selliseid on näiteks 27 miljoni Nõukogude kodaniku hukkumine teises maailmasõjas ja nende kodanike samastamine venelaste ja Venemaaga. Ometi hukkus teises maailmasõjas mitte ainult venelasi, kusjuures erinevalt Baltimaadest, Valgevenest ja Ukrainast polnud Venemaa üldse 100 protsenti sakslaste okupeeritud. Aga kannatuste monopol on Venemaa käes. Venemaa kannatuste monopoli kadumine eeldab tõlkimist ukraina, eesti, läti, leedu, soome jt keeltest.

Ida-Euroopa keeltest tõlkimine aitaks murendada teistki Venemaa narratiivi, mis ajab juuri just nn globaalse lõuna riikides. Nimelt seda, et Venemaa seisab antikoloniaalse võitluse eesotsas, aidates eeskätt Aafrika riikidel seista vastu lääne koloniaalpärandi iganditele. Ometi on just Venemaa ise Ida-Euroopas (ja ka Siberis ja Kaug-Idas mõistagi) käitunud koloniaalriigina, suretades välja väikerahvaid ja nende kultuuri. Olen ise kuulnud Lennart Meri konverentsil rääkimas Katari esindajat, kelle väitel oli Lenin kindel antiimperialist.

Seega tekib küsimus, kuidas viia Ida-Euroopa häält ja nägu lääne ajalooteadvusse. Kuidas tekitada olukord, et Ida-Euroopa ei tähenda üksnes Venemaad? Muidugi tõlkimise ja tõlkijate abiga.

Siinkohal aga astun sammukese oma turu-usust kõrvale ja pakun, et Ida-Euroopa narratiivide tugevdamisel võiks abi olla Euroopa Liidust. Euroopa Liit teatavasti võitleb Venemaa desinformatsiooniga, kuid seda võitlust tuleks süvendada ja pakkuda Lääne-Euroopale tõlkeid Ida-Euroopa ajaloolastelt, esseistidelt ja poliitikutelt. Nii võib loota, et Venemaa loodud ajaloo- ja poliitikanarratiivid kaovad ajaloo prügikasti. Aga see kõik tähendab suurt tööd.

Teksti valmimisel olid abiks Veiko Spolitis, Annika Grišakov, Irma Kaljulaid ja Tomasz Chłoń. Suur tänu neile!

MÄRKMEID ULYSSESE TEEKONNALT KEELEST TEISE **PAUL-EERIK RUMMO**

Need siin on esmased, süsteemitud, pooljuhuslikud märkmed „Ulyssese“ tõlkimise kohta või sellest ajendatult, üles tähendatud umbes aasta pärast käsikirja üleandmist kirjastusele, umbes pool aastat pärast toimetamisele joone alla tõmbamist ja poolteist kuud pärast raamatu ilmumist.

Töö ise (kui seda nõnda nimetada – oleneb defineerimisest) kestis ümmarguselt kolm-pool aastat, muidugi läbisegi muu eluga nagu ikka, ja oli ülimalt tore. Kuidas ka selle tulemust mistahes mõõdupuude järgi hinnata (ise tajun päris hästi, mis on selle nõrkused, aga praegu veel mitte täiesti, mis neist olnuks välditavad, mis tõhusamalt kompenseeritavad ja mis lihtsalt paratamatud) – siis ühte tahaks ja julgeks küll loota, nimelt, et see tegemist saatnud hea enesetunne mingilgi määral tulemusse üle kandus ja tutvujatele tajutav on.

*

Mida edasi, seda enam taban end mõtisklemast selle üle, mis asi see tõlkimine ülepea on. Teekonna mõiste näib tema metafooriks päris hästi sobivat – tõlkimine on teksti ränd ühest keelest teise. „Ulyssese“ puhul pealegi mängib kaasa see, et tegemist on teosega, mis suuresti põhinebki sihipärasest retke kujutaval aegadetagusel tekstil („Odüsseia“) ja mille endagi ülesehituse teljeks on küll rohkete kõrvalepõigetega (nagu „Odüsseiaski“), aga ikkagi sihtpunktile orienteeritud retk.

Kuid ükski metafoor pole iial täiesti täpne (eks sellest ju metafoorika võlu ja mõju tulegi). Ühelt poolt nii muistse kui moodsa Odüsseuse/Ulyssese teekonna ja teiselt poolt tõlkimise kui teekonna vahel on üks selge erinevus. Milles see seisneb?

Odüsseus/Ulysses on kunagi kodust, Ithakast, lahkunud ja rändab vin-ka-vonka sinna tagasi. Ithakasse. Koju, mida on üks ja ainus, ka kui seal on vahepeal mingid muutused aset leidnud. Kus aga on kirjandusteose algkodu?

Kui selleks lugeda keelt, milles teos kirjutatud – siis mida kujutab endast selle tõlkimine, kui tahta püsida sihipärase teekonna metafoori juures? Võimalikke sihtpunkte, Ithakaid, on niisama palju kui maailmas keeli, ja kõik nad on erinevad. Kusjuures, kui võtta ette tõlkimine millisesse tahes nende hulgast, ei saa seda võrrelda startimisega kodu poole, vaid lausa vastupidi – algkodust eemale. Pentsik lugu. Eriti kui kujutleme tõlkija auahnuse ja kutse-eetika tipuna algteose maksimaalselt adekvaatset taasloomist (mis oleks nagu ta jätmine sinna, kus ta on, topeldamisega koguni selle ülekinnitamine).

Siiski ei pea (kodu)teekonna-metafoorist täiesti loobuma, ainult seda väheke painutama. Nimelt nii, et võtame tõlkimist kui algteose kaaperdamist otse tema kodusadamast ja selle navigeerimist enese omasse. Eks see praktikas ju nõndamoodi käigi. Kusjuures tänuväärset jääb algteos kõige lastiga samas ka oma vanasse kohta alles, kaaperdatagu kuhu ja kui tihti tahes.

Aga. Navigeeri kui osavalt tahes – iga asi, ka iga kunstiteos, saab olla identne vaid iseendaga. Loodusseadusliku paratamatusega on iga tõlge, ka täpseim, tahes-tahtmata teos omaette. Ühemunakaksikudki ei kattu täielikult, kumbki on iseseisev isend ja isik. Nii et tõlkimine, navigeerimine algupärandi Ithakast tõlkija Ithakasse, annab tulemuseks omaette teose omis õigustes – sealjuures aga teose, mis pakub erksale lugejale õrritust algteosegi kallale asuda. Kui ikka rangelt võtta, siis ega keegi, kes on lugenud vaid näiteks minu tõlget James Joyce'i „Ulyssesest“, ei tohiks öelda, et ta on seega nüüd lugenud James Joyce'i „Ulyssesest“.

*

Kui juba sattusin proovima üles joonistada tõlkimist „kui niisugust“, siis veel paar katsetust selles suunas.

Olen mõelnud ja ka omal nahal tundnud, et tõlkimine sarnaneb näitlemiskunstiga: kõigepealt püüad end vabastada, niipalju kui vähegi suudad, omaenda empiirilisest minast, saavutada tühjus, ja siis selles tühjuses „kehastuda“, niipalju kui vähegi suudad, rolliminaks – kelleks tõlkimise korral on tõlgitava teose autor. Nüüd peaks su inspiratsiooni laad ja suund olema enam-vähem sama mis algteose autoril ja seega võimaldama tõlke...

millel? ütleme vaimul või vaibil kujuneda algteose omaga kas just kokkulangevaks, aga põhilises ligilähedaseks. Muuhulgas päästab selline alghoiak tõlkija bukvalismi painest, kiusatusest või automatismist jäljendada algteksti grammatilisi tarindeid (mis võivad algteose kodukeeles olla tavapärased, sihtkeeles aga tarbetult kentsakad) ja muust säärasest pseudo-korrektusest. Midagi taolist nagu see, et seaduste järgi käimisel järgitagu nende vaimu, mitte kirjatähte.

Ühe teise nurga alt vaadates võiks tõlkimises – millel nagu oleks eeskätt ju kunsti tunnused – näha keele- ja kirjandusteaduse praktilist/katselist haru. Sa püstidad hüpoteesi, et vähemalt mingil määral on mingis teoses mingi märgisüsteemi näol ilmutuv tunnetuslaad ülekantav mingisse teise märgisüsteemi, ja ehitad üles katse, mille varal selle võimalikku tõesust kontrollida, mõõta ja demonstreerida. Kusjuures katse käigus tekkinud produkt – tõlkeline kunstiteos – on ühtaegu nii vahetult aistitav iseväärtus kui ka vaadeldava, analüüsitava jne objektina sisend edasisse teadusprotsessi (lingvistika, semiootika, psühholoogia...).

Eri tunnetusviisid ei seisa üksteisest lahus, nende vahel on seosed, vastavused, põimumised, teatud tasandil kattuvusedki. Muide just sellise arusaama mängutoomises ja plastilises kujustamises on nähtud Joyce'i ja tema „Ulyssese“ erilist olulisust, mis mõne arvamuse järgi (nt Hermann Broch, aga ka Kundera, Nabokov jt) päästis romaanižanri pöördumatust sumbumisest ja mandumisest. Tõlkijale tähendab tegelemine sedalaadi kirjandusega värskendavat väljakutset ja võimalust oma maailmapildi avardamiseks.

*

Olen hooti mõelnud ka lugemise „kui sellise“ üle: missugune lugemisviis võiks olla, kuidas nüüd öeldagi, tõhusaim.

Kaldun arvama, et parim (kui ei loeta just lihtsalt aja viitmiseks ja surnukslöömiseks) on nn *close reading* – hoolikas, eelteadmisi ja -arvamusi, ajaloolisi, eluloolisi, ideoloogilisi jm kontekste kõrvalejättev detailne siseseimbumine konkreetseesse teksti kui ühte autonoomsesse ja kordumatusse entiteeti.

Võib ehk öelda, et siin ühinevad kahe eelvisandatud vaatenurga määravad omadused – säärase lugemisviisi aitab lugeja müstilisse samastumisse käsitletava teksti autoriga (ja sedakaudu teksti ainulise olemusega) ning vabastab ta (lugeja) omaenda subjektiivsete eelistuste („maitse“) piirangutest objektiivse tunnetuse kasuks. Olgu veel teistega nagu on – tõlkija ilma

close reading’uta tegelikult läbi ei saa. Võiks ehk koguni öelda, et tõlkimine ongi see kõikse *close*’im *reading* mis üldse võimalik ja tõlge siis lihtsalt selle vormistatud produkt.

Jah, tõesti, soovitan säärast lugemistaktikat igauhele – arendab tekstivaistu, mis on midagi analoogilist muusikalisele kuulmisele. Saad loetavast kätte rohkem kui vaid esmase spontaanse emotsiooni.

Samas tõlkimist silmas pidades või juhul, kui su ülesandeks on tekstide seletamine teistele, ei pea siiski ka taustateadmisi ära põlgama, eriti mitte teadmisi, mis keelelist laadi (eeskätt sõnade etümoloogilised, ajaloolised ja akuutsed tähendused ja nende kasutusjuhud jms). Ainult et teadmisi saab vajaduse ja tahtmise korral alati juurde hankida, vaistu pead arendama aga iseeneses (mis muuhulgas hõlmab ka seda, et sa kõrvalt õpitud või nopitud teadmised eristamatult isiklikuks kogemuseks moondad).

Mis just „Ulyssesega“ seonduvate teadmiste hankimisse puutub, siis selle kommentaare ning kõikvõimalikest aspektidest vaatlusi, selgitusi, tõlgendusi on sajandiga kogunenud kordades mahukamal määral kui teose enda maht, ning suur jagu neist on tänapäeval võrgus hõlpsasti kättesaadavad. Niihästi pisteline kui süsteemsem tutvumine nendega on lust omaette, kui oskad neisse mitte ära uppuda. Küllap kõige praktilisem on Don Giffardi kommentaarium (Ulysses Annotated). Joyce’i loomingu elulooliste taustade suhtes, eriti mis puudutab tema autorihoiaku väljakujunemist ja selle realiseerimise tehioolusid, pakub nii huvi kui selle rahuldust Richard Ellmanni klassikaline monograafia.

Mis aga tõlkija kui vastete otsija seisukohast eriti tähtis, see on meie järjest edenev leksikograafia. Sõnaveeb, üha täienevad keelekorpused, kõnekäändude, murrete, erikeelte, kirjakeele ajalooliste kujude näidised ja terviktekstidki vabalt kättesaadavana – mida sa hing veel ihkad. Lisaks see, et eesti keel kui oluliste tekstide tõlkimise sihtkeel on viimase paari-kolmekümne aastaga silmatorkavalt edasi arenenud, nii mõttekirjanduse sarjadeviisilise tõlkimise kui ilukirjandust silmas pidades eriti „Hieronymuse“-sarja läbi. Samas on kõigi käeulatuses eesti enda varasema ja uuema algupärase mõttekirjanduse varud („Eesti mõtteloo“ sari). On, millest innustust saada ja õppida.

*

„Ulyssese“ märgatavaim ja võibolla määravaim eripära seisneb tema mitmehäälsuses, mis on realiseeritud polüstililisusena. (Küsimus, milline neist häälest on autori oma, on põhimõtteliselt valesti püstitatud:

autorihäälena tuleb võtta seda teatud mõttes impersonaalset häält, mis *sine ira et studio* artikuleerib terve teose koos kõigi selles kostvate hääle ja muuga.)

Tõlkija asi niisiis on leida või leiutada vasted paarikümnele eri esituslaadile, mis pealegi algteoses kohati kapriisselt, aga lähemal vaatlusel õige veenvalt omavahel segunevad ja/või põimuvad. Lisaks kurikuulus 14. peatükk, mis koosneb rohketest inglise stiilide pastiššidest nende ajaloolises järgnevuses. Tunnistan, et kardetavasti on minu toodetud teksti stilistika algtekstist nivelleeritum, aga loodetavasti on autori intentsioon siiski piisavalt tajutav.

Tuge vastete valimisel (aga ka puhast süüdimatut tunnetuslikku huvi, ilma milleta ei viitsiks vaimu vaevama hakatagi) pakuvad tõlked teistesse keeltesse, nende kõrvutamise omavahel ja algtekstiga. Konkreetset konsulteerisin kahe soome (Pentti Saarikoski; Leevi Lehto), ühe vene (Sergei Horuži ja Viktor Hinkis) ja ühe saksa tõlkega (Hans Wollschläger), kaudselt ja juhuslikult ka mõne muuga, mille katkeid siin-seal ette sattus.

(Siit muide üks lisakogemus – nende tõlgetega tutvumise kõrvalt huvitusin esialgu põgusalt, hiljem veidi tõsisemaltki, nende tegijatest, kellest igauks osutus intrigeerivaks, värvikaks isiksuseks. Aga see on üks teine teema.)

Nüüd siis esitan mõned näited oma katsetest tabada ja edasi anda mõnesid Joyce'i rohketest stiilidest, püüdes neid (oma lahendusi) põhjendada. Võibolla annab siit midagi järeldada ja üldistada. Näited on sihilikult võetud just eelmainitud 14. peatükist, kus eri stiilide kontsentratsioon on kõige suurem ja neile autori poolt antud funktsioon vast kõige ambitsioonikam.

*

Nagu öeldud, on 14. peatüki tegevus esitatud inglise kirjakeele stiilide pastiššidena nende ajaloolises järjestuses. Pärast kena väikest sissejuhatust või avaakordi algab peatükk nii:

Universally that person's acumen is esteemed very little perceptive concerning whatsoever matters are being held as most profitably by mortals with sapience endowed to be studied who is ignorant of that which the most in doctrine erudite and certainly by reason of that in them high mind's ornament deserving of veneration constantly maintain when by general consent they affirm that other circumstances being equal by no exterior splendour is the prosperity of a nation more efficaciously

asserted than by the measure of how far forward may have progressed the tribute of its solicitude for that proliferent continuance which of evils the original if it be absent when fortunately present constitutes the certain sign of omnipollent nature's incorrupted benefaction. Jne.

Tegemist on kas Sallustiuse ja Tacituse ladina retoorika jälgendusega või (mis tõenäosem) mingi keskaegse ladinakeelse traktaadi algelise tõlke imiteeringuga (või kombinatsiooniga mõlemast) – igatahes millegagi, mis sõnavaralt oleks nagu inglise keel, ülesehituses aga püüab ladinat järgida.

Esimese hooga paistis, et stiilivastena võiks vaadata ajaliselt mitte palju hilisema Läti Henriku kroonika (kui sünnilt ladinakeelse, siinse eluga seotu ja pealegi kohaliku keele eksampleid sisaldava) poole – aga ruttu selgus, et see ei mängi välja. Seda nimelt põhjusel, et mallivõtmiseks oluks tegelikult vaja Henriku teksti algupärandiga enam-vähem samaaegset tõlget eesti keelde, olgu see kuitahes ladinapärase ja kuitahes algeline. Ainult see täitnuks laias laastus sama funktsionaalset rolli mis vastav lõik Joyce'il. Sellist tõlget aga teadagi olemas ei ole. Kasutada poleks saanud ka ei Richard Kleisi ega Julius Mägiste Henriku-tõlkeid, millest esimese stiililine arhaiseeritus on minimaalne ja teise keelekasutus lausa tänapäevane.

Samas jäi aga mõnevõrra üllatuslikult silma, et ega see lõik ka originaalis ülemäära arhailiselt kõla – mõned järgmised, mis idee järgi peaks kuuluma sellest hilisematesse ladestustesse, mõjuvad pigem varasematenä. Selle tähelepaneku ja ka soome ja vene tõlgete julgustusel sai siis konstrueeritud mingi üpris ebamääraselt vanapärase, pigem nagu XIX sajandi sõnastus, hoolitsedes kõige rohkem selle eest, et edasi saaks antud jutu pateetiliselt kõrgendatud toon. (Praegu seda kirjutades ei suuda mõista, mis meeltesegaduses jäi kasutamata võimalus jätta see ülev kõnevool kirjavahemärkidega liigendamata, nagu ta on originaalis ja ka soome ning vene versioonides – see oleks tugevdanud ta kavalat komismi. Võibolla kummitas mind kukla taga teadmine üldsuses kinnistunud kollijutust, et „Ulysses“ on kole raske lugeda, mispärast alateadlikult püüdsin siis vähemalt ühe kohakese lihtsamaks teha :)). Nii või teisiti, trükki läks nõnda:

Eks ju väheseks peetud, ikka ja igal pool, säärase inimese arusaamist ole, kes mis asjas tahes, mida tarkusega õnnistatud surelikud õppustvõtmiseks kõige tarvilisemaks hindavad, sellest teadmata on, mida kõige haritumad ning oma kõrge vaimu pärast auväärseks arvatud ühtjarge meeles hoiavad, kinnitades kui ühest suust, et muude asjaolude ühetao- lised olles mitte välispidine hiilgus ühe rahvause heast käekäigust kõige

tõsisemat tunnistust ei anna kui aga see, mis mõõdus tema keskel hool kestmise ning kasvamise eest edeneb, missuguse puuduolemine kõige kurja juur on, mille õnneline asetleidmine aga on vääramatuks märgiks kõigeväelise looduse tühjendamatust heldusest jne.

Vrd vene:

Всегда и повсюду того человека разумение весьма недалеким полагают во всяческих предметах что сведущими из смертных наиболее признаются полезными для изучения коему то неведомо чего самые искушенные в учености и особого почтения достойные за драгоценное убранство высокого их ума неизменно придерживались jne.

Vrd soome (Saarikoski):

Yleisesti arvioidaan sellaisen henkilön äly kaikkea muuta kuin teräväksi joka olipa kysymys mistä tahansa sellaisesta asiasta jota viisaudella siunatut kuolevaiset pitävät enimmäin harrastuksen arvoisena on tietämätön seikasta josta oppialaan parhaiten perehtyneet ja juuri tämän ylevän hengen koristuksensa ansiosta kunnioituksen ansaitsevat jne.

(Näeme, et nendeski näidetes ei imiteerita-parodeerita mingi kindla kunagise üriku laadi, vaid piirduatakse suhteliselt põgusa, teravate piirjoonteta vanapärasusega.)

*

Sellest kirjakohast veidi edasi tuleb üks just eesti (või läänemeresoome) tõlkija seisukohast tore lõik:

Before born bliss babe had. Within womb won he worship. Whatever in that one case done commodiously done was. A couch by midwives attended with wholesome food reposeful, cleanest swaddles as though forthbringing were now done and by wise foresight set: but to this no less of what drugs there is need and surgical implements which are pertaining to her case not omitting aspect of all very distracting spectacles in various latitudes by our terrestrial orb offered together with images, divine and human, the cogitation of which by sejunct females is to tumescence conducive or eases issue in the high sunbright wellbuilt fair home of mothers when, ostensibly far gone and reproductive, it is come by her thereto to lie in, her term up.

Tore lõik selle poolest, et kuigi tegemist on stiilinäitega ajast, millest esimeste eestikeelsete kirjalike tekstideni jäi veel oma pooltuhat aastat, on meil oma põlisest suulisest pärandist võtta midagi, mis vähemalt ühelt tunnuselt – ohtralt algriimilisuselt, aga ka teatavalt üldiselt luulelisuselt – sarnaneb Joyce'il ses kohas eeskujuks olnud anglosaksi algriimilise proosaga 1. aastatuhande lõpust p.Kr, mida mõni loeb inglise kirjanduse alguse alguseks. Meie võime hoobelda, et meie regivärsi poeetiline kõrgstiil on kindlasti omajagu varasem – olgugi et kirja see pandi paartuhat aastat hiljem ja lõõgugi selle siinkohal kasutamine sassi Joyce'i taotletud ajalise järgnevuse.

Regilaulust ma siis siin lähtusingi, otsides anglosaksi tekstile sobiva vaste arendamisel endale inspiratsiooni peale me pärimuse enda ka tolle hilisematest kirjanduslikest kasutustest („Kalevipoeg“; Grünthal-Ridala; Annist...) ja, silmas pidades romaani kogu kõnealuse peatüki keerlemist sünnitamis-temaatika ümber, Suitsu „Lapse sünnist“. Tulemus sai selline:

Latseksel jo enne sündi antud õnne ja õnnistust. Ümmardetud-ülen-detud emakojassa koguni. Tarvitsetaks mis iganes, tublilt see toimegi pandakse. Ämmamoorid jo söimehesse söögid-joogid sätitavad, tite-jo-lapidki lahkemad targalla talitamisella, otsegu titt juba tulnudki, mahasaamine möödunud. Vähe aga veel sellestki: maarohud mitmesetmesed, väitsed-tangid taidelised varmast valmis vaadatud, kui ehk peaks tarbeksi tulema, takkapihta veel piltisid jumaliste jumedesta, inimestegi ilosta nendes kambretes kõrgetes, paargus päevapaistelises nurganaisele naljaksi, vaevade vähendamiseks, kui ta jo palju paisunud, tuhu-tal-tunnid kui tulemas.

Vrd vene tõlge, mille stiililiseks aluseks on võetud anglosaksi allikaga enam-vähem samaaegne „Повесть временных лет“:

Отроча еще не раждено рачителей рвение разожже. Еще в лоне лежаи любовию людскою лелеемо. Вся надлежащая о сем с надлежащим же прилежанием съвершена быша. Ложе покойно и многоусердныя повитухы яди питательныя и пелены чистейшая преже премудро уготованы яко же бо аще свершишися раздрешение и с тем вкупе быша вся средства целительная яже потрбна суть јне.

Vrd ka saksa tõlge, mille otsene ajalooline eeskuju pole mul teada, aga millest jääb silma, et toodu on keelelt ja kirjaviisilt arhailisem ja nüüdispruugist kaugem kui inglise tekst. Vast illustreerib see kirjakeele evolutsiooni tüpoloogilisi ühisjooni eri keelte puhul ja samas nende erinevat paiknemist ajajoonel:

Bevor geboren daz kint vrevde erfvr. In muoter schoze wart ez wol verert. Swaz mahte lobzam sin vor dise dinc getan ez wart. Ein ligestat von maneger wevrowen hande sorgen vn heilzam ezzen geruochliche vn windelen rinecliche alz wan die gebvrt iez wær beschehen vnde von vorsiht wisliche volendet: darzv von arztie niht minner alze genotec waz vnde wvntarzatlich werdziug alz mahte vorderlich sin vor ir stunt vergaez jne.

Soome tõlkijaist paistab Saarikoski nii ses lõigus kui peatükis üldisemalt ajaloolisele stilisatsioonile mitte erilist tähelepanu pööravat, Lehto aga kasutab selles lõigus nagu minagi õige ohtralt läänemeresoomelist kõla, samas aga annab minu versiooniga võrreldes ilmekamalt edasi ka algtekstis leiduva proosalis-asjaliku varjundi.

*

Siit edasi (ikka tollesama peatüki raames vasteid otsides) pakkus suurt ja mõnusat pinget liikuda mööda me kirjakeele varasemaid kihistusi, jälgides tegijate visa lähenemist rahvakeelele ja samal ajal viimase arendamist suutlikuks käsitlema usulisi, filosoofilisi, õiguslikke, teaduslikke, praktilisi (tervishoid, kooliharidus, majapidamine, põllundus...) teemasid. Lisaks teadagi vaidlused ja võitlused kirjaviisi(de) ümber.

Nagu öeldud, on paaril viimasel aastakümnel – muidugi juba varemgi – asjakohaseid tekste suurepäraselt kommenteerituna publitseeritud nii paberil kui võrgus, nõnda et vastete leidmine Joyce'i arhaiseeritud-stiliseeritud-parodeeritud kirjakohtadele osutus keeruliseks mitte materjali puuduse, vaid pigem selle külluse pärast. Töö see etapp jäi mõnelgi korral venima lihtsalt seetõttu, et unustasid end neid tekste lugema, Hornungist ja Virginiustest, Brockmannist, Stahlist, Müllerist O.W. Masinguni välja – piibleid, jutlusi, luuletusi, lühhikessi õppetusi, marahwa naddala-lehti...

Konkreetselt seisnes töö sellest materjalist valitud keele- ja kirja- praukide sobitamises algupärandi just nende lõikudega, millega nad teemalt, toonilt ja ajaliselt kuuluvuselt kõige usutavamalt klappisid, ühtlasi püüdes niipalju kui võimalik mitte hälbida algupärandi spetsiifilisest struktuurist, mis kõnealuses peatükis ilmneb keele kujunemislooe esitamises analoogina inimese embrüo ontogeneetilisele arengule sigitumisest sünnini.

Võiks arvata, et keele (stiilide) kujunemise jälgimise ja jäljendamisega järjest tänapäevale (tegelikult XX saj algusele) lähemale liikudes läheb asi hõlpsamaks kui vanade stiilide puhul – kuid osutus, et lausa nii see pole.

Mida edasi, seda enam on suurte ja kanooniliste stiilide kõrvale tulnud rohketes eriilmeliste autorite omastiile ja leida siin selgeid vastavusi inglise ja eesti autorite vahel (isegi kui lükata täiega kõrvale nende samaaegsuse nõue, mis eelviidatud põhjustel oleks liiga ränk hälbimine autorist) võrduks tõenäoselt olematu musta kassi jahtimisega pimedas toas. Püüdsin siis, näiteks kui Joyce mingis lõigus on lähtunud Dickensist, tõlkida vastavat lõiku nii, nagu tõlgiksingi Dickensit (ega asendanud Dickensit mõne samas suurusjärgus, aga paratamatult sajand hilisema eesti autoriga ega kasutanud eeskujudena olemasolevaid Dickensi-tõlkeid – mis ei tarvitse olla halvad, kuid igatahes tehtud teistsugustel eesmärkidel). Ühtlasi püüdsin tabada ja järgi teha seda stiililise (ja ka elutundelise) liialduse laadi ja määra, millega Joyce end ja lugejat ühe või teise autoriga manipuleerides lõbustab.

Lisan nüüd selle teema (seekordseks) lõpetuseks või katkestuseks veel ühe, varasematest mõneti erineva näite – mis ehk omalt poolt veelgi nähtavamalt illustreerib temaatiliste ja keelelis-stiililiste ideede kapriisset liikumist ajas ja ruumis.

Niisiis, ikka sessamas peatükis jõuab Joyce oma skeemi/visiooni teostades järjega XVIII sajandi lõpupoole gooti romaani juurde (Horace Walpole, „The Castle of Otranto“) ja pajatab:

But Malachias' tale began to freeze them with horror. He conjured up the scene before them. The secret panel beside the chimney slid back and in the recess appeared... Haines! Which of us did not feel his flesh creep! He had a portfolio full of Celtic literature in one hand, in the other a phial marked Poison. Surprise, horror, loathing were depicted on all faces while he eyed them with a ghostly grin. I anticipated some such reception, he began with an eldritch laugh, for which, it seems, history is to blame. Yes, it is true. I am the murderer of Samuel Childs. And how I am punished! The inferno has no terrors for me. This is the appearance is on me. Tare and ages, what way would I be resting at all, he muttered thickly, and I tramping Dublin this while back with my share of songs and himself after me the like of a soult or a bullawur-rus? My hell, and Ireland's, is in this life. Jne.

Maakeelset gooti õuduslektüüri pole meil XVIII sajandist paraku leida ei tõlgete ega algupärandite näol. Mida teha?

Võimatu oli tõrjuda kiusatust sooritada siin uljas ajaline hüpe otse XX sajandisse, mil Aavik – nagu tellitult – teostas oma stiiliuueendusi suuressti just õuduskirjanduse tõlkimise kaudu. – Joyce'i skeemi suhtes anakronism? Küllap. Samas ehk andestatav, kui meenutada, kui väga ja kui selgelt

deklareerituna (just „Ulysseses“ Stephen Dedaluse suu läbi) tahtnuks Joyce vabaneda aja(loo) kohutavast luupainajalikkusest ja kui väga ta uskus just kirjandusse kui inimvaimu vabaduse kandjasse. Aaviku kui suure sõltumatu originaali ja visionääri impulsid, arvan, on ses suhtes Joyce'i omadega päris lähedased. – Aga olgu kuidas on, see kirjakoht sai ümber pandud nõnda:

Ent Malakia jutustus juba oli nendes tekitand judinaid. Nõnda selgesti oli ta näitelava manand nende silme ette. Salauks kamina kõrval libises hääletomalt lahti ja avanend orvast ilmus – Haines! Kes meist ei oleks ihos tundnud hirmovõpatost? Ta yhes käes oli portfelli täis kelti kirjandust ja teises käes fiool, millele kirjutet Myrk. Hämming, õudus, jälestos heiaustus kõigilt nägodelt tema seirates neid, tontlik irve suul. Sellast vastovõtto ma aimasingi, alostas ta saatanlise naeroga, milles, nago mulle tundub, syydi on ajalugo. Jah, see on tõsi. Mina olen mõrvar no Samuel Childs. Ja kuis mind karistetakse! Kõik põrgo õudused on ammutet. Niisugone on mino olokord. Häda ja viletsos, kas ma yle-pää eales puhkamist leian, pomises ta segaselt, vana lauloga tambin ma Dublini uulitsail ringi ja tema mino kannol otsegu mardus või kummitos. Mino, nii nago Iirimaagi põrgo on selles ilmas. Jne.

*

Jäägu praegu sellega; kui Jumal päevi annab, proovin ehk millalgi pikemalt ajaliselt distantsilt veel mõned oma kogemused kirja panna – igatahes aga neid oma edasistes tegemistes arvestada.

August 2024

TOIMIK NR 12910: MARTA SILLAOTSA VANGISTAMINE JA KOHTUPROTSESS 1950–1951 **KÜLLIKI STEINBERG**

100
Artiklid

Püüd vaimuinimesi tasalülitada oli stalinistliku nõukogude võimu jaoks mitme eesmärgi teenistuses. Uue ühiskonna ehitamine tähendas vanast vabanemist¹. Vabaneda tuli ka (kultuuri)mälust, mille kandjaks olid Eesti tingimustes eeskätt vabariigiaegsed vaimuinimesed, nn vana kaader², kelle hulka kuulus ka Marta Sillaots³ (1887–1969) – kirjanik, kirjanduskriitik ja tõlkija. Siinne kirjutus on mikroajalooline juhtumiuuring Sillaotsa vangistamisest ja kohtuprotsessist 1950. aasta lõpus ja 1951. aasta algul, mis peamiselt põhineb rahvusarhiivis hoitava uurimis- ja kohtutoimikul⁴, mida tänini mulle teadaolevalt uuritud ei ole. Sillaotsa oma on üks paljudest keerulise inimsaatus näidetest – tema kaasuses peegeldub stalinistlik rahvus- ja kultuuripoliitika, represseeritud naised ja nende lähedaste kaassüü

¹ P. Holquist, State violence as technique: The logic of violence in Soviet totalitarianism. Rmt-s Stalinism. (The Essential readings). Edit. David Hoffmann. Blackwell Publishing, 2003, lk 133–156, lk 141.

² M. Kalda, Vana kaader järel-eesti ajal võimalusi proovimas. Keel ja Kirjandus 8/2001, lk 572–579, lk 572.

³ Sillaots oli Marta Reichenbachi pseudonüüm, mille ta võttis kasutusele 1912. aastal ja mille all teda enim tuntakse. 1923. aastal sai ta abikaasa perekonnanime Gerland, mis 30ndatel Rannatiks eestistati. Nõukogude uurimisorganite koostatud toimikus on kasutusel kodanikunimi Rannat.

⁴ ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887).

ning kollaboratsioonism Saksa okupatsioonivõimudega, kui mainida vaid mõningaid toonaste repressioonide aspekte.

Sillaotsa elukäik tervikuna pole siinse kirjutise valguses ehk oluline, küll aga väärib mainimist, et sõdadevahelise Eesti Vabariigi ajaks oli ta saavutanud tunnustatud kirjaniku, aga eelkõige tõlkija ja kirjanduskriitiku positsiooni, kellega arvestati ning kelle nimi oli tuntud. Tema kujul oli tegu ka laste- ja noortekirjanduse eksperdiga, kellelt kirjastused nõu küsisid, milliseid teoseid tõlkida ja avaldada. Nõukogude okupatsiooni esimesel aastal ning II maailmasõja päevil jätkas Sillaots oma tavapärast tegevust tõlkija ja kirjanduskriitikuna – oli ta ju harjunud varasest noorusest endale ülalpidamist teenima. Tema sissetulek oli oluline panus pere eelarvesse ka abielus olles (Marta Sillaots abiellus 1923. aastal Julius Voldemar Gerlandiga) – sellest annavad tunnistust arvukad Eesti kirjandusmuuseumis hoiul olevad kirjad. Tema sotsiaalne päritolu näis nõukogude võimu jaoks enam-vähem sobivat: isa oli postiametnik ja ema kodune – Sillaotsal oli 10 õde-venda –, küll aga leiti ta Eesti Vabariigi aegses tegevuses nii mõndagi taunimisväärsset.

Samuti ei hinnanud stalinistlik nõukogude võim arvestatava hulga vene (Dostojevski, Turgenev) ning nõukogude doktriiniga sobivate Lääne autorite (nt Dickens) tõlkimist piisavaks teeneks, et sellega võinuks korvata suuri ideoloogilisi vigu ja vajakajäämisi. Sillaots ei läinud nõukogude võimuga kaasa, ei avaldanud esimesel nõukogude aastal ega ka sõja lõppedes midagi seda võimu pooldavat. Ka teistel toona populaarsetel teemadel, nagu ameerika imperialismi materdamine⁵ või suure vene rahva ülistamine⁶, polnud tema sulest midagi ilmunud. Ta oli olnud 1938. aastast Eesti Kirjanikkude Liidu liige, kuid ENSV Kirjanike Liitu, erinevalt paljudest, ta astuma ei tõtanud ja ega teda sinna ka oodatud. Sillaotsa suhe kirjanike liiduga oli üpris jahe ja distantseeritud juba sõdadevahelise vabariigi ajal. Ühes 1936. aasta kirjas Karl August Hindreyle ütleb ta: „Üldiselt hoidun küll kirjanikest võimalikult eemale, – ei meeldi mulle see rahvas“⁷. Mis puutub Eesti Nõukogude Kirjanike Liitu, mida hakati organiseerima pärast Eesti Kirjanikkude Liidu likvideerimist juba 1940. aastal,

⁵ S. Olesk, „Laine põhi“. Kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel 1950–1953. Rmt-s Võim ja kultuur. Koost Arvo Krikmann, Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, 2003, lk 465–479, lk 470.

⁶ Samas, lk 473.

⁷ Karl August Hindrey kogu. Marta Sillaotsa kiri K. A. Hindreyle 16. III 1936. EKLA, f 185: m 4: 7, lk 1/1.

siis liikmekandidaatide hulka Sillaotsa ei arvatud⁸. Saksa okupatsiooni ajal Eestisse jäänud kirjanikke sõeluti ning nende tegevust hinnati liikmekandidaadi staatuse andmisel. Selle staatuse said küll näiteks Betti Alver ja Kersti Merilaas, kuid Sillaotsa nime kandidaatide hulgast ei leia⁹. Näib ka, et ta ise ei teinud vähimaidki jõupingutusi oma kandidatuuri esitamiseks.

Muutmaks inimeste suhtumist nõukogude võimu ja venelastesse piisas üpris lühikesest ajast (1940. aasta juunist 1941. aasta Saksa okupatsiooni alguseni)¹⁰. Enne seda ei peetud vajalikuks või ei teatud vähemalt otsesõnu ja aktiivselt vastuseisu väljendada. Sillaots oli küll 1939. aastal ilmunud noorusemälestuste raamatus „Sealtpoolt künniseid“ kirjutanud 1917. aasta sündmustest Eestis bolševikke ja venelasigi kritiseerivalt¹¹, kuid samamoodi kõneles ta ka sakslastest. Esimene nõukogude aasta repressioonide ja küüditamisega 1941. aasta juunis pani teda aga sarnaselt suure osa eestlastega sakslaste saabumisele lootusrikkalt vaatama; samas oli tema Saksa okupatsiooni aegsete kirjutiste retoorika pigem valdavalt eesti rahvustunnet innustav ja iseseisvuse taastamise püüdlusest kantud – rahvuslus oli olnud sõdadevahelisel ajal „Balti riikide sisepoliitika peamine tegur“¹² – ning poolehoidu sakslastele sealt otseselt ei aimu. Nõukogude võim võrdustus eestlaste silmis vene võimuga¹³ ja selle maine ei paranenud pärast sõda. Kotipoisid¹⁴, kellest minugi perepärimuses kõneldud, ning kuritegevuse kasv¹⁵ külvasid hirmu ja usaldamatust.

Küüditamiselainetest 1941. aasta juunis ning 1949. aasta märtsis jäi Sillaots puutumata. Pole teada, kas ta kaalus Läände põgenemist, teoks see igatahes ei saanud. Küllap lootis peale sõda temagi, nagu paljud teised, et juhtub ime, et lääneriigid tulevad ja päästavad Baltimaad¹⁶. Seda teadagi ei

⁸ T. Tannberg, „Kuid kirjanike liit pole seni veel kõiki suutnud liita ühiseks pereks“. Lisandusi Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu asutamise loole aastatel 1943–1946. Keel ja Kirjandus 7/2021, lk 571–598, lk 582.

⁹ Samas, lk 577.

¹⁰ O. Mertelsmann, How the Russians Turned into the Image of the “National Enemy” of the Estonians. *Pro Ethnologia* 19/2005, lk 43–58, lk 49.

¹¹ M. Sillaots, Sealtpoolt künniseid. Tagasivaade. *Loomingu Raamatukogu* 31–34/2009, lk 115, lk 118–119.

¹² J. Zubkova, Baltimaad ja Kreml 1940–1953. Tallinn, 2009, lk 31.

¹³ O. Mertelsmann, How the Russians Turned into the Image of the “National Enemy” of the Estonians, lk 49.

¹⁴ E. Zubkova, Russia after the War: Hopes, Illusions, and Disappointments. *Rmt-s Stalinism. (The Essential readings)*. Edit. David Hoffmann. Blackwell Publishing, 2003, lk 280–301, lk 281.

¹⁵ J. Zubkova, Baltimaad ja Kreml 1940–1953, lk 149.

¹⁶ Samas, lk 150–151.

juhtunud. Stalinismi kõrgaeg, 1945–1953¹⁷ või „laine põhi“, 1950–1953¹⁸ sai kätte nii tema kui paljud teised literaadid, kel enne oli õnnestunud pääseda. Sillaotsa saatust jagasid näiteks Valmar Adams, Heiti Talvik, Hugo Raudsepp, Leida Kibuvits – nemadki saadeti Siberisse¹⁹. Kibuvitsast tuleb Sillaotsaga seoses ka edaspidi juttu. Paljud, kes vangistusest pääsesid, sattusid põlu alla²⁰. Stalinismiaegsest Eesti NSV kirjanduspildist on eri rakursside alt kirjutanud üsna mitmed autorid, sealhulgas näiteks kirjandusteadlased, nagu Sirje Olesk, ning muidugi ka ajaloolased, nagu Tõnu Tannberg. Pakuti nii „piitsa“ kui „präänikut“²¹, kuid paistab, et ühed said vaid „piitsa“, teised rohkem „präänikut“. Marta Sillaots kuulus paraku esimeste hulka.

Tema vabadus sai otsa 21. detsembril 1950. aastal, mil ta vahistati ning kodu läbi otsiti. Rahvusarhiivis säilitatav kohtutoimik sisaldab muu hulgas ka läbiotsimise akte²², milles üllatava täpsusega üles loetud, mida leiti ja mida arestiti. Ka muu dokumentatsioon on võrdlemisi üksikasjalik, näidates, kuidas käske edastati ning kõik dokumenteeriti. Nõukogude aeg on mälupilti talletanud ühelt poolt justkui korralageduse, mil asjaajamine võis käia üpris suvaliselt, ent teisalt ka märkimisväärse bürokraatiaaparaadi, milles pabereid tuli täita ja esitada – käsud pidid olema sanktsioneeritud ja dokumenteeritud. Just seda viimast peegeldab ka Sillaotsa ja tema abikaasa üsna üksikasjalik uurimistoimik.

Selleks, et asjad saaksid aetud nii, nagu peab, oli tarvis ideoloogiliselt kindlat ja usaldusväärset kaadrit²³. See puudutas kõiki olulisemaid organisatsioone. Balti riikides teostus see paljuski ka seesuguste inimeste „importimisega“ mujalt Nõukogude Liidust²⁴. Teadmata täpset eestlaste ja vene (või muust) rahvusest töötajate suhtarvu ENSV uurimisorganites 1950ndate algul, näib Rannatite uurimismaterjalide põhjal küll kaalukauss olevat vene rahvuse kasuks. Eesti nimesid on nende juurdlust toimetanud ametnike hulgas väga vähe ning materjalid ise suuremalt jaolt venekeelsed.

¹⁷ M. McCauley, *Stalin and Stalinism*. London, 2003, lk 73.

¹⁸ S. Olesk, „Laine põhi“. Kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel 1950–1953, lk 465.

¹⁹ S. Olesk, *Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s*. Tallinn: Eesti Kirjanike Liit, 2022, lk 66.

²⁰ Samas.

²¹ T. Tannberg, „See inimene oskab näha! Oskab kirjutada!“. Stalini preemia kui kirjanduselu nõukogustamise vahend Hans Leberechti näitel. Keel ja Kirjandus 1–2/2023, lk 68–90, lk 68.

²² ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887), lk 13–16.

²³ M. Lewin, *Bureaucracy and the Stalinist state. Rmt-s Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*. Edit. Ian Kershaw ja Moshe Lewin. Cambridge, 1997, lk 53–74, lk 53.

²⁴ J. Zubkova, *Baltimaad ja Kreml 1940–1953*, lk 110–111.

Kui uurimistoimiku juurde naasta, siis 15. detsembril on välja antud määrus²⁵, mille järgi pannakse Marta Rannatile süüks, et ta on kodanliku korra ajal kirjutanud mälestusteraamatu „Sealtpoolt künniseid“, mis on olemuselt nõukogudevastane; Saksa okupatsiooni ajal tegelenud aktiivse nõukogudevastase kihutustööga; avaldanud 1942. aastal kogumikus „Ammukaar“ nõukogudevastase kirjandusteose „Seitsekümmend viis ööd ja päeva“; kirjutanud 1943. aastal nõukogudevastase kuuldemängu „Doktor Tamm“, mille eest sai Saksa okupatsioonivõimudelt kolmanda preemia; avaldanud samal perioodil nõukogudevastaseid artikleid ajakirjades Eesti Sõna ja Eesti Noored ning esinenud nõukogudevastaste sõnavõttudega raadios. Samuti pole Rannat muutnud Suure Isamaasõja lõppedes oma vaateid ning jätkab nõukogudevastast kihutustööd ja levitab nõukogude võimu kohta laimu. Kuritegelikku tegevust väidetakse kinnitavat teatriteadlane Karin Kask, kirjanik Rudolf Sirge, keegi Frido Toomus, kirjanik Leida Kibuvits ning rida ametlikke dokumente, mille puhul pole selge, milles need täpsemalt seisnesid. Järgneb selgitus, et kuna Rannat võib uurimisest kõrvale hoidma hakata, tuleb ta arreteerida²⁶. Eelnimetatud tunnistajate ülekuulamise protokollid on lisatud toimikusse, ainsana puudub kirjanik Rudolf Sirge oma.

Selle süüdistuse juures põimuvad mitmed stalinismile ja selle repressioonidele omased jooned. Ühelt poolt oli Stalini plaan ehitada uut ühiskonda ning seetõttu tuli see enne vanast puhastada, kahjulik element välja juurida²⁷. Samuti oli sel profülaktiline, allumisele sundiv eesmärk, mida täitsid ju ka küüditamised – nende tulemusena näiteks suurenes 1949. aastal kolhoosidesse astumine Baltimaades märgatavalt²⁸. Kuna nõukogulik elu Baltimaade rahvastele ahvatlevana ei tundunud, oli võimalik alluma panna terroriga. Kultuur, iseäranis kirjanikkond oli olnud Stalini teravdatud tähelepanu all juba 30ndatest²⁹. Kirjandusteoste temaatika pidi vastama nõukogude doktriinile, peegeldama tööliklassi väärtusi – kirjanik pidi olema „inimhingede insener“ ja ainuõige viljeldav žanr oli sotsialistlik realism³⁰. „Lääne ees lõmitada“ ja välismaist kiita oli lubamatu ning seda

²⁵ ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887), lk 5–6.

²⁶ Samas, lk 7.

²⁷ P. Holquist, State violence as technique: The logic of violence in Soviet totalitarianism, lk 141.

²⁸ J. Zubkova, Baltimaad ja Kreml 1940–1953, lk 135.

²⁹ M. McCauley, Stalin and Stalinism. London, 2003, lk 45.

³⁰ Samas.

tauniti³¹. Stalinlik loosung „vormilt rahvuslik, sisult sotsialistlik“³² osutab toonasele rahvuspoliitikale, milles rahvus seoti ka klassilise kuuluvusega³³ ning natsionalistidest said nõukogude vaenlased³⁴.

Niimoodi läks ka Marta Sillaotsaga, kelle rahvusmeelsed mõtteavaldused olid „kodanlik natsionalism“ ning seeläbi tema süü osa. Kui sellele lisada koostöö Saksa okupatsioonivõimudega – oli ta ju tol ajal ajakirjanduses artikleid avaldanud ning raadios töötanud –, valmis peaaegu et „igivaenlase“ (*eternal enemy*)³⁵ kuvand: 63-aastane naine, kirjanik, kirjanduskriitik ja tõlkija. Stalin oli võrdõiguslikkuse poolt ka repressioonides³⁶, kui irooniliselt väljenduda. Lisaks oli see 63-aastane naine (kultuuri)mälu kandja: ta mäletas paljut, mida polnud vaja mäletada, ja see mälu tuli püüda kustutada³⁷.

Arhiivimaterjalidest selgub, et ametlik käik oli asjale antud 19. detsembril 1950, kui väljastati nii eesti-³⁸ kui venekeelne³⁹ arreteerimise ja läbiotsimise order leitnant Sellitsile, kes sai volituse minna Nõmmele, Valguse tänav 19–1 ning toimingud läbi viia. Kõnekas on, et arreteerimine ja läbiotsimine toimuvad üheskoos, s.t arreteerimine toimub puhtalt süüdistusele tuginedes, enne kui läbiotsimise tulemused on teada. Samuti on nõukogude võim juba jõudnud Rannatite oma kätega ehitatud kodumaja korteriteks jagada ning, nagu veidi hiljem selgub, neile kostilise Frido Toomuse sokutada, kellest saab üks võtmetunnistajaid abielupaari süüdimõistmise loos. Läbiotsimisaruanne⁴⁰ annab tunnistust, et Marta Rannat on 21. detsembril 1950. a arreteeritud ja tema kodu läbiotsimine toime pandud. Ära on muu hulgas võetud pakk kirju, kast käsikirjadega, erinevad albumid, fotod jne. Eraldi akt⁴¹ on koostatud kahtlastest raamatutest, mille hulka kuuluvad esialgses süüdistuses mainitud Sillaotsa enese teosed,

³¹ Samas, lk 76.

³² Samas, lk 46.

³³ A. Weiner, *Nature and nurture in a Socialist utopia: Delineating the Soviet-socio-ethnic body in the age of socialism. Rmt-s Stalinism. (The Essential readings)*. Edit. David Hoffmann. Blackwell Publishing, lk 243–274, lk 254.

³⁴ Samas, lk 261.

³⁵ Samas, lk 252.

³⁶ M. McCauley, *Stalin and Stalinism*, lk 77.

³⁷ A. Weiner, *Nature and nurture in a Socialist utopia: Delineating the Soviet-socio-ethnic body in the age of socialism*, lk 249.

³⁸ ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsoon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887), lk 9.

³⁹ Samas, lk 8.

⁴⁰ Samas, lk 12.

⁴¹ Samas, lk 15.

kuid ka Gustav Suitsu, August Gailiti, August Mälgu, Hugo Raudsepa ning teiste läände põgenenud või nõukogude võimu silmis ebasoosingsusse langenud kirjanike looming. Tuba on pitseeritud ja võtmed antud üle abikaasa Julius Rannatile⁴², kes paraku samuti enam kaua vabadust maitsta ei saa.

22. detsembril kuulatakse Marta Sillaots üle ning ülekuulamisest koostatakse venekeelne protokoll⁴³. Küsimusele, mispärast on tal kodus olnud suur kogus nõukogudevastast kirjandust, vastab Sillaots, et sellega polnud tal mingeid tagamõtteid. Ta polevat lihtsalt leidnud aega, et oma raamatukogu korrastada ja ebavajalikud köited eemaldada. Oma ametiks ütleb ta olnud tõlkija ning lastekirjanik, kes töötas enamasti kodus. Uuriija leiab seepeale, et on ülimalt kummaline, kuidas kodus töötav inimene ei suutnud leida aega nõukogudevastase kirjanduse eemaldamiseks, ning oletab, et tegu on siiski tahtliku nõukogudevastasusega. Sillaots vaidleb vastu, öeldes, et ta ei eita, et oli umbes 1947. aastani arvamusel, et kirjanik peab olema apoliitiline, kuid siis toimus temas nõukogude kirjanduse ning marksismi-leninismi klassikute lugemise tulemusel murrang ja ta peab end sellest ajast saadik nõukogude inimeseks.

Edasi tuleb jutuks Tallinna 10. keskkooli kirjandusring ning Sillaotsa roll selles. Ta selgitab, et oli 1944–1946 selle juures tegev konsultandina, kes tutvustas noortele, kuidas kirjutada luulet, jutustusi ning proosakirjandust üldisemalt. Kirjandusringi kuulus 30–40 enamasti 8.–11. klassi õpilast. Küsitakse ka kirjandusringi asukoha kohta ning Sillaots tunnistab, et oli üksikuid juhuseid, kui õpilased kahe-kolmekaupaga ka tema koju Valguse tänavale tulid. Samuti kinnitab ta uurija küsimusele vastates, et õpilased hakkasid 1945. aastal ühiselt kirjutama näidendit „Odüsseia“, mida vahel ka tema juures jätkati. Viimase kohta kohta ütleb ülekuulata, et see olevat olnud enamasti formalistlik, kuid oli ka nõukogude kirjandusega seostuvaid kohti. Et õpilased ka individuaalselt formalistlikke kirjutisi löid, seletab Sillaots sellega, et nende koolitee on olnud väga heitlik, alustati kodanlikus koolis, siis Saksa okupatsiooni tingimustes ning lõpuks nõukogude koolis ning kõik see on nende kirjandusliku maitse kujunemisele jätnud oma jälje. Lõpetuseks kinnitab Sillaots allkirjaga, et protokollu kantu vastab tõele ning et ta valdab vene keelt. Ülekuulamise viis läbi Eesti MGB uurimisosakonna juht major Naumov.

Küsitlemine jätkub 13. veebruaril 1951⁴⁴, kui vanemuuri Felix Kott (üks väheseid Eesti nimesid uurimist läbiviinute hulgas) küsib, kas

⁴² ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsoon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887), lk 17.

⁴³ Samas, lk 18–20.

⁴⁴ Samas, lk 26–30.

süüalusele on süüdistuskokkuvõte arusaadav ning kas ta end süüdi tunnistas. Viimane vastab jaatavalt. Ilmselt on vahepeal tehtud „selgitustööd“, sest tunnistus hõlmab palju, mida algses süüdistuses pole ning mille kohta esimesel ülekuulamisel pole midagi küsitud. Nõnda selgitab Sillaots, et ta pole pärit nõukogude keskkonnast, vaid kodanlik-natsionalistlikud veendumused tekkisid juba Eesti Vabariigi ajal ning neist ei õnnestunud vabaneda ka hiljem, nõukogude korra tingimustes. Ta kirjeldab, kuidas juba sõja ajal koguneti tema kodus, et kuulata soome raadiosaateid ning kõnelda teemadel, mis võisid olla nõukogudevastased. Nimeliselt mainib Sillaots oma külalistena Evald Paikret (kellega koos ta kuuldemänge lõi ning kes ülekuulamise ajaks oli juba surnud, hukkunud II maailmasõjas), kunstnik Eduard Olet (kes oli Läände põgenenud) ja tolle naist, kelle nime ta ei mäletavat. Ka tunnistab ta, et nägi sakslaste tulekut Eesti iseseisvuse taastamise seisukohast positiivsena, selle üle olevat rõõmustanud kõik. Soome raadiosaateid kuulas vahel ka abikaasa Julius, kuid tema eelistas seda enamasti üksi teha. Sillaots võtab omaks ka nõukogudevastased kirjatööd, nimetades nende hulgas mälestusteraamatut „Sealtpoolt künniseid“ ning kogumikus „Ammukaar“ avaldatud kirjutist „Seitsekümmend viis ööd ja päeva“, millega olevat laimanud nõukogude korda. Kuuldemängu „Doktor Tamm“, mille eest Saksa okupatsioonivõimud talle kolmanda preemia andsid, tunnistab ta olevat nõukogudevastase nagu ka artikli ajakirjas Eesti Noored ning kirjutised ajalehes Eesti Sõna. Sillaots möönab, et on esinenud ka raadiosaadetes.

Ta jätkab, et jäi ka nõukogude ajal samaks kodanlikuks natsionalistiks, kuid püüdis siiski uut elukorraldust mõista. Tegelenud olevat ta sel ajal peamiselt vene kirjandusklassikute tõlkimisega ega kirjutanud alupärast kirjandust. Küsimusele nõukogudevastase kihutustöö kohta vastab Sillaots, et oli umbes 1946. aastani tõesti selliselt meelestatud ja ütles oma arvamusi ka lähedaste ringis välja, pärast seda aga hakkas nõukogude võimu lojaalselt suhtuma. Abikaasa olevat neid seisukohti toona jaganud, kuid sedamööda, kuidas muutusid Marta Sillaotsa vaated, muutusid ka tema omad, ehkki poliitiliste küsimustega olevat Julius tegelenud vähe.

Seejärel viidatakse Frido Toomusele, kes elas Rannatite kodus ning on andnud tunnistusi abikaasade nõukogudevastaste mõtteavalduste kohta. Kommenteerides Toomuse tunnistusi, ei eita Sillaots, et on temaga vesteldes seesuguseid mõtteid avaldanud, kuid täpseid väljütlemisi ei mäleta ning kahtlustab, et Toomus on liialdanud. Küll aga on viimane ka ise poliitilistel teemadel nõukogudevastaselt väljendunud. Toomuse kujul oli ilmselt tegu provokaatoriga, kes oli Sillaotsade majja kindla eesmärgiga

saadetud ning arvatavasti mingeid vastuteeneid lubades Rannatite vastu tunnistama pandud. Oma nõukogudevastaste arvamusavalduste kohta väidab Sillaots neid mitte mäletavat. Mis puudutab muid põõningult leitud nõukogudevastaseid trükiseid, nagu ajakirja Signaal ning brošüüri „Hitler ja lapsed“, siis esimeste puhul ütleb Sillaots olevat need pooljuhuslikult tütarde⁴⁵ poolt ostetud, üllitise „Hitler ja lapsed“ aga olla toonud tuttav Amanda Arendi, kes elab Tapal ning olevat selle Sillaotsale kinkinud vaeste perede lastele organiseeritud korjanduse käigus. Uurijas tekitab Arendi persoon huvi, tema veendumustega aga väidab Sillaots end mitte kursis olevat. See pole muidugi tõsi – Arendite pere oli Rannatite kodus sagedaseks külaliseks. Sellest annab tunnistust Rannatite külalisteraamat^{46, 47}.

Lõpetuseks küsib uurija Kott ebaseadusliku väljaande Nõmmekate Aja-kiri kohta, mida olevat kirjutanud ja välja andnud Nõmme koolinoored. Sillaots väidab end ajakirjast mitte teadvat, küll aga olevat noored tahtnud teha midagi ajakirjalaadset oma koolile kinkimiseks, kuid seoses ülikoolidesse sisseastumisega jäänud asi soiku. Küsitlus kestis kuus tundi, 10.30–16.30.

Ülekuulamine jätkub aga veel sama päeva hilisõhtul⁴⁸, kell 22, ning nüüd võetakse luubi alla abikaasa Julius. Küsitakse, millal Sillaots temaga tutvus, millega mees varem tegelenud oli ning kellele kuulub maja Valguse tänaval. Viimasele küsimusele vastab Sillaots, et ametlikult on maja abikaasa nimel, kuid ehitatud mõlema vahendite ja jõupingutusega. Abikaasa veendumusi kirjeldades ütleb Sillaots, et Julius olevat nende tutvuse algul (1919–1920) pooldanud rohkem kommuniste, kuid tema mõjutusel muutnud oma vaateid ja hakanud kodanliku „iseseisva“ (originaali jutumärgid) riigi pooldajaks. Pärast sõda olevat Julius olnud abikaasaga sarnaselt nõukogudevastaselt meelestatud kuni 1945. või 1946. aastani, misjärel mees vaateid abikaasaga sarnaselt nõukogudemeelsemaks muutis, ent üldiselt polevat Julius olnud poliitiliselt aktiivne ega teadlik. Abikaasa suhtumise

⁴⁵ Rannatite peres elasid abikaasa Juliuse tütred Elisabet ja Wilhelmine tema eelmisest abielust.

⁴⁶ Uurimismaterjalides Rannatite Nõmme kodus peetud külalisteraamatud (EKM EKLA f 243, m 5:3), mis praegu hoiul kirjandusmuuseumis, ei kajastu. Neis oleks leidunud aga palju ja mahlakat süüdistusmaterjali nii Rannatite kodus valitsenud nõukogudevastaste meeleolude, Saksa okupatsiooni aegse lootuse kui hulga tuntud kultuuriinimeste meelsuse kohta. Mil moel need läbiotsijatel kahe silma vahele jäid ja/või kas perel õnnestus need kellegi hoolde anda või ära peita, pole teada.

⁴⁷ ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887), lk 64.

⁴⁸ Samas, lk 31–32.

kohta nõukogudevastasesse kirjandusse sõnab Sillaots, et kirjanduse nõukogudevastase osa hävitamine oli olnud mitmel korral jutuks, kuid selleni polnud jõutud. Olgu siinkohal öeldud, et Julius Rannat arreteeritakse järgmisel päeval, 14. veebruaril 1951, ning kodu otsitakse uuesti läbi⁴⁹. Abikaasade ühine süü seisnes nõukogudevastase kirjanduse kodus hoidmises ning kihutustöö tegemises.

22. veebruaril jätkuvas ülekuulamises⁵⁰ tunnistab Sillaots, et on nõukogudevastaseid mõtteid avaldanud vaid oma lähedases pereringis ning kirjeldab oma kirjandusteooria-alast tööd 10. keskkooli kirjandusringi konsultandina. Kui tal palutakse selle ringi liikmeid nimetada, loetleb ta Juhan Kahki, Kulno Süvalepa, Evi Puskari, Vidrik Kivilo, Boris Mirovi, Ants Kandi ja Eino Tambergi nimesid. Eespool on mainitud, et õpilasi oli tegelikult palju rohkem, ent need, teadaolevalt kõige lähemasse ringi kuulunud, külastasid Rannatite kodu. Sillaots kirjeldab ka, et tema osa oli kirjandusteoreetiliste loengute pidamine, milles kõneles ka formalismist, kuid püüdis hoida apoliitilist joont. Nõukogude kirjandusest ei kõneldud, kuna Sillaots sellest midagi ei teadnud, küll aga oli põgusalt juttu Gorkist ja Ostrovskist. Siin, nagu ka mujal uurimise jooksul, on selgesti märgata viiteid vene natsionalismi tõusule⁵¹, millele osutab ka Sillaotsa tunnistus ülekuulamisel. Ta püüab rõhuda nendele vene kirjanikele, kelle loomingut ta tundis ja tõlkis. Sel ajal, kui teisi rahvaid natsionalismis süüdistati, tõusis vene natsionalism uutele kõrgustele ja leidis kohati absurdseid avaldusvorme.⁵²

Palju leidis Sillaotsa sõnutsi kirjandusringi töös kasutamist aga kodanliku lääne ja Eesti kirjandusteooria. Täpsustamaks, mismoodi ta õpilaste kirjanduslikke katsetusi juhendas, räägib Sillaots, et tema jaoks oli oluline töö sisu, mis esialgu lähtus nõukogudevastasest suhtumisest, kuna nõukogude kirjandusega poldud kursis. Sillaots rõhutab, kuidas kirjandusringi liikmed teda koolis õpitud nõukoguliku suhtumise ja kirjanduse tundmisega harisid ning meelt muutma panid. Kirjandusringi liikmete võimaliku kirjandusliku koostöö kohta Saksa okupatsioonivõimudega ei tea ta midagi öelda.

Ülekuulamine jätkub mõningate asjaolude täpsustamisega järgmisel

⁴⁹ Samas, lk 42.

⁵⁰ Samas, lk 33–35.

⁵¹ M. McCauley, *Stalin and Stalinism*, lk 76.

⁵² Näiteks luuletaja Johannes Semperi (1882–1979) süüdistamine, et ta Pablo Neruda on otse hispaania ja mitte vene keelest tõlkinud, jättes seega kasutamata „kõiki vene keele rikkusi“ (S. Olesk, „Laine põhi“. Kirjandusest ja selle kontekstist Eestis aastatel 1950–1953, lk 475).

päeval⁵³, mil kerkib esile läbiotsimisel ära võetud käsikirjade olulisus süüdistatava jaoks. Viimane ütleb, et neil pole tema jaoks mingit tähtsust ja ta pole vastu nende hävitamisele, ometi on nende hulgas sõjajärgsel ajal kirjutatud kolm lastenäidendit, mille ta sooviks jätta oma sugulastele. 26. veebruaril 1951⁵⁴ küsitakse Sillaotsa tasustatud töö kohta Saksa okupatsiooni ajal, mida süüdistatav eitab, mainides vaid lastejuttude eest saadud honorari ning kinnitades, et mingite trükiväljaannete korrespondent ega organisatsioonide liige ta ei ole olnud. Sillaotsa allkiri, mida ta pidi igale leheküljele kinnituseks andma, läheb esimeste ülekuulamisprotokollidega võrreldes aina konarlikumaks ja loetamatumaks. Allkiri on kirjutatud slaavi tähestikus.

Tuntud kirjaniku Leida Kibuvitsa ülekuulamine seoses Sillaotsa kaasesusega on aset leidnud juba 7. aprillil 1950. aastal⁵⁵, hulk aega enne Sillaotsa ja tema abikaasa vahistamist. Kibuvits nimelt oli ise arreteeritud 13. veebruaril 1950. aastal Marta Sillaotsale esitatud süüdistustega sarnastel – saksa ajal artiklite avaldamise ning Saksa võimudega koostöö tegemise põhjustel. Kibuvits väidab end Sillaotsa väga pealiskaudselt tundvat, teadvat aga, et Saksa okupatsiooni ajal tegeles Sillaots peamiselt eri keeltest, ka vene keelest, tõlkimisega. Mainimist leiavad ka koguteoses „Ammukaar“ avaldatud mälestused, mille järgi olevat Nõukogude sõdurid tapnud kunstnik Eduard Järve. Ainsana tunnistajatest mainib Kibuvits üht Marta Sillaotsa ülesastumist raadios, milles too olevat kõnelnud Nõukogude vägede võimalikust Eestisse naasmisest kui mustadest päevadest. Kibuvits ütleb ka, et ENSV Kirjanike Liitu Sillaots astuda ei soovinud ega oma nime üles ei andnud. Kibuvitsale võidi lubada tunnistuse andmisega seoses ta enese karistuse kergendamist, kuid fakt on, et temagi tee viis Siberisse. Tagasi kodumaale jõudis ta küll varem kui Sillaots, 1954. aastal.

Kõige kaalukamana kerkivad esile Frido Toomuse ütlused⁵⁶, mis antud 13. detsembril 1950. Selles kirjeldab ta sattumist Rannatite juurde 1945. aasta märtsis Paul Rummo naise soovitusel ning kinnitab, et elas nende juures 1947. aasta aprillini, mille käigus sai teada, et Sillaots on nõukogudevastaselt meelestatud. Näiteks olevat viimane 1947. aasta märtsis oma abikaasa juuresolekul kõnelnud Toomusele järgmist:

⁵³ ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887), lk 36.

⁵⁴ Samas.

⁵⁵ Samas, lk 62–65.

⁵⁶ Samas, lk 57–61.

Kommunistid hävitavad Eesti rahvast vaid sellepärast, et eestlased tahavad elada iseseisvalt. Nad hävitavad kõiki eestlasi, tähendab neid, kes on nõukogude võimu vastu, ja neid, kes on poolt. Venelased tahavad Eesti territooriumi eestlastest puhastada. 1941. aastal repressseeriti eestlasi palju ja selliseid repressioone tuleb veel palju.⁵⁷

Sillaots olevat kõnelnud Toomusele toona ka nõukogude majandussüsteemist, mis talle ei meeldivat, ning et Saksa okupatsiooni ajal polnud vähemalt vaja karta, et öösel kinni võtma tullakse. Julius Rannat olevat kinnitanud oma soovi eestlane olla ja selleks lõpuni jääda ning mitte minna nõukogude võimuga koostööle. Rannatite koduse raamatukogu nõukogudevastasus polnud Toomusele teada, sest raamatuid ta ei lugenud, küll aga märkas Saksa okupatsiooni aegseid ajakirju ning teadis kinnitada Sillaotsa poolt ajakirjanduses kirjutatud artiklite nõukogudevaenulikkust.

Teatriteadlane Karin Kask, kes ka ise „kodanlik-esteetilise antipatriootliku teatrikriitikuna“⁵⁸ põlu alla sattus, on üle kuulatud 12. detsembril 1950. aastal⁵⁹ ja ta tunnistab, et pole Marta Sillaotsa teostega kuigivõrd kursis, küll aga teab tema kuuldemängu „Doktor Tamm“ ning Saksa okupatsiooni aegseid kirjutisi perioodikas, mis tema arvates olid nõukogudevastased. Sillaotsa nõukogudevastasusest ta muidu palju ei teadvat, küll aga ta tegevusest 10. keskkooli kirjandusringi juhendajana. Seal olevat ta suunanud noori lääneliku formalismi ja apoliitilisuse poole ning andnud mõista, et nõukogude kirjanikud ei saa kirjutada, mida soovivad. Selle tunnistusega täpsustub ka kirjandusringi liikmeskond, mille eelmainitud liikmeskonnale Kask lisab Lembe Öngo ja Ilmar Tambergi nime.

21. veebruaril 1951 toimub Marta Sillaotsa ja Frido Toomuse vastandamine⁶⁰, mille käigus Toomus ütleb, et ta küll ei mäleta sõna-sõnalt, kuid nõukogudevastaseid mõtteavaldusi kuulis ta Rannatite juures elades rohkem kui ühel korral. Nende sisu olevat puudutanud vabaduste piiramist ja nõukogude võimu repressioone ning Saksa okupatsiooni kiitmist. Sillaots võtab öeldu omaks, kuid mainib, et kõiki neid seisukohti jagas ka Frido Toomus. Viimane pareerib, et ta neid seisukohti ei pooldanud, kuid ei vaielnud ka vastu. Vastandamine korraldatakse ka Toomuse ja Julius Rannati vahel⁶¹.

⁵⁷ Samas, lk 59.

⁵⁸ S. Olesk, Aegade lugu, lk 74.

⁵⁹ ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektisioon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887), lk 66–69.

⁶⁰ Samas, lk 71–72.

⁶¹ Samas, lk 73–75.

Uurimistoimikusse on lisatud ka Sillaotsa süüdistuse hulka arvatud artiklite ja teoste väljavõtted⁶², mis tõlgitud vene keelde. Kui tuua mõned näited nõukogudevastaseks peetud ja toimikusse lisatud mõtteavaldustest – eriti tähelepanuväärsed kohad on toimikus punase värvipliiatsiga alla joonitud –, siis Saksa okupatsiooni ajal ilmunud ajalehes Eesti Sõna avaldati 1944. aasta aprillis Marta Sillaotsa artikkel „Valgete sammaste all“, milles Sillaots meenutab Estonia majaga seotud kultuurisündmuste hardust ja tähendust eesti rahvale, hoone valgeid sambaid, mis „olid eestlaste õiguse sümboliks“⁶³, ent on nüüd puruks pommitatud ja varemeis. Ometi laseb eestlaste optimism ja visadus uskuda, et Estonia ehitatakse uuesti üles. Venekeelses tõlkes on punasega alla joonitud kultuuritegelaste nimed, keda Sillaots kirjutises mainib, nt kirjanikud Anton Hansen Tammsaare ja Eduard Vilde, heliloojad Evald Aav ja Raimund Kull⁶⁴. Taunimisväärseks on uurimisorganid pidanud Sillaotsa kurbust purukspommitatud kultuuritempli pärast, mille varemeil siiski seistakse „mõök ühes ja tungal teises käes“, valmis oma kodu kaitsma ja üles ehitama⁶⁵.

Eesti Sõnast on välja toodud ka „Kultuurielu“ rubriigis ilmunud ülevaade Sillaotsa ja Evald Paikre kuuldemängust „Doktor Tamm“, milles punasega on alla joonitud loo elulähedus, sealhulgas tõepäraselt kujutatud jälitusoht kommunismi perioodil⁶⁶.

Toimikusse on lisatud ka väljavõte 1942. aastal välja antud kogumikust „Ammukaar“ I, millest eespool juttu olnud ning mille koostaja oli Henrik Visnapuu. Raamatus sisaldus Sillaotsa lugu pealkirjaga „Katkeid mälestuste-raamatust „Seitsekümmend viis ööd ja päeva““, mille venekeelne tõlge toimikus on valdavalt punasega alla joonitud⁶⁷, sest lugu tervikuna on nõukogudevastastest meeleoludest kantud ja räägib sõja algusnädalaist Eestis: toonasest sõprusest kunstnik Järvega ja tema mõrvamisest kommunistide poolt.

Väljavõtted mälestusteraamatust „Sealtpoolt künniseid“, mis peamiselt kajastab Sillaotsa noorust ja ajaliselt palju üle 1920ndate ei jõua, on sellest hoolimata samuti teravdatud tähelepanu alla sattunud. Luu-

⁶² ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887), lk 78–124.

⁶³ Samas, lk 81.

⁶⁴ Samas, lk 78.

⁶⁵ Samas, lk 82.

⁶⁶ Samas, lk 98.

⁶⁷ Samas, lk 103–110.

bi all on eelmainitud kirjeldused 1917. aasta sündmustest Eestis ning bolševike kujutamine kirjaoskamatutena, kel polnud ei autoriteeti ega poolehoidu⁶⁸. Idast tulev oht vabadussõja algul oli samuti punasega ära märgitud⁶⁹.

1951. aasta algul uurimine lõpetatakse ning süüdistused esitatakse valdavalt samades punktides, mis olid arreteerimise ja läbiotsimise aluseks 1950. aasta lõpus⁷⁰, lisatakse vaid üks punkt – Tallinna 10. keskkooli kirjandusringi juhendamine, mille käigus Sillaots jutlustas formalismi ning pooldas kirjanike apoliitilisust⁷¹. Siiani on avaldatud materjalides kirjandusringi juhendamist mainitud kui Sillaotsa peamist vangistamise põhjust^{72, 73} ning 2022. aasta „Tõlkija hääles“ tegin seda minagi⁷⁴. Toimik näitab, et see oli vaid üks ja siiski mitte peamine süüdistus.

Materjalid edastatakse kohtule ning istung leiab aset 15. märtsil 1951. aastal. Kohtuistungi protokollis⁷⁵ on märgitud kohtu eesistujaks Afanasjev, kaasistujateks Tuutar ja Vilgu, prokurör on Paas ja kaitsja Koltšin. Ühtki tunnistajat kohtuistungile kutsutud ei ole. Kohut peetakse mõlema abikaasa üle koos ning eesti keeles. Nende järgmine kohtumine leiab aset umbes viie aasta pärast.

Süüdistus loetakse ette ning mõlemad tunnistavad end süüdi. Kohtus kõneleb Sillaots valdavalt sama mida ülekuulamistel: mainib, et tal puudusid kodanlikul ajal teadmised Nõukogude Liidust ning et oli toona kodanlik natsionalist. 1940. aastast ütleb Sillaots end olevat pisut kurssi viinud ka partei ajalooga, ent jäänud siiski vanade veendumuste juurde. Sõja algul olevat ta hakanud ootama vene vägede lahkumist, pisut hiljem aga asunud seisukohale, et oleks parem, kui poleks ei venelasi ega sakslasi. Sakslaste lahkudes hakkas ta tutvuma nõukogude kirjandusega, oma vaateid muutama ja ka ise nõukogulikke teoseid kirjutama. Prokurör küsib ka Sillaotsa isa ja tema kinnisvara kohta, mille peale Sillaots vastab, et perel kinnisvara

⁶⁸ Samas, lk 116, 119.

⁶⁹ Samas, lk 123.

⁷⁰ Samas, lk 131–133.

⁷¹ Samas, lk 132.

⁷² Vt A. Saluäär, Kirjutav Eesti naine. Rmt-s M. Sillaots, Sealtpoolt künniseid. Loomingu Raamatukogu 31–34/2009, lk 155–172, lk 160.

⁷³ Vt A. Kaalep, Kollase toa saladus. Rmt-s A. Kaalep, Kolm Lydiat. Tartu, 1997, lk 537–543, lk 537.

⁷⁴ Vt K. Steinberg, „Mats sööb mohmak-mohmak“ ehk Marta Sillaotsa (argi)päeva poeetika. Tõlkija hääl 10/2022, lk 137–147, lk 140.

⁷⁵ ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887), lk 146–150.

ei olnud. Abikaasa Julius ütleb, et alates 1940. aastast nad faktiliselt enam koos ei elanud – üks ühel korrusel ja teine teisel. Samuti olevat olnud naise oma ka kirjandus, mis majast leiti. Teineteisest distantseerumine võis anda lootust, et vähemalt Julius Rannat kergemalt pääseb.

Prokurör teeb ettepaneku karistada ettenähtud minimaalkaristusega, milleks on 10 aastat vanglakaristust koos kogu vara konfiskeerimisega. Eraldi aktiga konfiskeeritakse ka taskukell, mis Julius Rannatilt arreteerimisel ära võeti⁷⁶. Otsus on aga taas venekeelne ning määrab Marta Rannatile 25 aastat vabadusekaotust (asendamaks surmaotsust) ning abikaasa Juliusele 10 aastat. Kogu vara konfiskeeritakse. Lisaks mõistetakse neilt välja 150 rubla kaitsja Koltšini tasu. Otsus, nagu toona enamasti tavaks, on „lõplik ja edasikaebamisele ei kuulu“⁷⁷. Rannatite valduses olnud nõukogudevastane kirjandus hävitatakse⁷⁸. Mispärast sai algul nõutud 10 aastast siiski surmaotsust asendanud 25, pole täpsemalt selgitatud. Et 63-aastane mitte just parima tervisega naine ei pruugi karistusaja lõpuni elada, polnud toona küsimus – seesuguse karistuse võisid saada igas vanuses inimesed.

Sillaots viiakse Tallinnast esialgu Valga vanglasse, kust tema kirjad öele⁷⁹ annavad tunnistust üpris talutavatest olmetingimustest ja toidulauast. Kodust saab saata piiramatult pakke, kirju tohib kinnipeetav lähendada kaks tükki kuus⁸⁰. 1952. aastal aga viib tee Venemaale, Sverdlovski oblastisse, Nižni-Tagili⁸¹, kust ta koju jõuab alles 1955. aastal. Näib, et kohutuotsusega vangi mõistetute saatus teatud aspektides erines küüditatute omast. Arvatavasti ei saanud ka pärast Stalini surma jätta muljet, et nõukogude kohus teeb suvalisi otsuseid, mida võib niisama lihtsalt tühistada, ning see aeglustas vabastamist. Selleks tuli alustada uut menetlust.

Toimiku lõpuossa koondatud dokumendid annavadki tunnistust, et 1954. aastal võetakse Rannatite materjalid arhiivist välja ja hakatakse asja üle vaatama⁸². 23. novembril on välja antud määrus, milles kinnitatakse,

⁷⁶ ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887), lk 164.

⁷⁷ Samas, lk 155.

⁷⁸ Samas, lk 167.

⁷⁹ Marta [Sillaots] Reichenbach-Rannat, 121 kirja Erna Voitulaitisele. 29. XI 1922 – 28. IX 1955. EKLA, f 243; m 9: 1.

⁸⁰ Puudutasin Sillaotsa Valga vangla eluolu artiklis „Mats sööb mohmak-mohmak“ ehk Marta Sillaotsa (argi)päeva poeetika, Tõlkija hääl, lk 137–147.

⁸¹ ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887), lk 173.

⁸² Samas, lk 174–175.

et Rannatite süü oli 1951. aastal küll täielikult tõendatud⁸³, ütlushi on andnud mitmed tunnistajad, kuid siiski tehakse ettepanek karistust vähendada: naise oma kümnele aastale ning mehe oma viiele – viimasele aga laienevat ka 27. märtsil 1953. aastal välja kuulutatud amnestia. Põhjuseks tuuakse, et karistus olevat olnud ülemäära karm⁸⁴. Samas tõdetakse, et Marta Rannati asukoht on 24. juuli 1954. aasta seisuga teadmata. 27. detsembril 1954 on vastu võetud ENSV prokuröri asetäitja ja justiitsnõuniku Viidemanni protest karistuse vähendamiseks⁸⁵. Sellesisuline otsus tehakse 10. jaanuaril 1955⁸⁶ ja Julius Rannat sellega ka vabastatakse⁸⁷. Väike sedel 25. veebruarist 1955 tõendab, et ka Marta Rannat on otsuse kätte saanud⁸⁸. See on toimiku viimane dokument 1950ndatest ning enne kui olen lugenud kirjandusmuuseumis hoiul olevaid vanglakirju Venemaalt, ei saa täpsemalt kirjeldada, mismoodi Marta Sillaotsa Eestisse tagasi jõudmine aset leidis.

Toimiku lõppu on lisatud dokumendid 1965. aastast – just nii kaua läks tegelikult aega Sillaotsa täieliku rehabiliteerimiseni, muu hulgas ka selleni, et ta hakkaks pensioni saama⁸⁹. Kuna ka tööd ei olnud tal vanglast naastes kuigi palju, tervis aga halb ja vara konfiskeeritud, oli toimetulek ilmselt väga keeruline. Lisaks ka ühiskonna negatiivne suhtumine tagasitulnuses⁹⁰, mis ehk Eestis ja Baltimaades ei pruukinud olla päris Venemaa-sarnane, kuid raske siiski. 1964. aastal võeti ta küll ENSV Kirjanike Liidu liikmeks⁹¹, kuid 14. juunil 1965. aastal esitab ta siiski veel kaebuse ENSV prokuratuurile, mille lõpetab sõnadega, mis võtavad hästi kokku nii tema kui paljude saatusekaaslaste loo:

„Kogu minu vastutusele võtmine ja süüdimõistmine on klassikaline näide isikukultuseaegsest praktikast. Olen praegu 79 aastane vanainimene, kelle elutöö on kõigi silmis ja väga kergesti hinnatav. Ma ei saa leppida mõttega, et kuni tänaseni ma olen rehabiliteerimata ja kannan nõukogude vastase kodaniku pitserit. Mulle ei saa tagasi anda keegi minu kaotatud loomingu-aastaid, minu kadunud tervist ja üleelatud solvanguid inimvääriskust suretavates kinnipidamiskohtades.

⁸³ Samas, lk 177–179.

⁸⁴ Samas, lk 182.

⁸⁵ Samas, lk 181–182.

⁸⁶ Samas, lk 186.

⁸⁷ Samas, lk 190.

⁸⁸ Samas, lk 191.

⁸⁹ A. Saluäär, Kirjutav Eesti naine, lk 171.

⁹⁰ M. McCauley, Stalin and Stalinism, lk 79.

⁹¹ S. Olesk, Aegade lugu, lk 112.

Ma palun mind rehabiliteerida, et võiksin surra rahuliku südamega, teadmise, et tõde võidab ja et minu panus meie ühiskonna edasivii- misel on ausa inimese panus, kes elus üle kõige hinnanud ausat tööd ja seda ka suure armastuse ja andumusega teinud.⁹²

Kaebusele on lisatud tema tööde bibliograafia⁹³ ning Kirjanike Liidu esi- mehe Paul Kuusbergi iseloomustus⁹⁴.

Marta ja Julius Rannati süüdimõistev kohtuotsus tühistatakse peaaegu 15 aastat pärast süüdimõistmist, 15. detsembril 1965. aastal „kuriteo koosseisu puudumise tõttu“, konfiskeeritud vara tuleb tagastada⁹⁵, kuid abikaasade Valguse tänava maja Nõmmel on juba võõrastes kätes ja seda, nagu ka paljusid käsikirjalisi materjale ning konfiskeeritud kirjandust, nad enam tagasi ei saa. Sillaotsa mitmekülgne tegevus erinevates kirjandus- ja kultuurivaldkondades – tema mitmepositsioonilisus, mis oli talle tema literaadikarjääri algul avanud uksi – polnud siinse juhtumi puhul enam mingi eelis. Sootuks vastupidi, stalinistliku nõukogude totalitarismi silmis sai Sillaotsast ohtlik vaenlane, kes oma väidetavat nõukogudevastast meel- sust oli saanud avaldada erinevate kanalite vahendusel ning tuli seetõttu kiiresti vaigistada. Rehabiliteerimine võttis paraku oluliselt kauem aega.

⁹² ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. RA ERAF.130SM.1.6019. RANNAT Julius Toomas (1890). RANNAT Marta Hendrik (1887), lk 196.

⁹³ Samas, lk 197–203.

⁹⁴ Samas, lk 194.

⁹⁵ Samas, lk 212.

KUIDAS TABADA TABAMATUT? KAPLINSKI TAKTIKAD SAPPHO TÕLKIJANA¹ **JANIKA PÄLL**

1. Sappho tõlked Kaplinskiil

Minu esimene kokkupuude Jaan Kaplinski Sappho-tõlgetega oli 1985. aastal ilmunud kogumikule „Õhtu toob tagasi kõik“ pealkirja andnud motoluuletus.²

Õhtu, tagasi tood kõik
mis pillas laiali kirgas koit
tood lamba, tood kitse
ema juurde tood tagasi lapse.

Varem loetud Ellen Niidu ja Valmen Hallapi Sappho-tõlked olid mul kuidagi teiste kreeka kirjanduse antoloogia tõlgete seas erilise tähelepanuta jäänud ning August Sanga Catulluse 51. laulu (Sappho 31. fragmendi tõlke-töötluse) tõlked seostusid pigem rooma lüürikaga.³ „Õhtu, tagasi tood kõik“ oma täiuslikus lihtsuses oli mu esimene, ilmutuslik Sappho-elamus: see sulas kokku järgneva kogumikuga ning polnud enam vahet Sapphol ja

¹ Kirjutise algtõukeks oli ettekanne Morgensterni seltsi ja Jaan Kaplinski seltsi ühisel ettekandepäeval, kus rääkisid siiski hoopis muust. Tugeva isikliku lugemiskogemuse tõttu ei õnnestunud siin vältida subjektiivset alatooni, mille tasakaalustamiseks kasutasin tõlgete analüüsimisel statistilist meetodit. Täna südamest toimetaja Heli Allikut, kelle heatahtliku toe ja utsituse tulemusel kirjutis valmis ja esitamiskõlblikuks sai.

² Õhtu toob tagasi kõik, Tallinn: Eesti raamat 1985, lk 9.

³ Vt Kreeka kirjanduse antoloogia. Koost A. Kaalep, Ü. Torpats, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964, lk 102–104 ja Rooma kirjanduse antoloogia. Koost A. Kaalep, Ü. Torpats, Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk 255.

Kaplinskil, see oli Kaplinski Sappho. Seda ikka ja uuesti üle lugedes tundub tõlge järjest täiuslikumana, nii sõnarütmi vaheldusrikkuse⁴ kui ka tasakaalustatud, raamivate-sümmeetriliste⁵ ja vahelepõimitud häälikukorduste tõttu.⁶

Esmakokkupuudet 1986. aasta Edasiga, milles ilmusid tema järgmised Sappho-tõlked, ma nii eredalt ei mäleta, nende teadliku lugemiseni jõudsin alles hiljem, Tartu ülikooli tudengina. See tõlkevalik on täiesti erineva il mumiskontekstiga – tõlked pole esitatud osana autoriluule kogumikust, vaid eraldi, koos tõlkija saatesõnaga, mis tutvustab autorit, analüüsib tema loomingut ja selgitab tõlkimispõhimõtteid. Selgitav paratekst muutis Sappho luule küll pisut kaugemaks ja võõramaks, ent saatetekstist kumavad läbi üdini kaplinskilikud ideed:⁷

Tundeluuletaja Sappho ennekõike on. See on väga naiselik ja väga kreekapärane tundeluule. Tema naiselikkus jõuab lausa kosmiliste mõõdeteni, tuletades meelde Hiina yin-mõistet, mis hõlmab polaarsusi nagu Kuu (contra Päike), öö (contra päev), vari (contra valgus), jahedus (contra palavus), tunded (contra intellekt), õrnus-pehmus (contra tugevus) jms. Kreekalik on Sappho heitlemine oma tunnetega, emotsioonidega, mis inimest halastamatult kaasa veavad, mängitavad, meele tuks teevad, kahvatama ja higistama panevad. Pole ime, et oma kirgede käes nii rängasti kannatava helleeni ideaalide hulgas olid nii oluline harmoonia, vaimne tasakaal ja meelerahu, ataraksia. Sapphos, kes jäi meelerahust kaugele, on midagi, mis tõstab ta üle oma Aioolia piiride ja ühendab teda lähemate kui kaugemate vaimuinimestega, kes elasid umbes samal ajal – Archilochos, Thales, Buddha, Laozi.

Nii jäi „Õhtu“-luuletuse poolt loodud võrdusmärk Kaplinski ja Sappho luule vahel minu jaoks esialgu pidama. Alles 1992. ja 1994. aasta vanakreeka kirjanduse ja kreeka lüürika seminaridel hakkas üks teine Jaan (Kaplinski tõlkimisel konsulteerinud Unt) seda lahti kangutama, osutades, et selle Sappho luuletuse (fragment 104a Voigti editsioonis) lõppu saab tõlgendada ka vastupidiselt, ema juurest ära viimisenä. Tüüpiliselt jaanundilikult, mõlema poole kasuks olevaid argumente välja toova ja käsikirjalises traditsioonis edasiantud tekstikujule selgitust leida püüdva käsitluse tulemu-

⁴ Juba esimene rida pakub nii trohheuse, daktüli kui spondeuse.

⁵ õhtu ... kõik, tagasi tood ... tood ... tood ... tood tagasi, laiali ... lamba ... lapse.

⁶ Sh korduvad k-d: kõik ... kirgas koit ... kitse, korduvad i-d: tagasi ... kõik mis pillas laiali kirgas koit ... kitse (kajaefekti tugevdavad ka üksikud korduvad s-id, l-id ja a-d) ja lõpus ka e-d: kitse ema juurde ... lapse.

⁷ Edasi, nr 39, 15.2.1986, lk 4.

sel asus mu teadvusse lihtsa eestikeelse 4-realise vabavärsis salmi kõrvale kreekakeelne distihhon, mille esimene rida oli heksameetris ja teine jambi ja daktüli kombinatsioonis või hoopis korruptse tekstiga.⁸

(104a) Ἔσπερε πάντα φέρων ὅσα φαίνολις ἐσκέδασ' Αὖως,
†φέρεις ὄιν, φέρεις αἶγα, φέρεις ἄπυτ' μάτερι παῖδα.

Ja kuna Unt armastas jätta lõplikud vastused tudengite endi leida, jäin pikaks ajaks kõhklema, kas Kaplinski „õhtuna“ tõlgitud Hesperos on siis ikkagi Ehatäht või hoopis Koidutäht,⁹ ja kas Sappho „õhtu“ (kui Hesperos ikka on õhtu-, mitte hommikutäht) siis ikkagi viib või hoopis toob – nimelt tähendab vanakreeka verb φέρω (mille kordamise näitena on fragmendi teine rida osalist tsiteerimist leidnud ning meieni jõudnud¹⁰) mõlemat. Nii olen proovinud luuletust tõlkida mitmel moel. Kaplinski poolt eelistatud tõlgendust järgides ja vältelis-rõhulist süsteemi kasutades oleks see:

(fr 104a Voigt): Kõike sa tood, ehatäht, mis koit, särav laiali puistas,
sa lamba tood, sa tood kitse, sa tood ema juurde ta lapse.

Samas oleks Undi osutatud võimalusi järgides (pidades silmas φέρω toplettähendust ja fraasile φέρεις ἄπυτ' μάτερι Theodor Bergki poolt pakutud tõlgendust) võimalik ka teistsugune tõlge:

⁸ Eva-Maria Voigt (ed.), Sappho et Alcaeus. Fragmenta. Amsterdam, 1971. Fragmenti on üritanud taastada mitmed filoloogid juba 19. sajandil, kahe erinevatest kontekstidest pärit tsitaadi liitmine ja järgmiste väljaandjate poolt eelistatud versioon pärineb Theodor Bergkilt, kellel see fragment kannab numbrit 95, vt Poetae Lyrici Graeci vol. III (ed. 4), Leipzig 1882. Bergki tõlgenduse järgi on tegemist ema juurest viimisega. Seda fragmenti on tõlkinud ka Paul Reets, kelle 5-realine vabavärsis eestindus samuti näeb seda ema juurde tagasi toomisena. Vt Mana 1963, nr 2, lk 82 (kus Sappho fragment kannab numbrit 149).

⁹ Kummaga tegu, kahtlesid juba bütsantsi filoloogid, vt niinimetatud *Etymologicum Gudianum*'it, epsilon 538.13: Σαπφώ < fr. 95 Bergk, v. 1> „ἔσπερε, ... ἐσκέδασ' αὖως“. οἱ δὲ ὅτι εἰς πέρας ἐλήλυθεν ἡ ἡμέρα, ἣ ὅτι ἔπεται τῇ τοῦ ἡλίου αὐγῇ. Tlk: Sappho „Õhtutäht ... laiali puistas“, mõned ütlevad, et päev on jõudnud lõpule, mõned, et järgneb päikese särade.

¹⁰ Demetrios, Peri hermeneias 141.3: Χαριεντίζεται δὲ ποτε καὶ ἐξ ἀναφορᾶς, ὡς ἐπὶ τοῦ Ἑσπερου, Ἔσπερε, πάντα φέρεις, φησί, φέρεις ὄιν, φέρεις αἶγα, φέρεις μάτερι παῖδα. καὶ γὰρ ἐνταῦθα ἡ χάρις ἐστὶν ἐκ τῆς λέξεως τῆς φέρεις ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἀναφερομένης. Tlk: „Ent ta (Sappho) on mõnikord vaimukas ka anafoori tõttu, nagu näiteks Hesperose puhul: *Hesperos, kõike tood*, ütleb ta, *tood lamba, tood kitse, tood emale lapse*. Nimelt on siin võlu selles, et sõna „tood“ osutab taas ühele ja samale.“

(fr 104a Voigt): Viies kõik, aotäht, mis koit, särav laiali puistas, sa lamba viid, sa kitse viid, ema juurest tütregi viid sa.

või hoopis:

(fr 104a Voigt): Kõike sa tood, ehatäht, mis koit, särav laiali puistas, sa lamba tood, sa kitse tood, ema juurest tütre sa viid ju.

Teine Jaan rõhutas tõlkevarianti, kus tütar viiakse ema juurest ära, lähtudes luuletuse tõlgendamisest pulmalauluna, milles Hesperos (Hesperus) on traditsiooniliselt tähtsal kohal.¹¹ Samas vähendab selline tõlgendus esimese värsi vastandust koidu ja eha vahel või lausa kaotab selle („koit puistab kõik laiali – eha toob (kõik) tagasi“), mille Kaplinski alal hoidis. Kolmas variant seevastu tooks sisse liialt pingutatud vastanduse esimeses ja teises värsis korduva verbi φέρω („toob/viib“) tähendus „tuues kõik ... toob lamba, toob kitse, viib tütre“, mis kreeka keeles harjumuspäraste vastandavate-eristavate partiklite toeta tundub veider. Miks siis üldse nii? Kindlat põhjust küllap polegi, Undile oli iseloomulik ja arvatavasti ka põnev uurida läbi kõik tõlgendusvõimalused, sealhulgas (ja võib-olla just eriti) valdava enamuse poolt ignoreeritud versioonid.

Unt oli ka see, kes tutvustas meile kvantiteerivat tõlkeviisi kõigi oma koolkondadega, nii liikusin ma tema märkamatul suunamisel tasahilju Kaplinski koolkonna poolelt (kuhu ma tõlkijana õieti jõudnudki polnud) Kaalepi koolkonna poolele. Just Kaplinskiga seoses ja Undi juhatusel sain teadlikuks ka eesti luuletõlke tugevast koolkondlikkusest, küll esialgu vaid kvantiteeriva tõlke poolt ja vastu võitluste kaudu.¹² Kas just selle koolkondlikkuse pärast pole antiigitõlgete saatus juba Kristjan Jaagust peale kõige parem olnud? Avaldamata

¹¹ Vt Eleni Contiades-Tsitsoni, *Hymenaios und Epithalamion, Das Hochzeitslied in der frühgriechischen Lyrik*. Stuttgart: Teubner, 1990.

¹² Alguseks võib lugeda E. Roosi kriitikat Anna Öpiku „Odüsseia“-tõlkele 1938. aasta 26. septembri Postimehes (<https://dea.digar.ee/article/postimeesew/1938/09/26/19>), mis lähtus Roosi enda põhimõtetest, mille ta oli samal aastal avaldanud oma monograafias (vt Ervin Roos, *Eestikeelse kvantiteeriva heksameetri süsteem*. Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing, 1938). Võitluste kompromissitult laadi iseloomustab ehk kõige paremini Kaalepi väide: „Kaht tüüpi eri heksameetrit või kaht eri tüüpi Sappho värssi eesti keeles rõõbitada oleks mõttetu“, vt A. Kaalep, *Kolm Lydiat*. Tartu: Ilmamaa, 1997, lk 59 (artiklist „Rütmiprobleemidest eesti luuletõlkes“, mille originaal ilmus ajakirjas Keel ja Kirjandus 1961, nr 10). Et praktikas on neid tüüpe siiski rohkem, on kenasti näidanud Maria-Kristiina Lotman, vt Maria Lotman, *The typology of the Estonian hexameter*. Rmt-s M. Lotman, M. Lotman, eds. *Frontiers in comparative metrics*. Peter Lang, 2012, p 313–333.

on ju jäänud hulk käsikirju¹³ ning mitmeid olulisi teoseid pole isegi üritatud tervikuna tõlkida, kuigi Ovidiuse „Metamorfoosid“, Hesiodose „Teogoonia“ ja Rhodose Apolloniose „Argonautika“ (et tuua vaid mõned näited) võiks olla ja oma suure mõju tõttu peaks olema olemas ka eesti keeles. Kas põhjuseks on madistamine värsijalgade pärast, mis kurnab välja loomejõu, või pole meil antiikkeelte oskajaid, kel oskust ja tahet eesti keelt heksameetris kõlama panna,¹⁴ või mõjub seesama tõkeluule (avaldamise) koolkondlikkus ja poleemika pärssiva ja hirmutavana? Õnneks on Kaplinski tõlgetel päris hästi läinud, need jõudsid nii Edasisse kui Vikerkaarde,¹⁵ ei tea, kas hoolimata autori „ebaortodokssetest vaadetest“ antiikluule meetrika edasiandmisel või just tänu neile.

Aga mis üldse oleks antiigi luuletõlke puhul ortodoksia või ebaortodoks-sed vaated? Vähemalt eelmisel sajandil, alates 1930. aastatest tundub ortodoksiat esindavat niinimetatud kvantiteeriva luuletõlke koolkond, mis hiljem assotsieerus peamiselt Ain Kaalepiga, mis määras ka 1964. aasta kreeka ja 1971. aasta rooma kirjanduse antoloogia värsstõlgete üldise stiili.¹⁶ Kreeka antoloogia Sappho-tõlgete suhtes on Kaplinski oma 1986. aasta tõlkevalimi-ku sissejuhatuses üsna kriitiline, pakkudes välja oma lahenduse:¹⁷

Sapphod on eesti keelde mõnevõrra tõlgitud, aga viimased, „Kreeka kirjanduse antoloogias“ olevad tõlked annavad edasi ehk nn Sappho stroofi, tema meetrikat, kuid mitte luuletuste sisu ja mõtet. Kardan, et originaali meetrika range järgimine on selles parasjagu süüdi ja olen siinsetes tõlgetes kasutanud vabamat värsistust. [---] säilitatud on ainult silpide arv, mis ehk aitab luulel püsida lähemal muistsele meetrikale kui moodsamale vabavärsile.

Jätan analüüsimata Sappho luuletuste sisu ja mõtte edasiandmise, sest peaksin selleks Niidu-Hallapi ja Kaplinski tõlgetele lisaks analüüsima

¹³ Sealhulgas Jaan Jõgeveri, Jaan Loo ja Anna Öpiku Homeroose-tõlked. K. J. Petersoni anakreontika tõlgete saatusest vt Rudolf Põldmäe, Eesti kirjanduse probleeme XIX sajandi esimesel veerandil. Keel ja Kirjandus, 1978, nr 4, lk 213–216 (kogu artikkel 207–2016, vt <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:194706>) ja Heli Laanekask, Leo Anvelt, Marginaal K. J. Petersoni ja O. W. Masingu suhete asjus. Keel ja Kirjandus, 2008, nr 10, lk 815–820 (<https://www.digar.ee/arhiiv/et/periodika/220779>).

¹⁴ Seda hirmu tegelikult pole, sest peale on tulemas noori suurepärase keeletajuga tõlkijaid, vt Marilyn Loomets, Vergiliuse „Georgica“ IV laulu osaline värsstõlge ja kommentaar. Tartu Ülikooli bakalaureusetöö 2024 (juhendaja Ivo Volt), <https://hdl.handle.net/10062/100384>.

¹⁵ Vt Vikerkaar nr 12, 2005, lk 1–2, Sappho 58. fragmendi tõlkega.

¹⁶ Tänapäeval saab see moeteadlikumatelt inimestelt küll (ikka ja jälle) hoopis antikvaarsuse ja kunstlikkuse pärast kriitikat, hiljuti näiteks Märt Väljataga oma arvustuses Wimbergi Brockmanni-transpoetiseeringute kogumikule, „Õnnis on see luule“, Sirp 7.10.2022 (<https://sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/onnis-on-see-luule/>).

¹⁷ Edasi, nr 39, 15.2.1986, lk 4.

kogu Kaplinski loomingut, mille ideedega Sappho ülaltoodud tsitaadi põhjal haakub. Kuna kardan, et mul ei õnnestu Kaplinski ja Sappho ideede eristamine, piirdun meetrika kui millegi käegakatsutavamaga.

Kuidas siis käsitleb Kaplinski Sappho meetrikat? Kuigi tollasesse valikusse kuulus mitmes meetrumis luuletusi ja Kaplinski on Sappho meetrika edasiandmisega eksperimenteerinud ka hiljem (eristades oma silbilist stiili kui „peaaegu vabavärssi“ ja „kunstlikkuse maiguga meetrumeid“),¹⁸ keskendun Sappho stroofile, milles on kirjutatud tema kuulsaimad ja paremini säilinud luuletused. Hoolimata tõlkija selgitusest, mis lubab ainult silbiarvu säilitamist, tundub, et Sappho stroofi rütmi edasiandmiseks on Kaplinski siiski kasutanud hoopis kaht erinevat süsteemi:¹⁹

1) silbilis-rõhuline fikseeritud sõnapiiridega süsteem, mis kreeklaste süllaabilis-kvantiteeriva ja üsna vähe reguleeritud sõnapiiridega Sappho stroofi edastamisel paneb teatud pikkadele silpidele vastama rõhulised, nn iktusega silbid.²⁰ Kuna eesti keeles on rõhk enamasti sõna alguses, aitab see kaasa aioolia värsimöödu esitamisele moel, et värss jaguneb viieks värsijalaks, millest igale vastab üks sõna. Selline Sappho stroofi käsitus esineb Kaplinskil 31. fragmendi („Mulle paistab olevat lausa jumal“) tõlkes.

2) nn polümeetiline stiil, milles vahelduvad puhtalt süllaabiline, regulaarseid rõhkusid ja sõnapiire vältiv ning juba mainitud silbilis-rõhuline ja kindlate sõnapiiridega värss. See tõlkeviis esineb Kaplinski ülejäänud Sappho stroofis laulude puhul: 1. laulus („Afrodita, jumal kireval troonil“), 2. fragmendis („siia ... pühasse templisse“) ja 16. fragmendis („üks peab ratsaväge ...“).²¹

¹⁸ Vikerkaar nr 12, 2005, lk 1, kus Kaplinski tõlkis Sappho fragmendi nr 58 nii süllaabilisena kui elegeilise distihhoni. Vt e-kiri Märt Väljatagale ja Janika Pällile, 26.11.2005: „Tere Märt ja Janika, saadan oma tõlketeksti, mis ehk veel natuke ülevaatamist ja lihvi tahab. Aga põhjusemõttelikult on nagu valmis. Puhta huvi pärast tegin veel ühe tõlkekatse meetrumis, mis eesti keeles mõnevõrra kodunenud, kuigi ei vasta originaali omale. Püüdsin, mis püüdsin, aga mingi kunstlikkuse maik jäi ikka juurde. Nii leian ikka, et peaaegu vabavärssi tõlkimine on õigem. Või siis peab tõlkija olema võimekam kui allakirjutanu, kes peale muu Sappho luuletust vägagi isiklikult tunnetas. Alles see oli, kui jalgrattaga Lossi mäest üles sõitsin... Eks värsijaladki ei kannu vanuigi enam alati kõige paremini. Kõigeparemat Jaan Kaplinski.“

¹⁹ Kaplinski tõlkeid on klassifitseeritud mitmeti, nt Kaplinski tõlke algust Sappho 31. fragmendist on tema Sappho-tõlgete heterorütmilisuse näitena tsiteerinud Hasso Krull, vt „Klassikalise eesti keele poole (ehk üleskutse heterorütmiale)“, Tõlkija hääl VI, 2020, lk 33 (27–35) (https://tolkijad.ee/wp-content/uploads/2020/09/To%CC%83lkijaHa%CC%88a%CC%88l_VI.pdf).

²⁰ Vt täpsemalt skeeme altpoolt.

²¹ See võiks mõõndusega (sest silbiarv on siiski piiratud) vastata värsisüsteemile, mida Jaak Põldmäe „Eesti värsiõpetuses“ (Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 110) nimetab totaalseks polümeetriaks.

Järgnevalt vaatlen mõlemat stiili lähemalt, püüdes leida erinevusi varasematest tõlgetest.

2. Sappho 31. fragmendi meetrika Kaplinski

Sissejuhatuseks toon ära terve Kaplinski tõlke, mis ehk lugejat rohkem köidab kui analüüs:

Mulle paistab olevat lausa jumal
mees, kes muud ei tee, kui vaid sinu vastas
on ja saab su magusa hääle kõla
kuulata aina
ning su naeru võluvat, millest minul
otse süda ehmatab rinnus seisma;
silman sind vaid ning enam sõnakest ei
saa üle huulte.
kangeks hoopis jääb minu keel ja kerge
tuli muudkui lippab mu ihu mööda;
silmad need ei näe enam miskit, kõrvus
kohiseb aina;
higi valgub üle mu keha, hirmust
vappun lausa, rohustki rohelisem;
paistab, et ei puudu ka surmast enam
minul küll palju.
Siiski kõike kanda on tarvis, sest et

Antiikaja traditsioonis käsitletakse selles fragmendis esinevat stroofitüüpi ehk nn Sappho stroofi koosnevana kolmest niinimetatud Sappho üksteistsilbikust ja ühest adoneuse värsist.

— U — U — UU — U — U
— U — U — UU — U — U
— U — U — UU — U — U
— UU — U

Kuna Kaplinski lähtub traditsioonilisest 4-värsilisest jaotusest, jätan kõrvale tänapäeva käsitletused, mis käsitlevad stroofi skeemi 3-realisena,²² osutades vaid sellele, et Sappho stroofi kuju on kreeka ja ladina keeles pisut erinev, ning et hilisemas traditsioonis (ja sellest tulenevalt ka luuletuse värsiskeemides) on tihti pääsenud mõjule just ladinakeelne, Horatiusel

²² Nn 3-realine Sappho stroofi käsitus pärineb alles 19. sajandist, vt Dietmar Korzeniewski, *Griechische Metrik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968, lk 129–130; Martin L. West, *Greek metre*. Oxford: Clarendon Press, 1982, lk 32–33.

levinud rütmiskeem, mille 4-realisest stroofis on Sappho 11-silbiku 5. silbi järel alati sõnapiir ehk tsesuur (see on näha ka allpool toodud skeemidelt), sellal kui Sapphol ja Alkaiosel seda ei esine. Samuti erineb neljanda positsiooni käsitus, mis Sappho ja Alkaiose puhul võib olla nii pikk kui lühike, Horatiusel on aga pikk.²³

Kui tänapäeval käsitletakse niinimetatud aioolia värsimõõte tüüpkoolonitena, mida saab teatud värsijalgadega seestpoolt või äärtest laiendada ja lühendada-tihendada,²⁴ siis antiikajal oli värsi kirjeldus pigem lineaarne ja lähtus erinevate meetrumite (nt Hephaistion) või värsijalgade (nt Servius) liitmisest ja transpositsioonist. Kui Sappho stroofi lõpetavat nn adoneuse värssi mõisteti ja mõistetakse enamaltjaolt ühtmoodi, koosnevana daktülist ja spondeusest (– ∪ – ∪), siis Sappho 11-silbiku meetrumit tõlgendati juba antiikajal kahel moel: kõigepealt meie ajaarvamise 2. sajandi kreeka meetriku Hephaistioni skeem, mille järgi see värss koosnes trohheilisest dimeetrist, korijambist, jambist ja määramata pikkusega silbist (βαβα βααβ αββα ning βαββ βααβ αβαβ).²⁵ Teine tõlgendus ilmub 4.–5. sajandil pKr vanarooma filoloogi Marcus Servius Honoratuse käsitluses Horatiuse meetrumitest, mille järgi Sappho 11-silbik koosneb viiest värsijalast: trohheus, spondeus, daktül ja kaks trohheust (mille skeem võiks siis olla – ∪ / – – / – ∪ ∪ / – ∪ / – ∪).²⁶ Serviuse skeem oli tuntud keskajal ja muutus eriti populaarseks renessansi käsitlustes.²⁷ Suurim erinevus, mis selle vormi tänapäeva keeltesse toomisel aset võis leida, oli pika nn tugevas positsioonis silbi asendamine rõhulisega, nn ladina keele iktuste süsteemi kohaselt.²⁸

²³ Sappho 11-silbiku lõpusilpi esitatakse skeemidel vahel ka pikana, käsitledes seda pauseelsena, mispuhul silp niikuinii pikeneb. Samas ei tea me tegelikult, kas selles suhteliselt lühikeses stroofis ikka tehti lauldes iga 11-silbilise kooloni järel pause, Sapphol kahe värsi vahel esinevad elisioonid või isegi sõnasiire lubavad oletada, et selliseid pause polnud.

²⁴ Vt West, *op. cit.* lk 30–34, Korzeniewski, *op. cit.* lk 128–131.

²⁵ Hephaistion, *Encheiridion de metris*, lk 43–44.

²⁶ Vt Marcus Servius Honoratus, *De centum metris* 466.2, ja *De metris Horatii* 468.4.

²⁷ Vt näiteks Horatius, *Poemata omnia*. Basel: Cratander, 1520, mis lisaks Horatiuse teostele sisaldas ka Serviuse teose „Centimetrum“, Aldus Manutiuse kommentaare Horatiuse luuletustele ja meetrumi skeeme, ning Niccolò Perrotti teose Horatiuse meetrumitest. Ka arvukates muusikasse seatud Sappho stroofides toetuti just Horatiuse tüüpi värsiskeemile tsesuuriga 3. värsijala keskel (ehk pärast 5. silpi), vt Edith Weber, *La musique mesurée à l'Antique en Allemagne*. Tome I. Strasbourg, 1971, lk 175, 237–239.

²⁸ Eestis sai kvantiteedi asendamine rõhkudega alguse saksa traditsioonist, mis väidetavalt jõudis meile koos Martin Opitziga Paul Flemingi vahendusel, vt Martin Opitz, *Raamat saksa luulekunstist*. TLK Kai Tafenau ja Maria-Kristiina Lotman. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2016, lk 155–156 ja Maria-Kristiina Lotmani järelsõna, lk 222. Opitz paraku Sappho stroofi skeemi ei esita, ent annab selle näite Ronsardilt, *ibid.*, lk 183. Ronsardi katsetusi peavad prantsuse uurijad kvantiteerivateks, vt nt Georges Lote, *Histoire du vers français*. Tome V. Aix-en-Provence: Presses universitaires de Provence, 1990 (<https://books.openedition.org/pup/4425?lang=en#anchor-fulltext>).

rõhuline (lauserõhuline) ja teisel pigem rõhuta sõna, näiteks äärmistes positsioonides:

- v. 2 mees, kes (1+1) muud ei (1+1) tee, kui vaid sinu vastas
- v. 3 on ja (1+1) saab su (1+1) magusa hääle kõla
- v. 5 ning su (1+1) naeru võluvat, millest minul
- v. 7 silman sind vaid (1+1) ning enam sõnakest ei
- v. 9 kangeks hoopis jääb minu keel ja (1+1) kerge
- v. 11 silmad need ei (1+1) näe enam miskit, kõrvus
- v. 15 paistab, et ei (1+1) puudu ka surmast enam
- v. 17 Siiski kõike kanda on tarvis, sest et (1+1)

Selliste asenduste protsent on päris suur (vt tabelit 2). Lisaks võib trohheiliste sõnade paari asendada ühe kaaserõhulise neljasilbilise sõnaga (2+2 = 4), mida Kaplinskil juhtub ainult kord:

- v. 14 vappun lausa, rohustki rohelisem (4)

Selline asendamine võimaldab varieerida ka värsi keskmist, daktüülilise kujuga sõna:

- v. 2 **mees**, kes **muud ei tee**, kui vaid (1 + 1+1) sinu vastas
- v. 9 kangeks hoopis jääb minu (1+2) **keel ja kerge**
- v. 10 tuli **muudkui lippab mu** (2+1) ihu **mööda**
- v. 13 **higi** valgub üle mu (2+1) keha, **hirmust**

Kolmes viimati mainitud näites on keskmise elemendi (kujul 1+2 või 2+1) lõpus isikuline asesõna (mu, minu), mis lauserõhuliselt kuulub kokku hoopis järgneva sõnaga ja lõhub pealtnäha värsi 5-elementilist struktuuri, aidates samas vältida raiuvat rütmi ning hoida keelekasutust loomulikuna.³¹ Seejuures aitavad v. 9 ja v. 13 puhul alliteratsioonid-assonantsid (rasvases kirjas) seda nn ideaalstruktuuri (2+2+3+2+2) kinnitada, v. 10 puhul paistavad kõlakordused tekitavat lisarõhupositsiooni (struktuuriga 2+2+2+1+2+2).

Terve luuletuse 13 Sappho 11-silbiku ja 52 võimaliku trohheilise sõna (ja 26 paari) peale on vaid üks erand, kus värsi lõppu ilmub kolmesilbiline sõna, mille n-ö raske lõpusilp asub rõhulisele positsioonile:³²

³¹ Sellist elementide sidumist võib juhtuda ka keskmise daktüli ees, vt nt asesõna „su“ v. 3 ja „ei“ v. 2, 11 ja 14 ülaltoodud näiteis.

³² Kaalepi tõlgetes esineb sellist kasutust hoopis rohkem, vt tabelit.

v. 7–8 silman sind vaid ning enam sõnakest ei / saa üle huulte

Siin tundub rõhulibistus (silman ... sind ... sõnakest ei / saa) toetavat stroofi kahe viimase rea sidumist, mis Sappho luules aeg-ajalt esineb, ja koguni sellesama värsi puhul.³³ Kahe rea sidumist toetavad ka nii lauserütm („ei saa“ moodustab ühe prosoodilise üksuse) kui alliteratsioon (sõnakest ... saa).

Kogu tõlkes on tähtis koht alliteratsioonil ja assonantsil, mis kohati rõhutavad tekkinud trohheilisi rõhupaare, kohati aga mahendavad värsirea jaotumist viieks rõhuüksuseks, luues erinevaid kombinatsioone. Nii toetavad alliteratsioonid sisurõhutusi mõnes nn trohheuste paaris:

v. 2 mees, kes **muud** ei³⁴
v. 5 **millest** **minul**

Mitmel pool tekib aga tervet värsirida raamiv alliteratsioon:

v. 9 kangeks hoopis jääb minu **keel** ja **kerge**
v. 13 **higi** valgub üle mu keha, **hirmust**

Värsi lagunemist rõhuüksusteks aitavad lisaks ülalmainitud ühesilbiliste sõnade („mu“, „su“, „ei“) rollile vältida ka alliteratsioonid, mis seovad värssi keskmist, daktüülist sõna värssi äärtes olevatega:

v. 9 silmad **need** ei | **näe** enam | miskit
v. 14 **rohustki** | **rohelisem**
v. 17 **Siiski kõike** | **kanda** on | tarvis, **sest** et

Viimases näites esineb natuke keerulisem struktuur, sest rea keskmise sõnaga seotud k-alliteratsiooni raamib rea äärtes olev s-alliteratsioon. Alliteratsioonid võivad kajada vastu ka mitmel real, enamasti stroofi lõpetades:

v. 3–4 magusa hääle **kõla** / **kuulata** aina //
v. 6–8 otse **süda** | ehmatab | rinnus **seisma**, / **silman sind** vaid | ning enam | **sõnakest** ei / **saa** üle huulte //
v. 11–12 **kõrvus** / **kohiseb** aina //
v. 15–16 **paistab**, *et* ei | **puudu** ka | surmast *enam* / minul küll **palju** //

³³ Vt ὡς γὰρ ἔς σ' ἴδω βρόχε' ὡς με φώναι-/σ' οὐδ' ἔν' ἔτ' εἴκει.

³⁴ Siin ka kajana luuletuse algussõnale: „mulle“, lisaks üldisem s-kõla foon „sinu vastas“.

Nii annab alliteratsioon siin sekundaarse rütmi, mis hoiab värsirea lagumast monotoonseteks viierõhulisteks üksusteks ja stroofi tervikuna üksikuteks ridadeks. Alliteratsiooni rolli tugevdab lauserütm stroofisestest siiretega.

Kas sellisel silbirütmil võib näha varasemaid eeskujusid? Selle üle otsustamiseks analüüsisin Sappho 11-silbiku silbirütmi käsitlust (vt tabel 2) Kaplinskile eelnenud värsstõlgetes Sappho 31. fragmendist (Oras, Niit-Hallap, Catullus-Sang) ja võrdluseks ka Niidu-Hallapi tõlget Sappho 1. fragmendist ja üht näidet Kaalepi Horatiuse-tõlgetest („Oodid“ I.25).

Tabel 2. Silbirütm Sappho 11-silbikutes

	värse kokku	ideaalkuju (2+2) ³⁵	asendusi	erand	positsioone kokku	ideaalkuju (2)	asendusi (1+1,3+1 1+3,2+2)	erand (3+1,x-2, 2-1,2-4)
Kaplinski Sappho 31	13	3	9	1	52	38	10,0,0,2	2
Sang/ Catullus 51	12	1	11	0	48	21	17,6,2,2	0
Oras/ Sappho 31	13	(1)	11	1	52	34	13,0,0,4	1
Niit-Hallap Sappho 31	12,5	2+(2)	7	1	51	37	12,0,0,0	2
Niit-Hallap Sappho 1	21	3+(3)	13	2	84	65	14,0,0,4	2
Kaplinski Sappho 1	21	(1)	3	17	84	20	5,0,0,3	1
Kaalep/ Hor. I.25	15	(1)	7+2	5	60	29	10,0,0,10	11

Kui võrdleme Kaplinski Sappho 31. fragmendi stroofi rütmikat sama luuletuse tõlgetega Ants Orasel, siis näeme, et silbirütm on mõlemal üsna sarnane, erinevuseks vaid see, et Oras kasutab pigem kvantiteerivat (ja samas rõhkusid järgivat), Kaplinski aga peamiselt rõhulist süsteemi.³⁶ Vaid üks Orase värss ignoreerib sõnapiiri esimese trohheuse lõpus:

v. 10 kerge leegi.viirg läbi soonte, silm ei

Siiski, kuna tegemist on liitsõnaga, ei riku see eriti üldist silbirütmi tajumist. Ka siis, kui võrdleme Kaplinski tõlget August Sanga Sappho-Catulluse

³⁵ Sulgudes on esitatud värsside arv, milles asendus (2+1, 1+2 või 1+1+1) esineb keskmise, daktüüsilise sõna kohal.

³⁶ Vt Tulimuld 1977, nr 3, lk 142 (selles ilmus ka Orase tõlge Sappho 1. oodist).

eestindusega, näeme, et kolme esimese salmi tõlgete sõnarütm on Sangal ja Kaplinskil suhteliselt sarnane, kuigi ühesilbilisi sõnu esineb tunduvalt rohkem ja ideaalkujul esineb vaid üks värss (v. 7), näiteks: ³⁷

v. 1	Õnnis nii kui taevased, neistki õndsam
v. 2	(kui saab olla õndsamat neist) on see, kes
v. 7	sulle otsa, Lesbia, ühtki silpi

Ent põhilist erinevust näeme laulu neljandas stroofis, v. 13–16:

Jõudepõlv on kardetav, oh Catullus,
jõudepõlv toob viljatuid pettepilte,
jõudepõlv ka vürste ja rikkaid linnu
hukka on saatnud.

Kuigi Catulluse enda silbirütm on läbivalt üsna varieeruv,³⁸ siis Sang kaldub alles neljandas stroofis kõrvale senisest ühtsest rütmiskeemist ja toob sisse teist tüüpi sõnakujudega (1+3, 3+1) variandid, jäädes siiski kvantiteetide ja sõnarõhkude poolest truuks skeemile, kus pikale tugevale positsioonile vastab pikk rõhuline silp, saades v. 13 järgmise skeemi:

–' ∪ –' / – / –' ∪ ∪ –' ∪ –' ∪ .

Ka Niit-Hallap oma Sappho 31. fragmendi tõlkes jäävad sama silbirütmi juurde, kasutades siiski tihti trohheuse täiteks kaht ühesilbilist sõna (või daktüli puhul 2+1 asendust) ning ühes kohas ka liitsõna, vt:

v. 2	nii su vastas istuda võib ja aina
v. 3–4	vaikselt kuulda armsamat häält maailma / kõikidest häälest

Seevastu Sappho 1. fragmendi tõlkes kasutavad nad lisaks ka neljasilbilisi sõnu (Aphrodite, käskijanna) ja paaril korral ka keskmist daktülit ja lõpu trohheusi siduvaid liitsõnu, näiteks:³⁹

³⁷ Vt Rooma kirjanduse antoloogia, Tallinn 1971, lk 255. Muide on sama luuletust varem tõlkinud ka Oras, kellel ka 4. stroofi reaalguste silbirütm siiski trohheiliseks jääb, lubades väikse kõrvalekalde vaid Catulluse nimega värsis 13: „jõude olles, algab su oht, Catullus“, vt Looming, 1936, nr 9, lk 1014.

³⁸ Näiteks esimeses kolmes värsis on silbirütmi skeemid 2+1+1+2+2+3, 2+1+1+1+4+2, 1+2+3+4+1, mis erinevad Sappho omadest ka sõnapiiri asetusest. Alates teisest stroofist esineb Catullusel ka Horatiusele omast tsesuuri viienda silbi järel, nt v. 5: *dulce ridentem, misero quod omnes* (skeemiga 3+3+3+1+2).

³⁹ Vt Kreeka kirjanduse antoloogia, lk 102–103.

- v. 2 Zeusi tütar, seikluste.seadja helde
v. 3 palvet kuula, tühjuse.tunde kütke

Kaplinskiga võrreldes on Niidu ja Hallapi tõlke peamine erinevus siiski taas kvantiteetide arvestamises, mis tugevdavad rõhkude ja sõnapiiride poolt seatud skeemi ning võivad tekitada mulje jäikusest, sellal kui skeemile n-ö vastu töötavaid alliteratsioone esineb neil vähem. Mõned alliteratsioonid aitavad tajuda liitsõna osi (nt seiklusteseadja, tühjusetunde), mõned seovad tervikuks värsi või nende alaosi või stroofi.⁴⁰

Sappho stroofi skeemi uurides ei tahaks kuidagi jätta kõrvale Kaalepit, ehkki tema on sellesse tõlkinud vaid Horatiuse luulet, mille puhul värsskeem on paratamatult erinev, sest Horatiusel asub Sappho üksteistsilbikus sõnapiir viienda silbi järel.⁴¹ Ometi ei jää muljet suurest rütmierinevusest, sest enamasti kasutab Kaalep tsesuurile eelnevas positsioonis ühesilbilisi sõnu (vt lisaks ka näiteid allpool):

- v. 1 Tihti just ei | tao | enam akna.luuke

Selle „reegli“ vastu „eksib“ ta siin analüüsitud I raamatu 25. oodi 15st 11-silbikust vaid kahe puhul:

- v. 13 ning sul kõrvetav himu armu järgi
v. 15 ränka pakitust surub maksa alla

Mõlema näite puhul on värsi lõpp traditsiooniline, kahe trohheilise sõnaga. Keskmise daktüliga seoses esineb Kaalepil ka teisi „kõrvalekaldeid“ sõnapiirisüsteemist, näiteks kolmel korral, kui viimase trohheilise dimeetri algusse satub pikema sõna kaasrõhuline pool:

- v. 2 poistesalkkond küll häbe.matu käega
v. 14 otsekui see käib mära.hoostel tihti
v. 17 et on noorpõlv jaol löbu.sasti seal, kus

⁴⁰ Vt nt v. 6–8: kuulnud kaugelt ... kiirelt / valmis seadsid kullase vankri; tiidsalt / tõttasid teele //, v. 9–10: õige kärmed varblased tõid su alla / kõrgelt taevast, löikasid tiibe värtnad. Lisaks esineb trohheusepaare toetavaid alliteratsioone, nt v. 17 põu küll peidab, v. 22 põlgab praegu, ning sidumist keskmise daktüliga, nt v. 11 mustavaid maid ning v. 26 täide, et taas.

⁴¹ Vt Rooma kirjanduse antoloogia, lk 326.

Seevastu adoneused on Kaalepil antud luuletuses kõik süsteemis 3+2, nagu ka teiste autorite siin analüüsitud tõlgetes.⁴²

Tundub, et niipea kui rõhkusid arvestama hakata, muutub sõnapiiri fikseerimine eesti keeles paratamatuks: August Sanga niinimetatud rõhulis-vältelis-silbilist süsteemi kasutatav Catulluse 51. luuletuse (osaline Sappho 31. fragmendi) tõlge on samades kohtades fikseeritud sõnapiiridega, Kaalepi natuke rohkem kvantiteete arvestavad tõlked annavad värsi esimeses pooles rohkem varieerumist (soovides järgida nn Horatiuse tsesuuripositsiooni 5. positsiooni järel), ent värsilõpus on taas sarnasem Kaplinski omadega.

3. Süllaabiline Sappho stroof Kaplinski

Ent peame hoidma meeles Kaplinski enda sõnu, et ta on loobunud ranget meetrikat jälgimast ja teeb ainult süllaabilisi luuletusi. Tõepoolest näeme seda Sappho esimese, teise ja kuueteistkümnenda fragmendi tõlgetes, mis on tõeliselt polürütmilised. Näiteks võib tuua kohe esimese oodi tõlke:

Afrodita, jumal kireval troonil, / Zeusi laps, petupunuja, anun sind /
 ülev, ära *mure-leinaga* enam / *rõhu* mu rinda; //
 vaid tule siia nagu ükskord muiste, / hädahüüdu kaugelt kuuldes [—] /
 jätsid oma isa kuldse *koja ja* / tõttasid alla //
 mustale maale vankriga, mille ees / olid rakendis väledad varblased, /
 kes tiivavurinal kandsid sind läbi / taevase eetri. //
 Äkitselt nii oledki siin, sa õnnis, / naeratad oma surematu näoga; / kü-
 sid, mis vaev mind jälle vaevab, et ma / sind jälle kutsun //
 ja mida ma kõige enam tahaksin / oma hullus meeles. „Ja keda Peitho /
 peaks meelitama su juurde? Ütle, kes / kiusab sind, Sappho. //
 Kui pageb su eest, pea jookseb su järgi; / kui ande ei võta, küll varsti
 toob neid; / kui ei armasta, küll varsti armastab / ka vastu tahtmist.“ //
 Tule nüüd ja päästa mind ahistusest / ja murest; vii täide, mille täitu-
 mist / igatseb süda; võitlusseltsiliseks / minule hakka. //

Siin õnnestub vaid neljal korral 21 värsi kohta näha (ja siiski mööndustega) rütmiskeemi: $\ddot{X} \ x \ \ddot{X} \ x / \ddot{X} \ x \ x / \ddot{X} \ x \ \ddot{X} \ x$ (ehk 2+2+3+2+2, vt tabel 4), esimene kord esineb see alles neljanda stroofi alguses (vt ka v. 15, v. 18):

v. 13 Äkitselt nii oledki siin, sa õnnis
 v. 25 Tule nüüd ja päästa mind ahistusest

⁴² Asendused (2+1)+2 võisid siiski esineda. Mujal võib Kaalepil juhtuda adoneuse tüüpkujust kõrvalekaldeid näiteks nimede puhul, nt I.22.8: „jutu-Hydaspes“, II.10, 20: „aina Apollo“, või kaasrõhkudega liitsõnades, nt I.22.24: „pean mesikeelset“. Valitud on vaid „Rooma kirjanduse antoloogia“ näited.

Ent leiab ka variandi, milles keskmine daktül on vahetanud kohad naabriga, vastavalt skeemile $\ddot{x} x \ddot{x} x / \ddot{x} x / \ddot{x} x x / \ddot{x} x (2+2+2+3+2)$:

- v. 1 Afrodita, jumal kireval troonil
- v. 3 Ülev, ära mure-leinaga enam

Kaplinski esineb ka paar näidet sellest, et Sappho 11-silbik algab jam-biliselt ning lõpeb daktüluga, skeemiga $x / \ddot{x} x / x / \ddot{x} x / \ddot{x} x / \ddot{x} x x / (1+\underline{2}+1+2+2+3)$:

- v. 26 ja murest; vii täide, mille täitumist
- v. 17 ja mida ma kõige enam tahaksin

või naaseb siiski trohheuse juurde, skeemiga $x / \ddot{x} x / x / \ddot{x} / x / \ddot{x} x x / \ddot{x} x (1+\underline{2}+1+1+1+2+1+2)$:⁴³

- v. 21 Kui pageb su eest, pea jookseb su järgi

Erinevaid skeeme on näha tabelis 3. Ka esimeses fragmendis hakkab silman adoneuse traditsiooniline 3+2 rütm, kuid üldiselt võib öelda, et kolmesilbilisi sõnu on siin palju enam ja mitmel pool hakkab kõrva daktüiline rütm.

Tabel 3. Kaplinski silbirütmi varieerumine Sappho 1. fragmendi tõlkes

v. 1–4	$(2+2)+2+3+2/2+1+(2+3)+2+1/2+2+2+3+2/2+1+2//$
v. 5–8	$1+\underline{2}+2+2+2+2/(2+2)+2+2 \text{ ? } /2+2+2+2+2+1/3+2$
v. 9–12	$3+2+3+2+1/2+3+3+3/1+(2+3)+2+1+2/3+2//$
v. 13–16	$3+1+3+1+1+2/3+2+4+2/2+1+1+1+2+2+2/1+\underline{2}+2//$
v. 17–20	$1+\underline{2}+1+2+2+3/2+2+2+1+\underline{2}+2/1+4+1+2+2+1/2+1+2//$
v. 21–24	$1+2+1+\underline{1}+1+2+1+2/1+2+1+2+1+2+1+1/1+1+3+1+2+3/1+\underline{2}+2//$
v. 25–28	$2+1+1+2+1+4/1+\underline{2}+1+2+2+3/3+2+(2+4)/3+2$

Ka siin esineb palju alliteratsiooni, kuid esmamulje on, et vähem kui 31. fragmendi tõlkes, toon mõned näited, mille analüüs peaks jääma tulevasteks kordadeks: **petu.punu**ja, **rõhu mu rinda**, **kaugelt kuuldes**, **kuldse koja**, **mustale maale**, **väledad varblased**, kes **tiiva.vurinal** ... **taevase**, **naeratat** ... **näoga**, **vaev** ... **vaevab**, **Peitho** / **peaks**, **kes** / **kiusab** sind Sappho, kui **pageb** ... **pea jookseb su järgi**, **täide**, mille **täitumist**. Mitmed neist tulevad ka Sappho enda sõnakordustest, nt parallelismile üles ehitatud kuuendas salmis: kui ... küll, kui ei armasta, küll varsti armastab.

Kui Kaplinski luules kipub vabavärsi ja proosa piir üldse ähmastuma,

⁴³ Sarnast, 1+2 tüüpi algust esineb veel v. 5 ja v. 22.

siis seda saab öelda ka Sappho teise fragmendi tõlke puhul, mille saab peaaegu „kadudeta“ (stroofipiirid siiski säilivad) proosana esitada:

siia ... pūhasse / templisse, kus õunapuud on puhkenud / ja ohvrialtareilt kerkib üles / viirukisuitsu; //
 kus jahe vesi vulab läbi õuna- / puu okste, roosid varjavad maapinda / ja lehtede võbisemisest valdab sind / uinutav raugus //
 ja hobuste-karjamaa saab --- / õisi täis ja magusat tuuleõhku / puhub ... //
 tule ... Kypris; / meile kuldsetesse karikatesse / rõõmustamisega segatud hõrku / nektarit vala. //

Siin võbeleb proosapäraselt nõtkes ja sujuv lauserütm tsesuuri-rõhkude poolt seatud rütmide vahel. Sarnaselt 31. fragmendiga jõuavad siin adoneused (ehk lõpuread) peaaegu alati tagasi daktül+tröhheus rütmi, vt tabel 4.

Tabel 4. Silbirütm Sappho 2. fragmendis

v. 1–4	2...3/3+1+(2+1)+1+3/1+(2+3)+2+2/(3+2)//
v. 5–8	1+2+2+2+2+(2+1)+2+2+3+(1+2)/1+3+(3+2)+2+1/3+2//
v. 9–12	1+3+(2+1)+1.../2+1+1+3+(2+2)/2... //
v. 13–16	2... 2/2+4+(2+3)/(3+3)+3+2/3+2//

Lisaks sellele, et daktülid esinevad siin stroofilõppudes, tõuseb daktüiline pikkade sõnadega rütm esile ka luuletuse kulminatsioonis. Samuti tundub siin olevat väga tähtis koht kõlakordustel, mida täpsemalt ei jõua siin kahjuks analüüsida.

Nagu võibki oodata, säilib Kaplinskil puhtalt süllaabiliste tõlgete puhul stroofisisese 4-realise struktuuri teatav markeeritus, näiteks fragmendis 16, kus esimese, teise ja viienda stroofi puhul markeerivad värsialgusi kõla- või sõnakordused ja lauseehitus:

„üks peab ratsaväge, üks jalamehi, / üks laevasid kõige ilusamaks siin / mustal maal, – mina seda, keda vaatab / armastaja pilk.“ //
 „Väga lihtne on seda selgeks teha / igaühele: eks kõikidest naistest / ilusam Helena jättis ju maha / kõige parema // mehe ja purjetas ära Troojasse / ning ei lapsed ega armsad vanemad / tulnud talle meelde: teda arutut / talutas Kypris.“ //
 ... „nüüd ta meenutas mulle Anaktoriat, / kes on siit ära.“ //
 „Rohkem ma tahaksin näha armsama / kõnnakut ja kirkast sära tema näos, / kui Lüüdia vankreid ja jalamehi / raskes sõjarüü.“

Samas on siin keskmistes stroofides lauserütm selgelt vastu värsiridade jaotusele. Kui selle laulu esimese ja teise stroofi esimesed värsid veel kuidagi mahuvad 2+1+2 sõna / 4+3+4 silpi rütmiskeemi alla, ning kohati

esineb 2-silbilisi sõnu ka muude värsside alguses, siis taas on näha, et vär-siridade lõpud kisivad kolmesilbilisteks, niisiis töötavad sõnapiirid ena-masti Serviuselt pärit 5-jalalise trohheilise alguse ja lõpuga rütmiskeemi kinnistamisele vastu, vt tabel 6:

Tabel 6. Silbirütm Sappho 16. fragmendi tõlkes

v. 1–4	$1+1+(2+2)+1+(2+2) / 1+3+2+(2+2)+1 / 2+1+2+2+2/(2+2)+1//$
v. 5–8	$2+2+1+2+2+2/(2+3)+1+3+2/3+3+2+1+2/2+3//$
v. 9–12	$2+1+3+2+3/2+2+2+2+3/2+2+2+2+3/3+2//$
v. 13–16	$.../1+1+3+2+(2+3)/3+2//$
v. 17–20	$2+1+3+2+3/3+1+2+2+2+1/1+3+2+1+(2+2)/2+(2+1)$

Selles fragmendis näeme palju kolme-, nelja- ja isegi viiesilbilisi sõnu. Kui esimese stroofi esimeses reas asuvad sõnarõhud veel traditsioonilise skeemi järgi, siis juba teises reas, paiskab sõnakordus („üks“) rütmi trohheus-daktül-trohheus täiesti segamini:

v. 2 üks laevasid kõige ilusamaks siin

Kolmandas värsireas jätkub rütm siiski põhiliselt trohheustega, kuigi dak-tül (kui lugeda see daktülik, mitte kreetikuseks) selle korra katkestab:

v. 3 mustal maal, mina seda, mida vaatab

Ka teise stroofi algus on trohheiline, ent edasi kasvab kolmesilbiliste sõna-de hulk ning nn adoneuse värss esineb juba ümberpööratud silbirütmiga 2+3. Tundub, et see valmistas ette kolmandat stroofi, milles värsilõpud on daktülilised, selleks et naasta adoneuses tavapärase 3+2 rütmi juurde. Viimases stroofis esineb jälle kohati trohheilist, kohati daktülilist rütmi, ent huvitav on see, et stroof jaguneb kaheks pooleks, mida lõpetavad kreeti-kud „tema näos“, „sõjarüüs“. Seetõttu nimetaksin Kaplinski rütmi siin siis-ki mitte puhtalt süllaabiliseks, vaid pigem polümeetriliseks, kus iga stroof mängib n-ö oma rütmiga.

Ka siin tundub kõlakordustel olevat oluline roll, ent süsteemse analüüsi pean jätma järgmiseks korra.

4. Kokkuvõtte

Kokkuvõtteks polegi palju öelda. Usun, et analüüs näitas selgelt, et Kaplinski kasutab Sappho stroofi tõlkimisel kaht erinevat süsteemi, 31. fragmendi („Mulle paistab olevat lausa jumal“) puhul kerkib selgelt esile silbirütm,

milles on oma koht nii kindlalt fikseeritud rõhkudel kui sõnapiiridel, rütmiskeemiga $\ddot{X} x \ddot{X} x / \ddot{X} x x / \ddot{X} x \ddot{X} x$ (ehk 2+2+3+2+2). Otsides leidsin (ent kvantiteete kasutades) lähedast, aga vähem markeeritud skeemi ka Niidu-Hallapi, Orase ja Sanga tõlgete Sappho stroofis, kusjuures Kaalepil ei tulnud silbirütm kvantiteeriva meetrika varjust üldse välja. Seevastu ülejäänud Sappho stroofis fragmentide tõlgetes kasutab Kaplinski tõepoolest vaid silbirütmi, mida on mitmekesisistatud polümeetriaga, milles mõnikord kujunevad teatud mustrid, et siis kohe teistega asenduda.

Suur roll on Kaplinski (aga mitte ainult tema) tõlgetes ka kõlakordustel, mis kohati markeerivad, kohati aga mahendavad silbilis-rõhulisi rütme, ent nende süsteemne analüüs, nagu juba öeldud, tuleb jätta järgmiseks korra.

TUNDELINE TEEKOND TRISTRAM SHANDYGA **KERSTI UNT**

Alustades kujuteldavast ja tõenäolisest küsimusest, kuidas üldse tekkis mõte tõlkida eesti keelde Laurence Sterne'i romaan „Tristram Shandy elu ja arvamused“, pean kostma, et ennekõike ilmselgest tarvidusest, lüngast, mille selle tõlke puudumine jättis 18. sajandi inglise ja lääne kirjanduse käsitellu. Ühelt poolt oli ikka üsna ebamugav tutvustada üliõpilastele 18. sajandi kirjandust, rääkides küll innustavalt Laurence Sterne'ist ja „Tristram Shandyst“, mustast leheküljest ja valgest leheküljest, piitsaplaksu kujutavast joonistusest jne jne, kuid teha seda teadmises, et teost ennast saab lugeda vaid inglise keeles, kui selleks tahtmist peaks olema. Rääkides justkui tühjale kohale. Tutvus „Tristram Shandyga“ on kindlasti abiks ka pisut ühekülgsel, domineeriva realismi aspektist vaadeldava uusaegse romaani käsitlel puhul, mis enamasti lähtub Henry Fieldingist ja Daniel Defoest, jättes Sterne'i antiromaani kõrvale. Siinjuures peaks ehk märkima, et näiteks Northrop Fry oma esseedes kahtleb, kas „Tristram Shandyt“ üldse peaks pidama romaaniks, ja nimetab seda pigem anatoomiaks. Aga jäägu nimetamised nimetamiseks. Fry räägib hiljem „Tristram Shandyst“ ise ka kui romaanist, millel kaugeleulatuv mõju. Lisaks lüngale, mille „Tristram Shandy“ puudumine tõlkes jättis 18. sajandi kirjanduse käsitellu, oli romaan ise muidugi ääretult paeluv ja korduvalt avastas end mõtlemas, et mis oleks, kui prooviks. Millal täpselt hakatust tegin, ei mäletagi kindlalt. Kui Heli Allik selle suve hakul kirjutas, tehes ettepaneku „Tristram Shandyt“ tõlkija seisukohast tutvustada, viitas ta ka 2013. aastal Eesti Kirjandusmuuseumi Nüpli suvekoolis peetud ettekandele, nii et toona pidi midagi juba olema tõlgitud, sest mäletan, et lugesin Nüplis ette päris pikki lõike esimesest kahest köitest. Nii et tõlkimise ja avaldamise protsessile kokku kulus vast natuke üle kümne aasta. Tõlkimine ise käis mõnevõrra kiiremini.

Ülesanne oli ju endastki mõista aukartustäratav, nii mahult kui oletatavalt keerukuselt, ja esmalt vaevas tunne, kas saan üldse hakkama. Umbes kolmkümmend viis aastat tõlkijakogemust andis siiski veidi alust vähemalt proovida. Laurence Sterne kirjutas „Tristram Shandyt“ tegelikult ka veidi vähem kui kümme aastat (1759–1767), ikka kahe osa kaupa, pärast seda kui esimesed kaks köidet ta peaaegu paugupealt kuulsaks olid teinud. Tundub, et esimesed kaks-kolm köidet moodustavad mingi umbmäärase esialgse terviku, lisanduvates köidetes on kõrvalepõikeid ja sissepõimitud lugusid rohkem ja Tristrami lugu läheb aina rohkem logisema, hajudes viimaks sootuks. Need kolm esimest köidet tõlkisingi esmalt. Tõlkimisel on mulle alati olnud oluline mingi üldine toon, kõla, mis tõlkel emakeeles minu meelest peaks olema. Mõnikord ei ole see kõla väga ilmne ja selge, Sterne'i puhul aga küll, kohe nendes kahes-kolmes esimeses köites, mis valmisid küllalt kiiresti, hakkas tekkima mingi sisemine rütm. Neljanda köite juures tekkis paus, võimalik, et mõne teise tõlke, võimalik, et kõhkluste tõttu. Aga kui hakkas tekkima arusaam, et tõlge võibki viimaks valmis saada, siis nii lõpuks läkski. Toimetamisele ja väljaandmisele kulus tegijatest mitteolenevatel põhjustel omajagu aega, suureks abiks oli kahtlemata Hieronymuse tõlkeprogrammi sünd 2018. aastal. Innustuseks ka külaskäik Shandy Halli, Laurence Sterne'i majamuuseumi Coxwoldis Põhja-Yorkshire'is, mida peamiselt haldab Laurence Sterne'i usaldusfond ning kust kirjastus Varraku vahendusel oli võimalik hankida Sterne'i signeeritud tiitelleht (IX köite alguses) ja marmoreeritud lehekülj algsel kujul.

Alates „Tristram Shandy“ ilmumisest 18. sajandi viimasel kolmandikul on romaanist välja antud lugematul arvul kordustrükke ja muidugi ka tõlkeid, pea igaüks isemoodi vormistuses, nii et mõni neist kordustrükkidest võib Sterne'i esmatrükist erineda üsna olulisel määral. Mingil ajal esindasid romaani üldse sentimentalistlikena käsitletavat teose osad. Kõige suuremad on erinevused arvatavasti olnud punktuatsioonil. Õnneks oli tekstoloogiline valik minu eest juba ära tehtud selles mõttes, et olin enesele ostnud viimase, 2009. aastal välja antud versiooni, mida tundus olevat otstarbekas tõlkimisel kasutada. See versioon tugineb väljaandja Ian Campbell Rossi andmetel „Tristram Shandy“ köidete esmatrükkidele, kus on tehtud vaid minimaalseid muudatusi. Ian Campbell Ross (sünd 1950) on 18. sajandi inglise ja iiri kirjanduse tundja ja Sterne'i uurija, kelle üheks olulisemaks akadeemiliseks tööks ongi „The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman“, mis ilmus 1983. aastal, parandatud ja täiendatud trükk 2009. Niisiis on see tõlge „Tristram Shandy“ niisugusel kujul, nagu selle köited esmalt ilmusid.

Raskusi ja kitsaskohti on selle romaani juures ohtralt, ehkki tagantjärele

mõeldes tegelikult vähem, kui esmalt kartsin. Tõlke juurde kasutatud abimaterjalidest on eriti suureks abiks olnud väljaandja Ian Campbell Rossi kommentaarid¹, sest Sterne kasutab tulevargina kõiksugu nimesid, teoseid ja viiteid, sõnu ja mõisteid, millest osa ta, nagu professor Ross osutab, on suurel määral võtnud Chambersi entsüklopeediast, mitte tingimata allikaist endist. See ei tähenda kaugeltki, et Laurence Sterne ei olnud erudeeritud, ta lihtsalt ei olnud akadeemiliselt jäik, vaid alati mänguline ning akadeemilise ülitäpsuse üle pigem leebelt muigav – näiteks joonealune viide lk 263, kus kogu põhjalik viiteline tulevärk on tegelikult mõttetud ega tähenda midagi. Üsna lõbus on seda teades kujutleda näpuga järke ajavat uurijat, kes püüab õhinal teada saada, mida see kõik tähendab. Või siis Tristrami isa lõputud teooriad ja uurimused: näiteks tema teooria nimede tähenduslikkusest. Ehkki iseenesest on romaan ju loetav ka ilma kommentaarideta, on see tänasele lugejale ilmselt kohati kurnav ja ka vaesestav, sest ise seletuste otsimine töotaks kujuneda vaevarikkaks, ka Google'i abiga. Tõlkijaga on lugu sama. Muidugi pole Ian Rossi kommentaarium ainus, „Tristram Shandy“ väljaanded on sel või teisel määral ikka märkustega varustatud, kuid see on kõige uuem ning autori erialateadmisi ja kogemust arvestades põhjalik. Märkuste osa on tõlkes pealkirjastatud kohandatud märkustena, sest sisse on toodud andmed tõlgete kohta eesti keelde, tõlgete autorid, märkused tõlkeliste erinevuste kohta (kui tõlge eesti keelde on olemas) jne, kommentaare on võimalust mööda ka kontrollitud. Laurence Sterne'i teoloogiaharidus sisaldas 18. sajandil põhjalikke teadmisi klassikalistest keeltest, nii leidub raamatus mitmeid ladinakeelseid tekste, motod tiitellehtedel on kreeka keeles ja kreekakeelseid fraase on ka tekstis. Selles osas tugineb Ian Ross oma klassikalisest filoloogist kolleegi teadmiste, tõlkes eesti keelde on omakorda konsultandina abiks olnud professor Janika Päll Tartu ülikoolist, kellele olen selle eest väga tänulik, seda enam, et huvist Sterne'i vastu luges Janika Päll kogu romaani läbi ja julgustas mind tõlkega edasi tegelema. Teatavat abi oli kõhkluste korral ka tõlkest vene keelde. Märkuste toomine joone alla, mida mugavuse tõttu vahel on peetud soovitavaks, oli mõeldamatu märkuste pikkuse tõttu, samuti põhjusel, et Sterne on ka ise varustanud romaani joonealuste selgitustega. Muidugi on alati omaette probleem märkuste numeratsiooni paigutamine teksti ja numeratsiooni vastavuse kontrollimine märkuste osaga. Siin tikub sisse libisema vigu, mille tulemusena tekstis antud number ei

¹ Laurence Sterne. *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman*. Oxford University Press. Revised edition 2009.

vasta tegelikult märkuste numeratsioonile. Pärast raamatu ilmumist olin hetkeks väga löödud, kui helistas vana sõber Toomas Raudam ja ütles, et märkuste osas on terve ports märkusi kuhugi kaduma läinud ja kõik valessti. Õnneks helistas ta varsti uuesti, andes teada, et tal oli endal midagi sassi läinud. Toimetaja Kai Nurmiku roll oli märkuste korrastamises hindamatu, samuti abi „kriipsude küsimuse“ lõplikul lahendamisel.

Teadaolevalt kasutas Laurence Sterne „Tristram Shandys“ paljude teiste nii 18. sajandi kui ka varasemate autorite tekste, kas siis neid tsiteerides, tõlkides või ka oma teksti sisse põimides, tehes seda mänglevusega, mis näiteks 19. sajandil tekitas süüdistusi plagiarismis ja ebatäpse tsiteerimise tõttu koguni sel kombel kasutatud autorite solvamises. Plagiaadi küsimustes ei olnud 18. sajandil väljakujunenud seisukohti, nõnda tuli selliseid süüdistusi ikka ette, näiteks „Robinson Crusoe“ puhul, mille süžee on üles ehitatud inspireerituna šoti meremehe Alexander Selkirki neli aastat kestnud seiklusest asustamata saarel. Praeguseks on sellistest süüdistustest loobutud, leides, et Sterne'i „moonutused“ kannavad kunstilist eesmärki. Tõlkimisel on oluline seda teada, sest nii saab end säästa tarbetust suhtlemisest Burtoni, Baconi, Rabelais' jt kirjatükkide originaalidega, mida pahatihti ei pruugigi olla eesti keelde tõlgitud, nagu näiteks Robert Burtoni „Melanhoolia anatoomia“. Mõnikord tõlgib Sterne kasutatava teksti ise, mõnikord kasutab tema ajal olemas olnud tõlget. Nii näiteks on lk 18 viide Michel de Montaigne'i esseele „Vergiliuse värsireast“, mille eesti keelde on tõlkinud Kristiina Ross, mida aga tõlkes kasutada ei saa, ehkki see on täpne, sest Sterne on kasutanud omaaegset tõlget inglise keelde või siis ka ise tõlkinud, Sterne'i tõdemus sõnastuses, et tema surematu teos võib viimaks osutuda „raamatuks elutoa aknal“ (originaalis on juttu tavalistest mööbliesemetest ja elutoa sisustusest), pärineb sealt. Pole ka võimatu, et Sterne tsiteeris lihtsalt mälu järgi. IV köide algab Slawkenbergiuse looga, mille alguses on toodud ära nii ladinakeelne „originaal“ kui ka tõlge inglise keelde, tõlkes eesti keelde on järgitud ingliskeelset teksti, mis mitmeski kohas erineb ladinakeelsest. Sellega seostub ka ärev hetk kirjavahetusest Janika Pälliga, kes seda tähele pani ja osutas, et tõlkes võib olla vigu; tegelikult oli tõlge tehtud ingliskeelse teksti, s.t Sterne'i enda kirjaneku järgi ja see erineski mõnevõrra ladinakeelsest. Teksti ja tema tõlke kõrvuti kasutamist on mitmel pool mujalgi: näiteks pöördumises Sorbonne'i õpetlaste poole küsimusega, kas loote ristimine juba emailhus vastava pritsi abil ikka on mõeldav, et tagada lapsele hingeõnnistus ka juhul, kui ta sünnitusel sureb. See oli tol ammusel ajal väga oluline küsimus, sest ristimata surnud laste sattumine igaveseks limbosse (*limbus infantium*) oli kohutav saatus, mida vanemad oma lastele ei soovinud. Samal kombel nagu

Slawkenbergiuse loos, erineb ka ratsutamistrikkide kirjeldus François Rabelais' „Gargantua ja Pantagruelist“ tõlkes eesti keelde, nii et siin ei saa paraku – või õnneks? – rakendada üldteada õpetust: kontrolli, kas on tõlgitud, leia koht, kasuta tekstis, lisaksin omalt poolt – kui kontekst seda võimaldab.

Sterne'i puhul räägitakse ikka tema sõnamängudest ning looritatud ja looritamata nilbustest. Viimaseid on talle ka ette heidetud nii vahetult „Tristram Shandy“ ilmumise järel kui hiljem. Nendega on lugu nii, et mäng kas tuleb välja või ei tule. Kõige hullem lahendus on punnitatud vaste. Kui ikka ladusat lahendust pole või ei suuda seda leida, eks siis tuleb mängimisest loobuda. Muidugi tuleb tõlkimisel ette „geniaalseid välgatusi“, kuid neid ootama jäädes ei valmi tõlge kunagi. Sterne'i huumor tundub seejuures eesti keelde ümber pannes kuidagi hästi suupärane, olen varemgi mõningatel puhkudel mõelnud, et inglise ja eesti huumor on mingil kombel sarnased või tihtilugu sarnased. Hea meel on seeütle, et kuulus traktaat või vahelugemine lemmikratsust, millel ka kelmikas (kergelt nilbe) alltekst, andis nii mugavasti tõlkida. Inglise keeles kasutab autor sõna *hobby-horse*, millel ongi tegelikult kaks tähendust – lemmikratsumine ja kepphobu, kusjuures enamasti turgatab esimesena pähe kepphobu. Kogu konteksti silmas pidades nõnda aga kuidagi tõlkida ei saaks. Huvitava killuna mainiksin, et kepphobudel ratsutamises võistlemine pärineb juba 17. sajandist, olles seega 18. sajandil üsna tuntud – asjaolu, mida ma tõlkides ei teadnudki. Hipp-hopa populaarsus kasvab praegu koolitüdrukute seas kulutulena. Sõnamängude mõttes oli üks probleemsemaid kohti tõlkimisel VII köite lugu Andouilletsi abtissist reisil oma haiget põlve tohterdamas. Abtiss ja tema saatja Margarita üritavad seisma jäänud muulasid kõrtsis purjutama kukkunud „muulaajajata“ (meenutades Don Quijotet) edasi liikuma saada ergutussõnadega, mille jaotavad siivsust taotledes omavahel kaheks ja mis kokku moodustavad prantsuskeelse roppuse, aga eraldi öelduna justkui ei tähenda midagi, niiviisi saavad siivsad nunnad muulasid ergutades ikka siivsateks jääda. Siia põimub hulk tähendusi: prantsuskeelne ergutus *bou, bou*, mis viitab sõnale *bouger* – „minema hakkama“, samas aga seostub sõnaga *bougre*, inglise keeles *bugger*, mis tähendab pederasti, nadikaela, aga ka jalga laskma ja untsu ajama – 18. sajandil oli see päris vänge roppus, mis pakub lisaks seose prantsuskeelse sõnaga *fouter* või *foutre*, mis tähendab „nikkuma“. Leida siia eesti keelest sõna, mis tähendaks kõiki neid asju, osutus üsna võimatuks või siis tõlkija võime tuks – noh, ega siis muud üle ei jäänudki, kui säilitada prantsuse keel koos kommentaariga. Eks nad ju reisinudki Prantsusmaal. Ka kontekstist saab nunnade eelnevate kõhkluste põhjal muidugi välja lugeda, et ega see nüüd kuigi sobiv sõna ikkagi polnud. Ka vene tõlkija on sellist võtet kasutanud,

vene tõlkekultuuris kasutataksegi sõna jätmist originaalkeelde sagedamini, näiteks on niiviisi tõlgitud E. A. Poe „Kaaren“ (Konstantin Balmont) ja tema pidevalt korduv õudust süvendav *nevermore*. Ma ei arva, et nii peaks alati tegema, kuid võib juhtuda, et pole parata. Igal juhul eelistaks sellist lahendust mingile pussatud vastele või ka joone alla lisatud seletusele – tõlkimatu sõnamäng. „Räme sõim serbohorvaadi keeles“ ei oleks samuti abiks.

Mis puutub Sterne'i kuulsatesse kõrvalepõigetes või kõrvalekaldu- mistesse, siis jah, eks need tekitasid tõlkimisel ka teatud nõksatusi – et oeh, mis see siis nüüd jälle on, milleks see, kuidas see asi nüüd edasi läheb. Kommentaaridest oli abi siingi ja tegelikult on seosed ikkagi olemas. Need on tihti ka lood, kus autori register muutub, enamasti kaob Sterne'i mõnusalt irooniline toon ja asendub sentimentaalsega, näiteks nagu Diego ja Julia ning muidugi Le Feveri lood. Aga siia lisanduvad veel näiteks Yoricku sootuks teistmoodi tooniga jutlus, mis raamatu vahelt välja kukub ja mida peab siis seltskonnale ette lugema, või pajatused näiteks Böömi-maa kuningast. Ilusasti ja sirges joones kulgeva loo puudumine võib segav olla, kui just seda otsitakse, kuid see on raamat, mis sunnib tähelepanelik olema, ja siiski kulgeb see lugu ka tükk aega justkui punktiirina edasi, vähemalt kuni Tristrami sündimiseni, aga ka hilisemate aruteludeni, kuidas saaks poisi pükse kandma, ja tema hariduse küsimusteni. Tristram vilksatab paaris kohas edapidigi. Nii et „Tristram Shandy“ lugemine nõuab tähelepanu ehk vilunud lugejat, kuid siis on nauding täielik. Eks Sterne teadis seda ise ka, pöördudes sageli noomides lugeja poole ja nõudes tähelepanu. „Tristrapeedia“ muutub niisiis aina katkendlikumaks; VII köide nagu polekski Tristramist, vaid seal ilmub korraga justkui autor ise (kes teoses ju mujalgi kenasti sees), kes põgeneb tulisijalu surma eest. See köide tundub olevat seotud Sterne'i enda elukäiguga – ka tema käis Prantsusmaal tuberkuloosi ravimas –, aga ka tema teise tuntud raamatuga „Tundeline teekond läbi Prantsusmaa ja Itaalia“, mille ta justkui kirjutas selle asemel, et lõpetada „Tristram Shandy“ paarisköitega – IX ja X. Kümnnendat köidet ei sündinudki, selle asemel kirjutas Sterne „Tundelise teekonna“.

Sõnavaralist pusimist oli seoses onu Toby sõjasekluste kirjeldamisega. Siin oli alguses rida fortifikatsioonialaseid mõisteid, millest osa küll olid ka märkustes seletatud, aga puudusid eestikeelsed vasted. Probleem püsis tükk aega lünkadena tekstis, kuni ühel hetkel, olles aina uurinud ja otsinud siit ja sealt, turgatas pähe vaadata neid asju 1930. aastate Eesti Entsüklopeediast. Ja seal nad kõik kenasti kirjjas olidki.

„Tristram Shandy“ on saanud legendaarseks oma graafiliste võtetega. Ikka ja jälle räägitakse mustast leheküljest ja leina tähistavast riskülikust

Yoricku nime ümber. Niisamuti piitsaplaksu kujutavast joonistusest ja ka pildist, mille abil Sterne kujutab oma jutustamisviisi. Need võtted ei kujuta enamasti raskust tõlkimisel, kuid on küllaltki oluliseks probleemiks raamatu palendamisel.

Ehk üks suuremaid probleeme tõlkimisel oligi Sterne'i kriipsude küsimus. Esmane reaktsioon nende puhul on, et tegemist on iseäralike mõttekriipsudega, mis ei lähe kuidagi kokku meie harjunud punktuatsiooniga. Eesti keelekorralduse suhteliselt ranged reeglid kirjavahemärkide küsimuses tekitavad Sterne'i teksti puhul hämmingut. Eks hämmingut ole need „kriipsud“ tekitanud ka teiste väljaandjate puhul, sest just selles on väljaanded üsna palju erinenud. Neid „kriipse“ on ära jäetud, et lugejal mugav oleks, pelgalt markeritud ja nüüd viimaks jälle kasutatud nii, nagu nad algselt Sterne'il olid. Ühelt poolt ei ole punktuatsioon sugugi igavene nähtus aegade algusest peale ega tekkinud ka koos kirjutamisega. Kirjavahemärgid (ennekõike punkt) tekkisid 7. sajandi paiku, nende kasutamine hakkas kiiremini levi- ma seoses trükikunsti leiutamise- ga. 16. sajandist on punktuatsiooni teooria ja praktika varieerunud kahe koolkonna – ilukõnelise ja süntaktilise vahel. Praeguseks on peale jäänud küll grammatiline koolkond, kuid ilukirjanduses on punktuatsiooni ikka peetud oluliseks ka tempo ja rütmi rõhutamisel, eriti kui stiil meenutab tegelikku kõnet. Selle kohta on ka Sterne öelnud, et pani oma loo kirja nii, nagu kõneldakse. Nii et siit ka siis need kriipsud (kord lühikesed, kord pikad, kord pikad ja pidevad), mis tegelikult ei segagi nii väga vaest lugejat, kui kujutleda näiteks teksti ette loetuna, näiteks Aarne Üksküla häälega, mida tõlkides sageli tegin- gi. Nõnda ei ole tõlkes selle koha pealt tehtud muudatusi, kui, siis ehk paaris kohas, kus tõlkelauses kadus pausi mõte, seega ka märki polnud tarvis. Aga Sterne'il ei olegi need ju otse kirjava- hemärgid: ta mängib sellega nagu muugagi oma tekstis. Ka teiste kirjavahemärkidega. Nii näiteks võib lõigu lõpus puududa punkt, mis on tõlkimisel ja toi- metamisel probleem: kas punkti tõesti pole, või on väljaandjal see panemata jäänud või Sterne'il enesel või siis tõlkijal? Nii et mänguline selles osas, nagu on kogu „Tristram Shandy“, ja - - - jäigal reeglipäral pole sellega miskit pist- mist. Sel põhjusel olengi kohe tõlke algusesse (Triin Kaalepi soovitusel) lisa- nud ennetavad selgitused teksti juurde. Seal on ka hoolast lugejat hoiatatud mitte erutuma erineval kujul kasutatud nimede pärast ja süüdistama tõlkijat ennekuulmatus lohakuses, ka mitte „valesti“ kirjutatud pärisnimede pärast.

Otsi kokku tõmmates peab ütlema, et „Tristram Shandy“ tõlkimine oli küll raske, kuid meeldiv kogemus. Esialgsed kõhklused ja kartused taan- dusid pisut, kui teost toimetamise aegu veel kord üle lugedes avastasin end pidevalt itsitamas.

KATSE MAAKEELI TAKTILISES SÜSTEEMIS LUULET LUGEDA **KRUUSA KALJU**

Jaapani ajaloo kõige vanemad kirjalikud allikad on „**Muistsete lugude ülestähendus**“ (712) ja „**Jaapani kroonika**“ (720).

Mõlemad sisaldavad luulet mitmesugustes kinnisvormides (ja lisaks alles kujunemisjärgus mitte eriti kinnistes vormides). Luulevormide nimetusi samas ei mainita, kõikide kohta kasutatakse üldnimetust „歌“ (*uta*, „laul“). Kahes kohas mainitakse „片歌” (*katauta*, „poollaul“),¹ mõlemal korral on tegu ühe 5/7/7-jaotusega värsiga, mis vormilt vastab iseenesest *sedōka* ühele poolele. Sama vormiga laulusid on „Muistsetes lugudes“ küsimuste-vastuste kujul mujalgi.² Vanal hallil ajal loodigi *sedōka*’sid algul kahepeale, samas *katauta* kujul võidi seega piirduda poole rehkendusegagi.

Kummaski teoses on kirjeldusi noorte „laulukohtingutest“ (*utagaki*), kus oma lemmikuid või oma võistlejaid värsiga kõnetati ja neile omakorda värsiga vastati, ning sellised värsivahetused võisid päris pikaks kujuneda. „Muistsetes lugudes“ läheb keiser Seinei (5. saj) lugudes ühe ja sama neu nimel võistluseks kahe kange mehe vahel.

Seega enne, kui [kõrgeauline Woke₂ keisrina] taevaalust valitsema hakata suvatsenud, ilmunud laulukohtingutele üks Pe₁guri suguvõsa esivanemaid, nimega Sibi₁, kes kõrgeaulise Woke₂ poolt kosida kavatseda suvatsetud kaunitaril käest kinni võtnud. See neu olnud ühe Uda pealiku tütar, nimega Opuwo. Seejärel suvatsenud laulukohtingutele ilmuda

¹ „Ko₁zi ki₂“ (KZK), 32. laul ja 73. laul. Kojiki. Shinpen Nihon koten bungaku zenshū, 1. kd. Tōkyō, 1997, lk 234 ja 304.

² Nt 16.–18. laul, samas lk 159.

kõrgeauline Woke₂gi. Seepeale Sibi₁ laulnud sellise laulu:

„Va suure lossi katuseräästas on nukast viltu vajunud.“

意富美夜能 袁登都波多傳 須美加多夫祁理³

Kui ta lõpetades [oma võistlejalt] laulu otsa [(*utano₂ suwe*)] palunud, suvatsenud kõrgeauline Woke₂ laulda sellise laulu:

„Va meistrimelhe vilumatusestap on see viltu vajunud.“

意富多久美 袁遲那美許曾 須美加多夫祁禮⁴

„Ülestähenduses“ jätkub nende värsivahetust mitu vooru, neiu käe pärast vallandunud ja üha tulisemaks läinud tülitsemist nenditakse olevat kestnud järgmise koidikuni. Siit lõigukesest selgub aga, et laulu tagumist värsi kutsuti toona „末“ks“ (*suwe*, „ots“). Mingeid (muid) värsistusealaseid termineid „Ülestähendustes“ ja „Kroonikas“ ei esine.

Esimeses jaapanikeelse luule „Kõikide aegade kogumikus“ (millalgi 759 järel) žanriline mitmekesisus jätkub ning mainitud on vormide nimetusi-gi: „長歌“⁵ („pikklaul“), „反歌“⁶ („vastulaul“), „短歌“⁷ („lühilaul“) ja „旋頭歌“⁸ (sõna-sõnalt „peapöörulaul“, kus „pea“ on laulu algusvärss, „pöör-

³ Latinisatsioon: *Opomi₁ yano₂ woto₂ tu patade sumi₁ katabuke₁ ri*. KZK, 105. laul, samas lk 358.

⁴ *Opotakumi₁ wodinami₁ ko₂ so₂ sumi₁ katabuke₁ re*. KZK, 106. laul, samas lk 358.

⁵ *Yun drjang.ka, on tyaūka → tyouka*. (Siin ja edaspidi on logotsentrilise eesti lugeja ootustele vastu tulemaks esitatud hiina märkide latinisatsioonid parajasti asjassepuutuvast transliteratsioonis. Täng'ide-aegne (618–907) keskhiina keel: William H. Baxteri märgistusviis (1992), mis põhineb toonaste riimiraamatute *yünshū* de foneemide süsteemil (kuid väitmata nende tõeliseid väärtuseid edastavat), lühend „yun“. Nüüdishiina keel: hiina ühiskeele ametlik latinisatsioon *pinyin* (1958), mis põhineb Pekingi keele fonoloogiasüsteemil, lühend „pin“. Vanajaapani keel: Nara-aegsel (710–794) foneemide süsteemil põhinev jaapani alguaaja erilise kirjaviisi *jōdai tokushu kanazukai* transliteratsioon (kus alaindeksid tähistavad n-ö *kō-* ja *otsurui* erisusi). Kesk- ja uusjaapani keel: Heian'i aja (794–1180) alul kaasaegse kõnekeele fonoloogiasüsteemi põhjal loomulikult kujunenud ja Kamakura ajal (1180–1333) juba kunstlikult normistatud ajaloolise kirjaviisi *rekishiteki kanazukai* (ametlikult käibel 1946. aastani) transliteratsioon. (Sulghäälivate helilisust ja varasemat foneemi staatuses kõrgete vokaalide nasaalsust tavatekstides peaaegu kunagi ei eristatud, neid olulisi tunnuseid esitati aga sõnastikkudes.) Nüüdisjaapani keel: kaasaegse kõnekeele fonoloogiasüsteemile lähendatud, kuid ositi traditsiooniga kompromissiks oleva tänapäevase kirjaviisi *gendai kanazukai* (1946) transliteratsioon. Kuna *verba volant, scripta manent*, on latinisatsioonidena eelistatud ortograafilisi, mitte foneetilisi transkriptsioone. Hiina päritolu jaapani keelendi *on'yomi* lühend „on“ (*goon'i* ja *kan'on'i* eristamata), jaapani päritolu *kun'yomi* oma „kun“. Üle aegade olulistel sõnadel on antud mitme keelejärgu transliteratsioonid, kui need erinevad.)

⁶ *Yun pjon^x.ka, on panka → hanka*.

⁷ *Yun twan^x.ka, on tanka*.

⁸ *Yun zjwen.duw.ka, on sentouka → sedouka*.

dumine“ aga algusvärssiga samavormilise värssi (5/7/7) juurde tagasi tulemine, seega 'algusvärssi kordav laul').

Lisaks tarvitatakse kahasse loodud laulu eri osade autorile ning mõnele lauluteisendile viitamisel, kus „ku'd omavahel erinevad“ (*ku-ku apika-pareri*), kõrvalmärkustes hiina luulest laenatud termineid „發句“⁹ („algusvärss“) ja „頭句“¹⁰ (sama) ning „末句“¹¹ („otsavärss“) ja „落句“¹² (sama).¹³

Üsnagi sama aja paiku paberile pandud **Fujiwara no Hamanari** (724–790) hiinakeelne „Laululõime näidisvorm“ (samuti „Hamanari normid“, 772)¹⁴ taunib „haiguseid“ toonases Yamato laulus. Lüheldase kirjutise lähetekohaks on Hiina kaasaegsed (Táng'ide-aegsed) luulekäsitlused.

Hiina luules olid meetrumiüksusteks 言'd¹⁵ („sõna“) silpide tähenduses ning 句'd¹⁶ („lause“) värsside tähenduses. Hiinakeelse luule (*kanshi*) meetrumiüksuste tähistajatena jäävad neid termineid kasutama jaapanlasedki. Kõige varasem jaapanlase pintslist pärit hiina luuleteooriate ümberkirjutus on Kūkai (Kōbō-*daishi*, 774–835) „Kirjapeegli salavaramu arutlused“ (820 paiku).

Jaapani luules hiinapärase „sõna“ silbi tähistamiseks ilmselt ei sobi. Seal kasutab Hamanari silbi tähenduses terminit „字“¹⁷ („märk, täht“). Seevastu hiinlastelt laenatud „句 ku“ hakkab tähistama Yamato laulude

⁹ Yun *pjot.kju^h*, on *pot'ku*.

¹⁰ Yun *duw.kju^h*, on *touku*.

¹¹ Yun *mat.kju^h*, on *mat'ku*.

¹² Yun *lak.kju^h*, on *rak'ku*.

¹³ Iga kasutuskorra põhjal saab oletada nende terminite vähimat tähendust, samas ei pruugi see olla kogu tähendus. „發句 *Pot'ku*“ tähendab III: 356, XI: 2709, VIII: 1657 ja XIV: 3538 vasakmärkuses kindlasti vähemalt kaht esimest *ku'd* (5/7) ning XII: 2880 kindlasti vähemalt üht esimest *ku'd* (5). „頭句 *Touku*“ tähendab VIII: 1635 lühilaulu saatelauses kindlasti vähemalt kolme esimest *ku'd* (5/7/5) ning XII: 2999 pikklaulu vasakmärkuses kindlasti vähemalt kuut esimest *ku'd* (5/7/5/7/5/7). „末句 *Mat'ku*“ tähendab XIV: 3364 vasakmärkuses kindlasti vähemalt kolme viimast *ku'd* (5/7/7), VIII: 1635 saatelauses, XII: 3175 ja XIV: 3476 vasakmärkuses kindlasti vähemalt kaht viimast (7/7) *ku'd* (7/7), seevastu IX: 1763 ainult üht viimast (7), aga sel juhul on seda eraldi arvuga väljendatud: „otsa üks *ku* kummaski erinev“ (末一句相換). „落句 *Rak'ku*“ tähendab XII: 3036 vasakmärkuses kindlasti vähemalt kaht viimast *ku'd* (7/7). Man'yōshū, I. Shinpen Nihon koten bungaku zenshū, 6. kd. Tōkyō, 1994, lk 211. MYS, II. SNKBZ, 7. kd. Tōkyō, 1995, lk 369, 377 ja 428. MYS, III. SNKBZ, 8. kd. Tōkyō, 1995, lk 253, 301, 343, 370, 427, 463, 493 ja 509. Täpsem uurimus ja arutus Tsuchida Kyōson, Tsuchida Kyōson zenshū, 11. kd. Tōkyō, Shōwa 10 [1935], lk 475–484.

¹⁴ Näidisvormid ongi normid, nagu „käitumisnormid“, „kirjakeele norm“ jms.

¹⁵ Yun *ngjon* → pin *yán* (hääldus „jān“).

¹⁶ Yun *kju^h* → pin *jū* (hääldus „tsjü“).

¹⁷ Yun *dzi^h*, on *zi*.

keskset meetrumiüksust: viisikuid ja seitsmikuid. Need ta nummerdab, näiteks tanka puhul „一句“¹⁸ („esma-ku“), „二句“¹⁹ („teisi-ku“), „三句“²⁰ („kolma-ku“), „四句“²¹ („nelja-ku“) ja „五句“²² („viie-ku“); esimese *ku* kohta on sünonüüm „發句“²³ otsetõlkes „algu-ku“, ning viimase kohta „落句“²⁴ ja „結句“²⁵ mõlemad ligikaudu „lõpu-ku“. Lisaks viitab ta esimesele *ku*’le kujul „初五字“²⁶ („esimesed viis märki“), seega *ku*’st madalama astme üksuste silpide kaudu.

Yamato laulude kinnisvormidest vaatleb ta kolme: „長歌“²⁷ („pikk-laul“), „短歌“²⁸ („lühilaul“) ja „雙本“²⁹ („kaksiktüvi“; hääldus: 比多母止,³⁰ vastab „Kõikide aegade“ *sedōka*’le).

Hamanari kangutab jaapani luulet hiina luule reeglitesse ja raamidesse suruda, näiteks üritab ta Yamato lauludes hiina eeskujul lõppriiminõuet kehtestada. Pikklaulu puhul pidid riimuma iga seitsmiku kõige viimased silbid (st kattuma pidid ainult lõpusilbi vokaalid): 5/7//5/7//5/7//n/7.³¹ Lühilaulul kolmanda ja viienda *ku* viimased silbid, kumbagi riimi nimetab ta „本韻“³² („tüveriiim“), eraldi esimest „初韻“³³ („esiriiim“), tagumist aga „終韻“³⁴ („taguriim“): 5/7/5/7/7. Ning kaksiktüvel omakorda riimuvad kolmanda ja kuuenda *ku* vihuviimased silbid: 5/7/7//5/7/7. Mõte oli jaapani keele fonoloogia ja prosodia eripärade tõttu muidugi nurjumisele määratud (ja järeltulevad põlved seda kunagi tõsiselt võtnud ei ole), samas võivad Hamanari reeglid aimu anda Yamato laulude tajutavast ülesehitusest.

Hiina mõju on ulatuslik, küsimus on aga ulatuslikkuse ulatuses. Hiina luules on riimid iga teise värssi (句)³⁵ lõpul. See, et Hamanari

¹⁸ Yun *’jit.kju^h*, on *it’ku*.

¹⁹ Yun *nyij^h.kju^h*, on *niku*.

²⁰ Yun *sam.kju^h*, on *sam’ku*.

²¹ Yun *sij^h.kju^h*, on *siku*.

²² Yun *ngu^x.kju^h*, on *goku*.

²³ Yun *pjot.kju^h*, on *pot’ku*.

²⁴ Yun *lak.kju^h*, on *rak’ku*.

²⁵ Yun *ket.kju^h*, on *ket’ku*.

²⁶ Yun *tsrhjo.ngu^x.dzi^h*, on *syogoz*.

²⁷ Yun *drjang.ka*, on *tyaūka* → *tyouka*.

²⁸ Yun *twan^x.ka*, on *tanka*.

²⁹ Yun *sraewng.pwon^x*(?).

³⁰ Kun *pitamoto*.

³¹ Seega värsiehituselt meenutades vägagi prantsuse aleksandriini ning riimi häälikkoostiselt (:.)Kivisildniku regilaululiste sonettide riimisid.

³² Yun *pwon^x.hwin^h*, on *ponwin*.

³³ Yun *tsrhjo.hwin^h*, on *syowin*.

³⁴ Yun *tsyuwng.hwin^h*, on *syuūwin*.

³⁵ Yun *kju^h* → pin *jù* (hääldus „tsjü“).

nõuab pikklaulus samuti iga teise *ku* lõpul riimi, paistab hiina reegli üks-ühele ülevõtmisena. Teisalt peab Hamanari ise pikklaulu viisikut-seitsmikut üheks terviküksuseks. Või see, et lühilaulule kohaldab ta järgmised hiinalikult kõlavad jaotised: kaks esimest *ku*'d on laulu „頭“³⁶ („pea“); kolmas *ku* on „腰“³⁷ („piht“); ning kaks tagumist *ku*'d on „尾“³⁸ („saba“). Teisalt võib see aga nõtkelt kajastada vormildasa ebasümmeetrilises tankas käimas olnud rütmihet, kus lausekatkestus oli teise *ku* järele kandumas kolmanda *ku* järele elik esimese ja tagumise värsi piiri oli kõikuv. Sageli olid katkestused nende mõlema *ku* järele, neist üks tugevam, teine nõrgem. „Kõikide aegade kogumikus“, mis põhiasas sisaldab laulusid 7. sajandi teisest kolmandikust 8. sajandi keskpaigani, oli valdavalt katkestus teise *ku* järele. Hamanari ajaks oli rütmihet juba täie hooga toimumas.

Teema lõpetuseks mainitagu, et Hamanari normiv tegevus ei jäänud päris jätkuta. „Hamanari normid“ moodustavad kolme hilisema samalaadse hiinakeelse ja hiinameelse ettekirjutava värsiõpetusega n-ö „Neljad Yamato laulude normid“.

Heian'i ajastu algupoolel avaldatud „**Iidsete ja nüüdsete Yamato laulude kogu**“ (905) Ki no Yoshimochi (suri 919) hiinakeelses ja Ki no Tsurayuki (866?–945?) jaapanikeelses eessõnas värsiõpetust ei puudutata, samas ühe laulu sidumata kõnes saatelause (*kotobagaki*) sisaldab terminit „句 *ku*“ viisikute-seitsmikute tähenduses:

Luuletatud teel Aduma (Ilmavere)³⁹ poole, üks või paar sõpra kaasa kutsutud. Kui Mikafa (Kolmejõe) maale Yatufasi (Kaheksasilla) nimega paika jõutud, nähtud jõe kaldal võhumöökasid väga uhkesti õitsemas ja istunud puu vilusse maha, et rännumõtetest luuletada, pannes värsitaktide [(*ku*)] algusesse sõna „iiris“ viis tähte.⁴⁰

³⁶ Yun *duw*, on *tou*.

³⁷ Yun 'jiew, on *yeu*.

³⁸ Yun *mj*^x, on *bi*.

³⁹ Jaapani ajaloolane Takahashi Tomio käsitab Azuma nime algupärana liitsõna „amatuma“ („ama“ 'ilm, taevas' + „tuma“ 'äär, veer, serv'). Aduma ja Mitin[o]oku („Päramaa“) on mõlemad Yamato riigi poolt vaadatuna kauged ja metsikud kirdepoolsed alad ilma äärel. Takahashi Tomio, Ezo ron no kiso. Aizuwakamatsu, 2008. Viimane tõde on muidugi varjul aegade hämaruses, näiteks võib nimi olla üldse ainukeelset algupära, aga igatahes on see pakkumine kooskõlas vanajaapani häälikulooga, et helilised sulghäälikud tekkisid eelneva nasaaliga algava silbiga sulandumise teel, seega foneemiliselt(-foneetiliselt) kirjeldades:

*/amatuma/ → /antuma/ (= [änduma]) → /äduma/ → /aduma/ (→ nüüdisaegne /azuma/).

⁴⁰ Ōigemini: „sõna „kakitubata“ viis silpi (*itu-mozi*, otsetõlkes „viis kirjamärki“)“.

Mul oma särgi lähedune kallike kodulinna on,
sestap tunnengi, et tee on mu toonud kaugele.⁴¹

唐衣きつつなれにしつましあれば
はるはるきぬるたひをしそ思ふ⁴²

Sama pala sisaldub n-ö laulujutustuste (*utamonogatari*, koosneb kesksel kohal olevatest värssidest ja neid saatvatest lugudest, hilisema aja termin) üheks esimeseks ja esinduslikumaks näiteks oleva „**Ise lugude**“ (10. saj) 9. loos „Adumasse lahkumine“, kus sündmustest jutustatakse pikemalt ja isand Narifira asemel on peategelaseks lihtsalt „mees“.⁴³

Teises peamises *utamonogatari* teoses „**Yamato lugudes**“ (valminud hiljemalt 951) on kolm pajatust „Nara [ajastu] keisrist“. Kogumiku 152. loos selgub, et „sama keiser“ pidanud lugu jahilkäimisest ning talle kin-
gitud Mitinoku mailt Ifatest jahikull, kes saanud nimeks Ifate. Kulli eest hakanud hoolitsema suurnõunik. Kuni ühel päeval läinud Ifate kaduma. Suurnõunikul tulnud keisrile linna kadumisest teatada, mispeale

[...] ei suvatsenud keiser sõnagi lausuda. Arvates, et küllap suvatsenud keiser jutu kõrvust mööda lasta, kõnelnud suurnõunik uuesti, seepeale suvatsenud keiser midagi vastamata talle ainult otsa tuiutada. Enam kuidagi olla oskamata ja kartes ennast kohatuks pidada suvatsetavat, kõnelnud suurnõunik: „Mida küll teha, jahikulli ei leitud pika otsimise peale kustki. Miks te midagi vastata ei võta?“ Siis suvatsenud keiser lausuda:

⁴¹ Et tegu on täiesti tõlgitamatu troopidest pakatava (mil praegu pikemalt ei peatu) palaga, on siinses tõlgenduses piiratud ainult poole tähendusmahu edasi andmisega: ei ole taktide algusesse „iirise“ viit tähte sätitud ega muid trikkisid kaasa tehtud. Eesti lugeja õnneks on aga olemas Rein Raua tõlge, kuhu „iiris“ kenasti sisse peidetud on: „Igasuguste / Ilusate võõramaa / Riiete kandjat / Igatsen taga ja see / Sunnib mu reisil kurvaks“. (Teisalt ei ole Rein Raud tõlke *kotobagaki*’s eesti lugejat *ku*’de ja *itu-mozi*’de vastetega vaevanud, mis praegu tähelepanu keskmes on.) Vt Süda on ainuke lill. Valimik klassikalist jaapani luulet. Nagauta, tanka ja renga. Klassikalisest jaapani keelest tõlkinud ja kommenteerinud Rein Raud. Tallinn, 1992, lk 66.

⁴² Latinisatsioon: *Karakoromo kitutu narenisi tuma si areba, faru-baru kinuru tabiwo sizo omofu*. Arifarano Narihira-ason, „Ko-kin waka sifu“ (KKS), IX: 410. Kokin wakashū. Shinpen Nihon koten bungaku zenshū, 11. kd. Tōkyō, 1994, lk 174.

⁴³ Siinne „*ku*“ terminit sisaldav lauseosa on kummaski kohas muidu täpselt samas sõnastuses, erineb ainult öeldise vorm: „Iidsete ja nüüdsete kogus“ avaldab Narifira ise mõtet, et „luuletaks“, „Ise lugudes“ pakub rännukaaslane välja, et „luuletage“. Taketori monogatari, Ise monogatari, Yamato monogatari. Heichū monogatari. Shinpen Nihon koten bungaku zenshū, 12. kd. Tōkyō, 1994, lk 120.

„Ütle misest ülem on ütle mata igatsus.“

いはて思ふそいふにまされる⁴⁴

Ainult sedap ta vastata suvatsenudki, muud ei midagi. Eks ta tundnud oma meeles nii tulist kahju, et jutust ei oleks mingit kasu olnud. Keisri lause juurde aga luuletanud ilmarahvas algugi [(*motowoba*)]. Algselt aga ainult see olnudki.⁴⁵

Siin on seega jutustuse sisse jäänud toonane tanka algusvärssi (5/7/5) nimetus „本 moto“.

Värsitermineid on pudenenud järgmistesse „Neljadesse Yamato laulude normidessegi“. Heian'i ajastu keskelt pärinevates seadmusõpetaja **Kisen'i** (9. saj) „**Yamato laulu kirjanormides**“ (samuti „**Kisen'i normid**“) nummerdatakse *ku*:d: „第一句“⁴⁶ („esma-ku“) ja „第二句“⁴⁷ („teisi-ku“). Huviväärne on viisikute ja seitsmikute hiina keeles „五言“ks⁴⁸ („viissõna“) ja „七言“ks⁴⁹ („seitsesõna“) nimetamine, kuigi jaapani laulus võib terve viisiku või seitsmiku täita pelgalt ühe sõnagagi.

Samast ajast pärinevas **Hiko-Hime** (9. saj) „**Yamato laulu normides**“ (samuti „**Hiko-Hime normid**“) nimetatakse laulu esimest värssi liitsõnaliselt „本句“ks⁵⁰ ja tagumist värssi „末句“ks,⁵¹ mida tingib muidugi samuti teksti hiinakeelsus, kuna jaapani keeles ei ole varem ega hiljem neid sedasi nimetatud. Jaapanikeelsetes allikates kasutatakse tanka esimese ja tagumise poole tähistamiseks jätkuvalt liitsõnalist „moto“ ja „suwe“ terminipaari.

Asjast annavad ilusasti aimu **Sei Shōnagon'i** (966–1025 paiku) „**Padjamärkmedki**“ (valmis 1001 paiku):

Paar päeva hiljem kuulis keisrinna juhuslikult pealt, kuidas Saishō rännakut meenutades küsis, mida ma arvan „oma käega nopitud bambusevõrsetest“, ja hakkas naerma: „Ah nii, et kogu reisist jäi teile siis meelde vaid see, mis kõlbab suhu pista?“ Ta haaras ühe põrandale laiali pillatud paberilehtedest ja kirjutas:

⁴⁴ Selline on algne kirja pilt, mis ei erista helituid-helilisi kaashäälikuid, nii et sõna „ifade“ 'ütlemata' kattub keisri tagaigatsetava pistriku Ifate nimega. Latinisatsioon: *Ifade omofuzo ifuni masareru*. Kaastähenduse tõlge oleks: „ütlemisest ülemaks on Ifate igatsemine“.

⁴⁵ Samas, lk 386–387.

⁴⁶ Yun *deij^h.jit.kju^h*, on *dai-it'ku*.

⁴⁷ Yun *deij^h.nyij^h.kju^h*, on *dai-niku*.

⁴⁸ Yun *ngu^x.ngjon*, on *gogon*.

⁴⁹ Yun *tshit.ngjon*, on *sit'gon*.

⁵⁰ Yun *pwon^x.kju^h*.

⁵¹ Yun *mat.kju^h*.

... igatsen taga ainult
värseid bambusevõrseid.

„Milline on selle luuletuse esimene pool [(*moto*)]?“ küsis ta kelmikalt.
Kirjutasin alguse silmapilk valmis:

Sest päevast peale,
kui rändasin kuulama
suvist käolaulu ...⁵²

See on kahasse loodud lühilaulu ilmekas näide. Vahel valmib esmalt pala esimene pool *moto* (5/7/5), vahel aga tagumine pool *suwe* (7/7) – mida puuduva paarilisega vastavalt ette- või tahapoole jätkata. Terminitest on tunnistust järgmiseski lõigus:

Kui inimene, kelle ees sa ei tahaks mingil juhul häbisse jääda, palub sul meenutada tsiteeritava luuletuse algust või lõppu [(*utano moto-suwe*)], ja sulle tuleb see silmapilk meelde, siis oled endaga üsna rahul. Tihtipeale juhtub paraku nii, et isegi sellised asjad, mida oled alati une pealt teadnud, on peast nagu peoga pühitud, kui keegi neid sult ootamatult küsib.⁵³

Senisest „*moto*“ ja „*suwe*“ sõnapaari vaatlusest selgub, et *sedōka*- ja tankavormi on kõige varasematest allikatest peale käsitatud kahest poolest koosnevana. Sama lugu on rahvaliku *kami*’de-usu kombetalitustel esitatavate *kagurauta*’dega, mis koosnevad paarikutest: „本歌”st⁵⁴ („algulaul, tüvelaul“) ja eelmist ümber ütlevast „末歌”st⁵⁵ („otsalaul, ladvalaul“). *Moto* ja *suwe* ei ole laulu tagantjärgse sattumusliku poolituse tulemus, vaid tingimatud laulu kahe poolega vormi ülesehitavad üksused. Kumbki üksus on vähim mõtteline tervik, sageli süntaktiliseltki üks lõpetatud lause⁵⁶ või vähemasti terviklik osalause.⁵⁷ Ühtlasi on esimestest kirjalikkudest allikatest hulganisti näiteid laulude kahasse loomisest, *sedōka* sedasi ilmselt sündiski. Kahasse loodud laulude puhul on üsna loomulik, et esimesena loodud värss, olgu *moto* või *suwe*, või mõlemad, on lõpetatud laused.

⁵² Sei Shōnagon, Makuranosōshi. Shinpen Nihon koten bungaku zenshū, 18. kd. Tōkyō, 1997, lk 191. Siinne Alari Alliku eestindus: Sei Shōnagon, Padjamärkmed. Klassikalisest jaapani keelest tõlkinud Alari Allik. Tallinn, 2021, lk 129–130. Teine sarnane Sei Shōnagon, Makuranosōshi, lk 209–210; Sei Shōnagon, Padjamärkmed, lk 143–144.

⁵³ Sei Shōnagon, Makuranosōshi, lk 389; Sei Shōnagon, Padjamärkmed, lk 270.

⁵⁴ Kun *motouta*.

⁵⁵ Kun *suweuta*.

⁵⁶ Stiilis „Hakkame, mehed, minema“.

⁵⁷ Stiilis „Kui ma hakkam laulemaie“.

Kui tankadel oli „Kõikide aegade kogumikus“ esimese ja tagumise poole vaheline piir alles kõikuv olnud, siis rütmieelistuste muutumise ja kinnistumisega kaasnevalt sai edaspidi „algu, tüve“ ja „otsa, ladva“ tähendus paika, nii nagu seda arutlustes ühe kõige varasemana kõige selgemalt väljendab **Fujiwara no Kintō** (966–1041) oma „**Vastvalitud süvatarkustes**“ (1024 järel): „Laulu kuju on üks neljakümmend märki [=31 silpi], kokku viis *ku*’d. Ülemist kolme *ku*’d kutsutakse „alguks“ (*kamino san-kuwoba „moto“ to ifi*), alumist kahte *ku*’d „otsaks“ (*simono ni-kuwoba „suwe“ to ifu*). Ühe-kahe märgi liigsuski ei ole puuduseks, kui luuletamisel eeskujudest ei lahkneta.“⁵⁸

Jaapani keeles tarvitatakse sama terminipaari Heian’i ajastu lõpuni välja, kuna **Fujiwara no Kiyosuke** (1104–1177) hiinakeelses „**Topeltlehelises kaustikus**“ (millalgi 1156–1159 vahel), mis on ühtlasi varajane tunnistus „aheljärjelaulu“ terminist, kõneldakse samadest mõistetest selgesti eristuvate hiina vastetega: „[Varasema aja lühi]järjelaul oli loodav lihtsalt oma meeldumuse järgi kummast otsast tahes, seevastu aheljärjelaulu saab luua üksnes algusvärsist [(發句)],⁵⁹ mitte aga otsavärsist [(末句)].“⁶⁰

Muidugi tekitab tahtmine „motot“ ja „suwet“ kuidagi värsiõpetuslikult määratleda. Kaasaja jaapanlaste endi keelepruugis ei ole metakirjelduse järelle vajadust ilmutatud. Kogu Nara (710–794) ja Heian’i ajastu (794–1180) jooksul on laulude tervikust ühe astme võrra madalama tasandi nimetamiseks lihtsalt seda ja ainult seda sõnapaari kasutatud. Sealjuures on terminid kindlasti vanemadki: tähendati ju Nara ajal muistsed lood üles pärimust suuliselt põlvest põlve kandvate jutustajate (*kataribe*) järgi.

Veidi teine lugu, nagu äsjagi nähtud, võib aga olla hiina keeles. „Hiko-Hime normides“ ja Kiyosuke „Topeltlehelises kaustikus“ esinevad *moto* tähenduses sõnad hiina keeles vastavalt kujul „本句“⁶¹ ja „發句“⁶² ning *suwe* tähenduses „末句“.⁶³ Need on liitsõnad, kus põhiosaga on väljendatud *moto* ja *suwe* otsitav liiginimetuski, mis jaapani keeles toona puudus, ning see on „句“⁶⁴ – sama termin, mis muidu tähistas laulu tervikust *kahe* astme võrra madalama tasandi meetrumiüksuseidki: viisikuid ja seitsmikuid.

See saab tähendada kaht asja. Esiteks võibki liitsõna põhiosa „句’d“

⁵⁸ Hanawa Hokinoichi (koost), Zoku Gunsho ruijū, 16.(3.) kd, Tōkyō, 1957 (3. üllitus), lk 663.

⁵⁹ Yun *pjot.kju*^h.

⁶⁰ Yun *mat.kju*^h. Samas, lk 769.

⁶¹ Yun *pwon^x.kju*^h.

⁶² Yun *pjot.kju*^h.

⁶³ Yun *mat.kju*^h.

⁶⁴ Yun *kju*^h, on *ku*.

tõlgendada mitmuslikult (ei hiina ega jaapani keeles arvu morfoloogilise väljendamine sündi ei ole). Sel juhul oleks tähenduseks nt 'otsmised *ku'd*, ladviku *ku'd*'. Teiseks võib tõlgendada liitsõna põhiosa „句'd“ jaapani luulekontekstis terminile tekkinud uues tähenduses, et algele ühe viisiku või seitsmiku mõistele lisaks on see laienenud viisikute-seitsmikute ühendilegi elik värsile, mis ongi sama termini tähendus hiina luule kontekstis. Sel juhul oleks nt liitsõna „末句“⁶⁵ tähenduseks ainsuslik 'otsavärss, ladvavärss'.

Nendega väga sarnane on Kamakura ajastu (1180–1333) algupoolel paberile pandud **Fujiwara no Shunzei** (Toshinari, 1114–1204) „**Põliste luulestiilide märkmetes**“ (ositi 1197 ja 1201) esinev jaapanikeelnegi sõnastus:

Luuletatud karikakarde vahelt tulles eraklasse jõudmisest
 Seadmuseõpetaja Sosei

Tuldud mägitee karikakarde kastest kuivamiseni
 tundun ma tuhat aastat hetkega mööda saatvat.
 濡れてほす山路の菊の露のまに
 いつか千とせを我はへにけん⁶⁶

See laul kõlab vägevasti seetõttu, et viisik [(*itu-mozi*)] „tuldud mägitee“ on eriliselt silmapaistev, seda jätkab samuti erakordselt too „karikakardest kuivamiseni“, ning ilma et neis midagi olekski, on kaasakiskuvad otsmised *ku'dki* [(*suweno kumo*)].⁶⁷

Märkimisväärselt sarnane on see, et siin ei esine jaapani keeleski lihtne sõna „suwe“, vaid liitsõna või sõnaühend „suweno()ku“ – kuna jaapani keeles sõnade vahele tühikuid ei jäeta, siis täpselt kumb, kirjaviisist ei selgu. Jällegi on võimalik kahetine tõlgendus, mida kontekstist lähtudes lahendada saama peaks. Seadmuseõpetaja Sosei (9.–10. saj) tanka saab Shunzei käest kiita kolme osa kaupa: 1) esimene viisik, 2) järgnevad seitsmik-viisik (mõlemad osad moodustavad „algu, tüviku“), ning 3) viimased seitsmik-seitsmik (mis moodustab üksi „otsa, ladviku“). Kuna kõneldakse värsist madalamate üksuste *ku'de* kaupa, on loomulikum sõnaühendiline tõlgendus „suweno ku“ 'otsmised *ku'd*' (seda tõlgendust paistab toetavat *kana*-kasutuski: „すゑの句“). Sel juhul jätkaks Shunzei ühtlasi senist terminitava. Välistada ei saa

⁶⁵ Yun *mat.kju*^h.

⁶⁶ Latinisatsioon: *Nurete fosu yamadino kikuno tuyuno mani ituka ti-tosewo warefa feniken*. Sosei-fofusi, KKS, V: 273.

⁶⁷ Samas, lk 687. Shunzei tunnustuse eestindus on ses suhtes tinglik, et õpetaja Sosei tanka tõlkes ei esitata sisu algupärandiga võrreldes taktiti täpselt samas järjestuses.

aga juba hiinamõjulist uudissõnagi „suwenoku“ 'otsavärss' (kuigi sel juhul sobiks vaistlikult paremini kirjaviis „末句“).

Küsimus vahetab aga kuju, kuna uus ajastu toob uued terminid. Jaapani luule (ja keele) arengu suurmõjutaja, Shunzei poja **Fujiwara no Teika** (Sadaie, 1180–1235) lauluteooria alastes kirjatöödes „moto“ ja „suwe“ terminit enam ei kohta. „**Lähiaegade kauneimates lauludes**“ (1209) nimetab ta neid viisikute ja seitsmikute kaudu: tüvikule vastab „五七五“ („viis-seitse-viisik“) ja ladvikule „七七“ („seitse-seitsmik“). Mõiste on endiselt olemas, ja samas tähenduses, lihtsalt termin on teine (veidi lohisevam). Hiinakeelses „**Luuletamise põhialustes**“ (kas 1215/1216 paiku või millalgi 1221 järel) kummastki mõistest juttu ei tehta, teisalt silpisd nimetatakse endiselt „字'deks“ („märk“) ja viisikuid-seitsmikuid „句'deks“ („ku“). Seevastu „**Igakuistes märkmetes**“ (lõpetatud 1219) ilmuvad algu, tüviku ja otsa, ladviku mõistete tähistamiseks uued terminid, vastavalt „上句“ (*kaminoku*, kas „ülemised ku'd“ või „üla-ku“) ja „下句“ (*simonoku*, kas „alumised ku'd“ või „ala-ku“).⁶⁸

See ei pruugi samas olla nende uute terminite esmamainimine. Nimelt esineb sama aja paiku **Kamo no Chōmei** (Ren'in, 1153 või 1155–1216) „**Nimeta märkmetes**“ (1211 ja 1216 vahel) ning **Minamoto no Akikane** (1160–1215) koostatud hiinakeelses „**Muistsete lugude vestmikus**“ (1212–1215) mõlemas samasugune, omavahel väga sarnases sõnastuses muistend (*setsuwa*):

Isand Narifira [...] läinud Aduma (Ilmavere) poole, et ilumeelest [(*su-kini*)] kantuna laulupatjadena [(*utamakuradomo*)] kuulsaid kohtasid oma silmaga näha. Mitinokusse (Päramaale) jõudnud, kuulnud ta Yasosima (Kaheksakümnesaare) nimega paigas ööd veetes väljalt laulu ülavärssi [(*utano kaminokuwo*)] lausutavat. Sõnad olnud sellised:

„Ai sügistuule iga iili puhangul valu silmades!“
秋風の吹くにつけてもあなめあなめ⁶⁹

Läinud ta asja imeks pannes hääle järgi lausujat otsima, ei kedagi. Ainult üks surnupäälui. Vaadanud varavalges uuesti, näinud kolju silmaaugust üht siidpöörisekört välja kasvavat. Imeks pannes, kas siidpöörisekõrre tuule käes kahisemine sedasi kosta võineks, küsinud ta ümberkaudetelt inimestelt asja kohta järele.

⁶⁸ Karonshū: Toshiyori zuinō, Korai fūteishō, Kindai shūka, Eiga no taigai, Maigetsushō, Kokka hachiron, Ka ikō, Niimanabi iken. Shinpen Nihon koten bungaku zenshū, 87. kd. Tōkyō, 2002, lk 502–503.

⁶⁹ Latinisatsioon: *Akikazeno fukuni tuketemo aname-aname*.

Ühe inimese jutu järgi saanud samas kohas otsa sinna maakonda jõudnud Wonono Komati elu. Eks see tema pää olnudki. Kuna Narifira hädunult kurvastust tundnud, luuletanud ta pisaraid tagasi hoides [ülavärsile] juurde alavärsi [(*simonoku*)].

„Välul kasvab siidpööris. Wonoks seda ei kutsuks.“⁷⁰
小野とはいはい薄生ひけり⁷¹

Nõndap ta lausunud. Seda välja kutsutudki Tamatukurinowonoks (Vääriskivilihvijaväluks). [...] ⁷²

Samast ajast saavadki tanka kumbagi poolt tähistavad terminid „kaminoku“ ja „simonoku“ valdavaks. Need on mõisteliselt kattuvad vanemate Heian'i ajastul käibel olnud „algu, tüviku“ ja „otsa, ladviku“ terminipaariga, mis kaovad suuresti elavast käibest ja loovutavad oma koha esimesele (samas *kagurauta*'des kasutatakse „motot“ ja „suwet“ edasi täniajani). Tähtendusrikas erinevus vanade ja uute terminite vahel on see, et esimesed ei sisaldanud liiginimetust „句 ku“, viimastes aga on see vältimatu koostisosana.

Kui püüda eespool öhku jäänud küsimuse juurde tagasi pöörduda, kas see „ku“ termin võib jaapani keeleski 'värsi' lisatähenduse omandanud olla, selgub korraga, et küsimus on öhku haihtunud. Kui „kaminoku“ on „moto“ otsene õigusjärglane, nagu „simonoku“ on „suwe“ oma, ei jäägi ju muud üle kui tõsiasja nentida. Tõepoolest, nagu jaapani keele sõnaraamatutestki veenduda võib, on „ku“ terminil jaapani luule kontekstis kaks põhitähendust, teineteise alam- ja ülemvaldkonnast, ühtpidi „ku'd“ moodustavad „ku“ ja teistpidi „ku“ koosneb „ku'dest“, tegelik tähendus selgub igas tarvituses.⁷³ Seega tuleb seda liiginimetust ühelt poolt tõlgendada vanas vaimus hüponüümselt viisikuteks-seitsmikuteks (ja saaks tõlkida nt „taktiks“) ning teiselt poolt uuenduslikult

⁷⁰ „Wono“ tähendus on 'välu'.

⁷¹ Latinisatsioon: „Wono“ *tofa ifazi. Susuki ofikeri.*

⁷² Etsumoku shō (Fujiwara no Mototoshi), Mumyō shō (Kamo no Chōmei), Niimanabi (Kamo no Mabuchi), Niimanabi iken (Kagawa Kageki), Utagatari (Murata Harumi), Utabukuro (Fujitani Mitsue), Shirabe no tadaji (Hatta Tomonori). Nihon kagaku zensho, 12. kd. Tōkyō, 1891, lk 108-109. Koji dan, Zoku Koji dan, Kō dan shō (Fujiwara no Sanekane). Kokushi sōsho, 11. kd. Tōkyō, Taishō 3 [1914], lk 49.

⁷³ Samasuguseid termineid on nt Fujiwara no Hamanaril „hää“ (聲) nii 'silbi' kui ka 'hääliku' tähenduses. Jaapani keele „a“ ja „ka“ on tal mõlemad „hääled“, samas ei ole tal oma riimiteoorias raskusi nt *ka*-, „hääles“ ('*ka*-silbis') sisalduva *a*-, „hääle“ ('*a*-hääliku') eristamisega. Termineid on üks, mõisteid kaks.

hüperonüümselt tüviku-ladviku mõttes (ja saaks tõlkida nt „värssiks“).⁷⁴

On huvitav tõsiasi, et see hiina luule termin „句“⁷⁵ 'värss' laenati esmalt tähistama jaapani luule värssist madalamat meetrumiüksust ja alles hiljem laienes tähistama värssi ennastki. Samas imestada midagi polegi, kui hiina luules ongi meetriliselt vähimaks ja kõige käegakatsutavamaks tervikuks värss, jaapani luules seevastu värssitakt. Hiina luules on värss lisaks tähendustervik, jaapani luules värssitakt ei. Valdavalt ühesilbiliste sõnadega klassikalises hiina keeles saab viie või seitsme silbiga (mis on tüüpiline värsi pikkus) hõlmata samasuguse tähendusmahu nagu paljusilbiliste sõnadega jaapani keeles neljateist või seitsmeteist silbiga (vastavalt ala- ja ülavärsiga).

Nende uuenduslike terminite hoogsat tulekut saab jälgida endise keisri **Go-Toba** (1180–1239) „**Suulistes salatarkustes**“ (1212–1227), endise keisri **Juntoku** (1197–1242) „**Pilveküllase märkmetes**“ (millalgi 1235 järel), **Fujiwara no Tameie** (1198–1275) „**Luuletamise stiilis**“ (millalgi 1261–64 vahel või hiljem) jm. Juntoku mahukatest märkmetest võib lisaks välja tuua huvitavad ülavärsi sünonüümid: „**發句**“ („algus-ku“, 'algusvärss'), „**初三句**“ („esimesed kolm ku'd“, 'esimesed kolm takti'), „**初五七五**“ („esimene viis-seitse-viisik“). Siin väljendatakse tanka peajaotust kolmel eri tasandil: esimene kõige kõrgema kaudu (värsid), keskmine vahepealse (värse moodustavad viisikud-seitsmikud) ja tagumine kõige madalama (viisikuid-seitsmikuid moodustavad silbid).

Kõige olulisem küsimus ilmselt ei ole, aga väikese vahelepõikena, miks „kaminoku“ ja „simonoku“ korraga nood auväärased „moto“ ja „suwe“ elavas kasutuses välja vahetasid, põhjus tundub metafoorides peituda võivat. Viimaste algne, konkreetne tähendus on taimne: „**本 moto**“ tähendus on 'juur; vars, tüvi' ning „**末 suwe**“ oma 'lehed, harud, oksad, latv' (see kajastub juba hiina kirjamärkideski, kus esimene märgib puu kujutisel 木 rõhtkriipsukesega alaosa, teine aga ülaosa). Kuna taimed kasvavad seest välja, keskelt äärtele, siis sõnapaari teiseses, abstraktses tähenduses osutabki tüükaosa algusele ja ladvaosa lõpule. Omakorda esi- ja tagavärsi tähendus on neil olnud aegade hämarusest peale, mil laulusid alles suuliselt loodi, esitati ja edasi pärandati. Lauludele selline looduslikku algupära kujund ilmselt sobis. Asi võib aga tunduma hakata teisiti, kui värsid paberile panna.

⁷⁴ Esimesena ettejuhtunud näide hilisemast ajast, Sōchō (1448–1532) „Järgelaulude võrdlevast kogust“ (1509 paiku): „Hädavajalik on värsi esi- ja tagaosa omavahel sujuma saada. Kui taktide seast esimene viisik ja keskmine seitsmik ilusasti jooksevad, kuid tagumine viisik viletsakene on, saab tulemuse, kus tagaosa esiosagi lõhub. (一句の上下かけ合ふやうにせんこと肝要也。五七五の三句のうちに、上中をよく続きたれども、末の五文字悪ければ、下にて上を崩す物なり。)“ Rengaron shū. Nōgaku shū. Hairon shū. Shinpen Nihon koten bungaku zenshū, 88. kd. Tōkyō, 2001, lk 179–180.

⁷⁵ Yun *kju*^h ⇒ pin *jū* (hääldus „tsjü“).

Kirjaread jooksevad ülalt alla (ning neid jätkatakse paremalt vasemale). Sedaasi sattub tüvik (本) hoopis ülemale ning ladvik (末) alemale (või sattuvad nad kõrvuti sama kõrgele), mis võib kognitiivset dissonantsi tekitada. Terminid välja vahetanud Kamakura ajastu autoritelt oma ümbermõtlemisele mingeid põhjendusi säilinud ei ole, samas vastavad uued terminid „üla- (上句)“ ja „alavärss (下句)“ nimelt nende paberil paiknemisele. Juba paar sajandit varem Kintō „Süvatarkustes“ toodud värsside mõiste määratlusest („ülemised kolm *ku'd*“ jms) sai lõpuks nende terminiline nimetus („üla-*ku*“).

Kahepeale loodavaid tankasid, mispuhul üks lõi ühe, teine teise värssi, hakati Heian'i ajastul nimetama „連歌'deks“ (*renga*, „järjelaul“). Paistab, et jaapanlastele on kogu ajaloo vältel ikka väga meeldinud kahasse luuletamine. On ju *renga* sisuliselt uus *sedōka*. Termin kõige varasemateks säilinud esinemisjuhtudeks peetakse **Minamoto no Tsuneyori** (985–1039) hiinakeelse „**Vasaku suurkontrollori Tsuneyori päeviku**“ Jian'i 2. aasta (1022) 8. kuu 17. ja 23. päeva sissekandeid, näiteks: „Otsekohe laotatud põhjapoolses aias tatamid maha, pakutud saket ja suupisteid. Mõne topi järel *renga* tegeldud.“⁷⁶ Kahevärsilisest järjelaulust arenes Heian'i aja loojangul välja 鎖連歌 (*kusari(no)renga*, „ahelrenga“), mis koosneb juba rohkematest lülidest, tavaliselt 36, 44, 50, 100 või enamast värssist. Edaspidi „*renga*“ sellist pikka järjelaulu tähendama hakkabki. *Renga* kõige olulisem värss on 發句⁷⁷ („algusvärss“), mis vastab tanka ülavärsile (viisik-seitsmik-viisik), järgneb 脇句⁷⁸ („kõrvalvärss“), mis vastab tanka alavärsile (seitsmik-seitsmik), seejärel 第三⁷⁹ („kolmavärss“), mis vastab ülavärsile, ning edasi järgmised 平句⁸⁰ („tavavärsid“), mil viis-seitse-viisikule järgneb seitse-seitsmik, seejärel omakorda viis-seitse-viisik ja nii vankumatu järjekindlusega edasi. *Renga* viimast värssi nimetatakse „挙句'ks“⁸¹ („tõstuvärss“).

Renga ahel on lülidest koosnev tervik, kus iga värss jätkab eelmist värssi ning seda jätkab järgmine värss, nii et iga eelnev värss (前句,⁸² maakeeli nt „eelmik“) talle otsa liidetud värsiga (付句,⁸³ nt „järelmik“) moodustab omakorda väikese terviku. Sellistes paarides on viis-seitse-viisik pooltel eelmikuks ja pooltel järelmikuks, ning samamoodi seitse-seitsmik pooltel eelmikuks ja

⁷⁶ Kubo Tadanori, *Kōshin shinkō nenpu*. Tōyō Bunka Kenkyūjo Kiyō, 17. kd. Tōkyō, 1959, lk 102.

⁷⁷ On *fo't'ku* → *hokku*.

⁷⁸ Kun+on *wakiku*.

⁷⁹ On *dai-san*.

⁸⁰ Kun+on *firaku* → *hiraku*.

⁸¹ On *ageku*.

⁸² Kun+on *mafeku* → *maeku*.

⁸³ Kun+on *tukeku*.

pooltel järelmikuks. See tähendab, et tankale ja lühirengale omaste „üla-“ ja „alavärsi“ terminitega on ahelrenga puhul metafoorselt jällegi mingi jama: „alavärsile“ järgnev „ülavärss“ ei ole enam ülal, pealegi paiknevad nad põuepaberitel reeglipäraselt vaheldumisi paremalt vasakule üksteise kõrval. Välja ongi kujunenud selgemini tajutavad ja tabavamad terminid: „長句“⁸⁴ („pikkvärss“) ja „短句“⁸⁵ („lühivärss“). Esimene on kolmetaktiline 5/7/5, vastates ülavärsile; viimane on kahetaktiline 7/7, vastates alavärsile.

Matsuo Bashō õpilase **Mukai Kyorai** (1651–1704) „**Kyorai märkmetes**“ (1702–1704) on „Vanade viiside“ alajaotises küsimus-vastus teemal, mitmendas värsis oleks kohane esimest korda „õisi“ mainida.

Usiti: „Kas „õitel“ kinnisase on?“

Kyorai: „Kinnisaset ei ole. Kuna „õite“-värsi sisetoomise võimalust tähtsaks peetavalt üksteisele loovutatakse, ei ilmu seda viie-kuueteistkümnenenda värsini, kaheksateistkümnes värss on aga lühivärss [(*tan-ku*)]. Seega saavutati „õite“ värsiks iseenesest seitsmeteistkümnes värss. Meil käibib selline seletus.“⁸⁶

Lidsete „algu“ ja „otsa“ sarnaselt on „pikkvärss“ ja „lühivärss“ puhtalt värsitasandi terminitena üheselt mõistetavad. Et lühivärss koosneb seitsmikutekst, mis on viisikust kahe märgi võrra pikemad, ei saaks „tanku“ terminit tõlgendada taktitasandil, mitmuslikult, 'lühikeste *ku'de*' tähenduses. Tanku on lühike värsitasandil, kuna koosneb üksnes kahest taktist, pikkvärss aga on neid kolm. Samuti on värsitasandi terminiteks „algusvärss“, „kõrvalvärss“ ja teised „värsid“.

Ilmekaks seigaks on „Kõikide aegade kogumikus“ hiljem lisatud hääldused. Nimelt on see laulukogumik paberile pandud jaapani keeles läbivalt hiina märkidega – osal juhtudel tähenduse ja osal juhtudel häälduse järgi. Sõnadele ainuomast kirjaviisi ei kinnistatud: kord võidi kirjutada mõisteliselt, kord häälduslikult, ning kui häälduslikult, siis kord ühtede, kord teiste märkidega. Kui mingi sõna esinemiskorrad on ainult mõistelised, ei pruugi sel toonast hääldust teadagi. Hiina värsiõpetuse eeskujul tarvitatud terminite puhul oleks loomulik eeldada, et hiinapäraselt neid hääldatigi, seega „發句 pot'ku“ ja „頭句 touku“ ja „末句 mat'ku“, aga kindel olla ei saa. Hilisemal ajal „kõikide aegade kirjaviisi“ loetamatuks jäädes hakati toonast segaputru varustama kaasaegses kirjaviisis hääldusmärkidega. Huvitav on see, et Edo ajastu (1600–1868) keskel sissepoole pööratud „kinnise riigi“

⁸⁴ On *tyaūku* → *tyouku*.

⁸⁵ On *tanku*.

⁸⁶ Rengaron *shū*, lk 499–500.

puristlikku laadi „muinsusuuringute“ (*inisifemanabi*; hilisema nimetusega „omamaise õpetuse, rahvusõpetuse“, *kokugaku*) vaimus said jaapanipärase vaste isegi sellised sõnad, mil varem neid kujutledagi ei osanuks. Sedasi talitati luuleterminitegagi. Kamochi Masazumi (1791–1858) elutööks olevas jaapanipäraste hääldustega „Kõikide aegade kogumiku muistsetes tähendustes“ on sellised vasted saanud nt „頭句 motono tugafikotoba“ ja „末句 suweno tugafikotoba“.⁸⁷ See hiinapärase „ku“ vasteks pakutud „tugafikotoba“, sõnasõnalises tõlkes „paarikkõne“, on kindlasti uudiskeelend ja ühtlasi unarsõna. Algses „Kõikide aegade kogumiku“ kontekstis viidati tanka värs-sidele, Edo-aegses tõlgenduses on see selgelt esile toodud: lühilaul koosneb kahest lausepaarikust, kahest värsipaarist.

Teema lõpetuseks meenutatagu, et renga algusvärsi iseseisvudes kujunes tost välja eraldi *hokku* kinnisvorm, mis moodustubki ainult ühest värsist.⁸⁸ Paistab, et jaapanlastele on kogu ajaloo vältel ikka väga meeldinud ühevärsiline luule. *Hokku* on ju *katauta* teine tulemine. Aga otsekui kaitstes ennast Lääne inimeste väidete vastu, et ühevärsiline luule on mõttetu, võimatu, ole-matu, kutsutakse seda nimedega, mis jätaaks mulje, et tegelikult ühe värsiga ei piirduta. Selline on „katauta“ – „poollaul“; selline on „hokku“ – „algusvärs“. Nimetused jätaavad mulje varjul olevast teisestki poolest, *ku* tagumisest küljest.

Siinsest ülevaatest peaks paista olema, et Nara, Heiani'i ja Kamakura ajas-tute, aga hilisemateski ajaloolistes lauluõpetustes ja -arutlustes jaapani luule vormiküsimusi kummalisel (ja pisikest pettumustki valmistaval) kombel väga põhjalikult ei käsitleta – saati kroonikates, päevikutes ja ju-tustustes. See ei tähenda aga, et neid ei teadvustatuks. Too paistab selgelt välja luuletamisest enesest, kus igal ajajärgul meetrumi ja rütmi vallaski oma eelistused on, ning kõike seda on Jaapani kirjandusteaduses viimase saja aasta jooksul põhjalikult käsitletud.⁸⁹

⁸⁷ Kamochi Masazumi (toim), MYS, VIII: 1635. Vt [https://ja.wikisource.org/wiki/万葉集_\(鹿持雅澄訂\)/卷第八](https://ja.wikisource.org/wiki/万葉集_(鹿持雅澄訂)/卷第八), viimati vaadatud 2024.8.13.

⁸⁸ Vt nt Kalju Kruusa, Algusvärsile tuleb kindlasti punkt panna. Tõlkija hää, IV. Tallinn, 2016, lk 162–182.

⁸⁹ Doi Kōchi, Kotoba to rizumu. Doi Kōchi chosaku shū, 4. kd. Tōkyō, 1977. Doi Kōchi, Bungaku josetsu. Doi Kōchi chosaku shū, 5. kd. Tōkyō, 1977. Fujita Tatsuo, Rizumu. Nihonjin no onkankaku to rizumu. Tōkyō, 1976. Bekku Sadanori, Nihongo no rizumu. Yonbyōshi bunka ron. Tōkyō, 1977. Sugaya Kikuo, Shiteki rizumu, zokuhen. Onsūritsu ni kansuru nōto. Tōkyō, 1986. Matsuura Tomohisa, Rizumu no bigaku. Nit-chū shiika ron. Tōkyō, 1991. Kawamoto Kōji, Nihon siika no dentō. Tōkyō, 1991. Matsuura Tomohisa, „Man'yō shū“ to iu na no 双関語 (kakekotoba). Nit-chū shigaku nōto. Tōkyō, 1995. Sakano Nobuhiko, Shichi-go-chō no nazo o toku. Nihongo rizumu genron. Tōkyō, 1996. Sakano Nobuhiko, Kodai waka ni miru jiamari no genri. Nagoya, 2009.

Kui üritada mõne lausega kokku võtta mõned leheküljed, mis jaapani kirjanduse professor ja tõlkija Gustav Heldt pühendab Jaapani kirjan- dusteadlaste Tsuchihashi Yutaka, Kamitani Kaoru ja Kanno Tomikazu uurimuste⁹⁰ lühiesitusele, siis luuletamise enese kohta on jaapanlased kõige varasematest allikatest peale kasutanud sõnasid „utapu“ (→ „utafu“ → „utau“) 'laulmine' ja „yomu“ 'lugemine'. Nende seas sageduselt valdav oli algul esimene, seda Nara ajastu lõpuni välja. „Utapu“ sõna on käinud rahvaliku vormiga laulude loomise ja esitamise kohta, mis hõlmas lauluviisi ja kehalist liikumistki, „yomu“ seevastu õukondliku luule kohta, mispu- hul oli oluline ainult meetrum ja monotoonne, metronoomiline esitusviis. „Utapu“ tähendus on seega laiem (ja küllap laialivalguvamgi, kui kõige vanemate laulude vabamat vormi silmas pidada). „Yomu“ oli lugemine loendamise ja arvestamise mõttes, mis laulu puhul viitab trummilöökide lugemisele, taktilugemisele, silpide lugemisele. Sellisena käis „yomu“ kor- raga nii teksti loomise kui ka lausumise kohta, kuna trummilöökisid (kas kujutletavaid või päriselt kõlavaid) tuli ühtmoodi järgida nii teksti luues kui ka lausudes; ning kindlasti ei olnud „yomu“ algseks tähenduseks teksti paberi pealt lugemine.

„Yomu“ puhul ei ole „Kõikide aegade kogumikus“ tegu mitte eri- omase luuletamise terminiga, vaid see viitab tavaliselt trummilöökide või kuude-päevade loendamisele. Lisaks leidub „Kõikide aegade kogumikus“ laulusid sisse juhatavates sidumata kõnes saatelausetes hulganisti „yomu“ kujul hääldada võidud ning praeguseks eristatamatute tähendusvarjundi- tega märkisid, nagu „詠“, „誦“ ja „読“. Nende märkide kasutamine aga vihib „yomu“ seotusele luuletuse lausumisviisiga. [...] [Kanno Tomikazu] poolt pakutud hilisem käsitlus „yomu“ varasest ajaloost toob esile „yomu“ suhte oma Heian'i ajastu (oletatavasti) vanemate laulustiilidega seonduva- te sugulasterminitega. [...] [Ta] võtab kokku, et *yomiuta*'des hääldati iga silp välja metronoomilisel häälel, ühesuguse kaaluga ja meloodiakaunis- tusteta. Sellisena olid need lähemal loendamisele või taktilugemisele kui laulmisele. [Kanno Tomikazu] järgi toimunud „yomu'gi“ puhul meloodia asemel väljahäälduse ja rütmi esile toomine. [...] See laulude „lugemine“ (jp *yomu*) taandas laulude „laulmise“ (jp *utafu*) kehaliigutused, muusika

⁹⁰ Tsuchihashi Yutaka, Kodai kayō to girei no kenkyū. Tōkyō, 1965 (alapeatükk „Yomu“ to iu koto“ (esmailmumine 1961)). Kamitani Kaoru, Kana bungaku no bunshōshiteki kenkyū. Ōsaka, 1993 (peatükk „Yomu“ uta kara „iu“ uta, „kaku“ uta e“ (esmailmumine 1985)). Kanno Tomikazu, Yomu-utau-kinka. Man'yōka kodai kayō ronkō. Tōkyō, 2019 (peatükk „Uta o yomu“ koto“ (esmailmumine 1979)).

ja lauluviisid silpide näppudel lugemisele või nende metronoomi taktis väljahäälendamisele. Seesugust sidet rütmiga kinnitab „Kõikide aegade kogus“ kaude see, et [...] „yomu“ sõna kasutatakse sageli trummilöökide loendamise kohta. [...] Kuigi Heian'i-aegset „yomu“ mõistega seotud rütmi täpselt rekonstrueerida ei saa, on *shi*- ja *uta*-värsside [= hiina ja jaapani värsside] lausumise üldiste tavade kohta üht-teist teada. Mõlemaid esitati pidusöökidel sama rütmiga, sageli saadeti *koto*'l samal viisil. On oletatud, et sellise lausumisviisi puhul oli tegu kaheksalöögilise neljandiktaktimõodus rütmiga. Nendes kaheksalöögilistes taktides pikiti mõlemas süsteemis värsside viis- ja seitsesilbikute vahele pausisid (jp *ma*), mis värsitaktide meetrilise korrapära tagasid. [...] See meloodia arvelt rütmi esile toomine võiks samuti seletada, miks „yomu“ ei seostunud üksnes lauludega. Sobis ju see mõõdetud [(*metronomic*)] väljahääldamist rõhutav esitusviis hästi sellistegi kirjatekstide lausumiseks nagu *norito*-palvused, valitsejakoja *senmyō*-korraldused,⁹¹ meretaguste virgumis- ja pärimusõpetuste tüvitekstid, troonimispidustustel kuningliku *kataribe*'de killa poolt ette kantavad „muistsed lood“ (*furugoto*) kohalikest *kami*'dest ja pühapäikadest. Argikõne rütmi ja lausumise rütmi lahknevusele vastavalt oli nendel tekstidel iseloomulikult pühalik aura.⁹²

Seega ühelt poolt ei piirdunud „yomu“ ainult luuletamisega, vaid seosus mis tahes teksti rütmistatud esitusviisiga, teisalt oli aga „loetavatel“ tekstidel argikõnele vastanduvalt pühalik aura. Huvitav on see, et mitte iga „loetud“ (rütmiliselt esitatud) tekst ei pruukinud oma ehituselt värsivormis olla, mõõdu mulje võis tekkida alles esituse käigus, teisalt aga ei tarvitsenud „loetud“ (mõõdulisena loodud) laulugi ebaametlikus olukorras esitada kaheksalöögilise neljandiktaktimõodus rütmiga, igat silpi ühesuguse kaaluga välja hääldades ning viis- ja seitsesilbikute vahele pausisid pikkides.

„9. sajandi lõpuks paistab „yomu“ oma endisest loitsiva laulmisviisi asendist mõõdu luuletamise tummaks sisehääleks taandunud olevat.⁹³ [...] Arusaam kirjalikust luulest isikliku eneseväljendusena tuli esimest korda esiplaanile arvatavasti alles 10. sajandi lõpus ja 11. alguses tekkinud *kana* jutustustes. „Ühepäevalibrika päeviku“ (977 paiku) ja „Genji loo“ sugustes tekstides toimivad luulevormis kirjavahetused sageli

⁹¹ Nende kõlast aimu saamiseks vt Bjarke Frellesvig, Stephen Wright Horn, Kerri L Russell, Peter Sells, The Oxford Corpus of Old Japanese. <https://vsarpj.orinst.ox.ac.uk/corpus/NScorpus.html>, viimati vaadatud 2024.8.13.

⁹² Gustav Heldt, *The Pursuit of Harmony: Poetry and Power in Early Heian Japan*. New York, 2008, lk 122–124.

⁹³ Samas, lk 124.

isikutevahelise otsese vestluse aseainena. Kirjaliku luuletuse järjest enam isiklikuks eneseväljenduse vahendiks peetavuse üheks tagajärjeks võis olla see, et „yomu“ kõrvale ilmusid järjest teised tegusõnad, nagu „miru“ ja „ifu“. Kuna „yomu“ oli loomuldasa etlejat ja kuulajat vajanud seltskondlik tegevus, võis „miru“ viidata mõne tundelise kirjateksti omaette hääletule maitstmisele.⁹⁴

„Miru“ ’vaatamine’ tähendab siin kirjaliku luuletuse paberilt lugemist, „ifu“ ’ütlemine’ aga luuletuse suulist esitamist ebaametlikus olukorras kõnekeele rütmiga. Olgu laul oma ehituselt mõõduline, miski ei takista seda vabamaltki esitamast.

*

Mis see luule „lugemine“ siis on? Rütmitunde loomiseks on tekstis vaja rakendada reeglipärast korduvust. Terve talupoja mõistuse järgi on korduvate mustrite ehitamise eelduseks kahte liiki omavahel vastandatavate elementide olemasolu – kui kõnevool koosneks üksnes ühetaolistest prosodiaüksustest, oleks meetriline tasand võimatu. See oleks kinda kudumine üht värvi lõngaga, isegi *kõige* heledama või *kõige* tumedama värvi puhul ei jääks kindakiri paista. Meetrilise teabe esituseks on vaja vähemalt kahendsüsteemi.

Mis elementide põhjal täpsemalt meetrumit luuakse, see määratleb värsisüsteemi. Värsisüsteemid jagunevad silbilisteks, rõhulisteks, silbilis-rõhulisteks, silbilis-vätelisteks jm. Võimaks mingit värsisüsteemi rakendada, peab keel vastama teatavaile tingimustele. Seega on erinevat tüüpi keelte endi prosoodilistel omadustel määrav osa mingi värsisüsteemi kasuks otsustamisel. Võimalikustamaks rõhulist värsisüsteemi, peavad keeles olema rõhuerisused (rõhulised ja rõhutud silbid), vältelise värsisüsteemi jaoks välteerisused (rasked ja kerged silbid) ning neid vastandlikku liiki silpe peab keeles esinema mõistliku sagedusega. Silbilist värsisüsteemi tuleb ja saab kasutada keeltes, kus ühtepidi sõnastades peavad keeles esineda võivad silbid olema oma kaalult üsna ühetaolised, või teistpidi väljendudes, neis keeltes puuduvad rõhulise või vältelise süsteemi jaoks piisavad rõhu ja välte vastandused. Küllaste rõhu- ja vältevastanduste puudus ajendab pöörduma silbilise värsisüsteemi poole ning teisalt silpide ühetaoline klotslikkus võimaldabki neist midagi meetrilist ehitada. Teistsugustes keeltes ei tarvitse ega saa silbilist värsisüsteemi aga rütmitunde tekitamiseks kasutada – ühelt poolt on rütmitunde loomiseks

⁹⁴ Samas, lk 127–128.

niigi palju paremini esiletulevaid viise ning teiselt poolt ei ole puhtalt silpide lugemisel rütmistamise mõju üldse tajutav. Näiteks sagedase- ja tugevavõitu sõnarõhud kehtestavad oma rütmi ning tulemuseks on pigem rõhuline või silbilis-rõhuline värsisüsteem. Silbilis-rõhuline (ja rõhuline) värsisüsteem nõuab rõhulise (või vähemasti rõhutatava) silbi olemasolu igas värsijalas (rõhurühmas), seega peaks sellist süsteemi kasutavas keeles kõnevoolu igat teist-kolmandat silpi olema võimalik hääldada rõhuga, ilma et see kuidagi võltsilt või totakalt kõlaks. Inglise ja saksa keeles tuleb see välja hästi; mitte aga prantsuse ja itaalia keeles, kus rõhkusid esineb võimalikkude värsijalgade kohta liiga harva (kõnetaktis ühe korra), samas osavärsi- ja värsipiiride märgistuseks siiski piisavalt ja sobivas asukohas (kõnetakti viimasel-eelviimasel silbil).⁹⁵

Mingi rõhulise, vältelise vms värsisüsteemi rakendamiseks ei piisa rõhkude või toonide jms pelgast olemasolust. Näiteks nii prantsuse kui ka jaapani keeles on rõhud olemas, mõningate omavaheliste erinevustega – jaapani keeles tooniline, prantsuse keeles dünaamiline, jaapani keeles liikuv, prantsuse keeles kinnistunud. Samas ühine on neile mõlemale rõhuliste silpide suur intervall: ühe kõnetakti jooksul ühe korra, kusjuures kõnetakt võib ulatuda terve värsitakti (osavärsi, kooloni) pikkuseni. Sellise rõhuliste ja rõhutute silpide osakaalu juures on selge, et rõhu pinnalt värsijalgasid luua ei anna.

Sarnane on lugu jaapani ja prantsuse keeles kergete ja raskete silpide vahekorraga. Iseenesest on jaapani keeles kergete ja raskete silpide vahe selge, kerged silbid on ühemooralised, rasked silbid kahemooralised (lisaks esineb üksikuid üliraskeid silpisid), sealjuures on moorade piirid silpide sees lausa intuiitiivselt aredalt määratletavad, erinevalt mõnest muust keelest (näiteks prantsuse või eesti), sobimatuse põhjus peitub aga kergete-raskete silpide jagunemuses. Jaapani keele raskeist silpidest valdav

⁹⁵ Näiteks „Nous sommes prisonniers | de notre transparence“ 'oleme oma läbipaistvuse vangid' (M. Houellebecq, *La vita è rara. Tulle le poesie*, 1. kd. Milano, 2016, lk 46). „E se ne va | una stagione“ 'ja lahkubki aastaaeg' (G. D'Elia, *Fiori del mare*. Torino, 2015, lk 14). Näiteks sõnade „sommès“ 'oleme', „notre“ 'oma' või „una“ (umbmäärane artikkel) tugev rütmi nimel rõhutamine kõlaks hoopis kuidagi liialdatult. Lisaks meenutatagu, et prantsuse luules lähevad silpide loendamisel arvesse kõnekeeles muidu tummadki silbid. Põhjus on aimatav – silbilise värsisüsteemi toimimiseks on vaja tagada silpide enam-vähem võrdne raskus. Silbid „de“ [də] ja „notre“ [nɔtr] võrdse raskusega ei hiilga – seepärast eelistab värsisüsteem klotslikumal kujul silpe: [də], [no], [trə], [trā], [spa], [rā] ja [sə] (sealjuures toimub kõnevoolus hääldussujuvuse nimel silpide võrdse kaalu saavutamiseks ümbersilbitumine). 19. sajandi lõpu poole üritas A. Rimbaud (1854-1891) prantsuse luules igandlike tummade silpide koormast loobuda, sada aastat hilisemas M. Houellebecqi (sünd 1956) luules pole tummad silbid ikka kuhugi kadunud – tuleb välja, et prantsuse luule ei raatsigi neist vabaneda.

osa on hiina päritolu morfeemid ning häälikukadude tagajärjel tekkinud seotud mooradega silbid. Need on aga kõnes väga ebaühtlaselt jaotunud. Mõnes loomulikus lauses ei leidu neid ühtki, mõne ametiasutuse nimi või suutra pealkiri ainult nendest koosnebki. Seega eeldavad värsisüsteemid rõhuliste-rõhutute, pikkade-lühikeste silpide ühtlasele sagedusele (kogu keele ulatuses) lisaks nende ühtlast jagunemust (sõnavarakihiti).

Kui aga ei rõhuliste-rõhutute ega raskete-kergete silpide põhjal süsteemi ehitada ei õnnestu, oleks vaja täpselt vastupidist: et silbid oleks võimalikult sarnase kaaluga ja kestusega (kui pikad või rasked keskmiselt, pole oluline). See paistabki välja nii jaapani kui ka prantsuse luule silbilise värsisüsteemi ajaloolistest arengutest. Kuna mõlemas keeles silpidest valdav osa juba kaldub olema lühikesed, kerged, lahtised (ühemooralised), siis on kummagi luulekeele rõhutatud eelistuseks lühikese silbiehituse soosimine ja säilitamine. Prantsuse luulekeeles väljendub see tunnuslikult tummadest e'dest kinni hoidmises, jaapani luulekeeles tavakeele raskete silpide moora kaupa omaette värsipositsioonidesse paigutamises.

*

Kristin Hansoni ja Paul Kiparsky⁹⁶ ning Amalia Skiltoni⁹⁷ termineid laenates jagunevad värsisüsteemid „perioodilisteks“ (*periodic meter*) ja „aperioodilisteks“ (*aperiodic meter*). Perioodiline on korrapärastel värsijalgadel põhinev süsteem, aperioodilises sedasorti korrapära ei ole. Hanson ja Kiparsky kirjeldavad perioodilisi, Skilton viimastest tõukudes aperioodilisi süsteeme. Aperioodilised värsisüsteemid jagunevad tal omakorda „ulatuvussüsteemideks“ (*size meters*) ja „esilduvussüsteemideks“ (*prominence meters*). Esimesele vastab tavapäraselt silbiline, kus on määratud ainult meetrumiüksuste ulatuvus (moodustajatest silpide pelga arvu kaudu). Teine hõlmab näiteks rõhulist süsteemi (samas kuuluksid siia muudegi prosoodiliste esilduvuste, nagu pikkade või kõrge tooniga silpide korrapäraga süsteemid). Rõhulise süsteemi vähimaks meetrumiüksuseks on rõhurühm, ulatuvussüsteemis on üksuseks värss ise.

Selliselt mõistetud skeemis on seega ühes otsas väga sarnasteks osutuvad silbilis-rõhuline ja välteline süsteem, kus värssid koosnevad korduvatest värsijalgadest ja on kirjeldatavad nende kaudu, esimeses jalgade

⁹⁶ Kristin Hanson, Paul Kiparsky, A Parametric Theory of Poetic Meter. *Language*, 72. ak, 1996, nr 2, lk 287–335.

⁹⁷ Amalia Skilton, Meter without feet. Avaldamata, 2016. https://blogs.ed.ac.uk/amaliaskilton/wp-content/uploads/sites/10135/2020/01/Skilton_2016_PhDQP_Mai-Meter-Without-Feet.pdf, viimati vaadatud 2024.8.13.

moodustudes rõhuliste-rõhutute, viimases pikkade-lühikeste (raskete-kergete) silpide vastanduses. Mõlemas süsteemis saab värssi kirjeldada jalga-de liigi (trohheus, jamb jms), arvu (nelik-, viisik- jms) ning keerukamategi järjestusmustrite järgi, värss ei ole jagamatu üksus.

Skeemi teises otsas on värsisüsteemid, kus vähim terviklik meetrumi-üksus on osavärss või kogu värss ise. Lisaks võidakse ulatuvussüsteemi puhast ulatuvust täiendada mingisuguse esilduvuse nõudega, näiteks prantsuse silbilises süsteemis aleksandriinis on osavärsi (eel)viimane silp rõhuline, seevastu kõikide muude silpide rõhulisus on vaba. Skiltoni sõnutsi täidab värss ulatuvuse nõude oma *kahe* osavärsiga ning vähimaks meetrumiüksuseks olev osavärss oma *kuue* silbiga. Prantsuse keeles on muidugi rõhk niigi alati kõnetakti (*syntagme*) lõpusilbil, samas teistegi silbilist süsteemi kasutavate liikuva rõhuga romaani keelte analoogia toel kõlab see väide ikkagi veenvalt. (Sisuliselt tähendab see, et prantsuse silbilises luules peavad osavärsside piirid olema kõnetaktidegi piirid – kuigi mitte vastupidi, mida tunnistavad siirdedki.)⁹⁸

Skiltoni „aperioodilise“ süsteemi kategooriasse kuulub samuti jaapani luule värsisüsteem oma kuulsate viie- ja seitsmesilbiliste üksuste *ku*'dega (siin edaspidi „taktideks“ nimetatavalt), mis on värsi vähimad moodustajad. Nende sees mingite esilduvuste perioodilisi järgnevusi ei esine, ometi ei seisne süsteem puhtas ulatuvuseski. Nagu väidab Kawamoto Kōji: „Iga [...] seitsmik ja viisik moodustab neljandikmöödus üksuse (muusikaterminiga takti). See on [...] rütmi raamistik.“⁹⁹

Igas värsitaktis on kaheksa positsiooni, paaritu arvulised tugevad ja paarisarvulised nõrgad. Positsioonide täitmisel on reeglid, mida tugevatesse ja mida nõrkadesse paigutada. Jaapani luules paigutatakse tugevatesse sõnade esisilbid (või isegi kõnetaktide, kuna jaapani keeles moodustavad liitsõnad ning sisusõna ja kaassõna ühendidki toonirõhu poolest ühe kõneüksuse). Rõhkude ja völdete asemel, mida keele prosoodia välja pakkuma ei kipu, lõigutakse kõnevoolu pausidega, mida saab paigutada ainult nõrkadesse positsioonidesse. Kui eelmine sõna lõppeb nõrgal, tuleb jätkata vahetult järgmisest positsioonist; kui aga lõppeb tugeval, tuleb esmalt jätta ühepositsiooniline paus ja seejärel jätkata ülejärgmisest positsioonist. Rütmi loomiseks vajalikud pausid aitavad ühtlasi lihtsustada

⁹⁸ Näiteks kõnetaktis „une femme fatale“ /yn fam fa.tal/, mis (tavakõnes 4-silbilise sõnaühendi seotud kõnes 7-silbiliseks sõrenedes: [y.nə fa.mə fa.ta.lə]) täidab täpselt aleksandriini teise osavärsi (naisriimilise).

⁹⁹ Kawamoto Kōji, Nihon siika no dentō. Tōkyō, 1991, lk 281. Kawamoto rõhutab igal võimalusel muusikalise takti rõhulistele osadele (löökidetele) vastavate värsirõhkude olulisust (kuna jaapani keeles endas vastavaid kõnerõhkusid ei ole).

sõnastamist: kolme- või viiesilbilise sõna järele saab rütmi häirimata mu-
gavalt nõuetekohase pausi jätta. Nii et läänemeresoome rahvalauluga võr-
reldes on mänguruumi rohkem (viimases pausisid jätta ei saa, reeglitega
tuleb sobituma saada üksnes sõnavaliku abil). Jaapani luules on lihtsam
sedavõrdki, et liitsõnad moodustavad ühtse toonirõhurühma.

Võrdluseks, et teadupärast on läänemeresoome rahvalaulus asjakoha-
seks fonoloogilis-prosoodiliseks tunnuseks üksiksõnade pearõhuliste ja
liitsõna moodustusosade rõhuliste silpide välde: need rõhusilbid paigu-
tatakse pikana tugevasse (paarituurvulisesse) positsiooni ja lühikesena
nõrka (paarisarvulisesse). Tegu on rahvalaulukeeles selliste silpidega, mis
ainsana omavahel kvantiteedilt eristuvad.¹⁰⁰ Lisatagu sedagi, et lääneme-
resoome värsisüsteemis tuleb arvestada liitsõna iga moodustaja rõhusilbi
vältega (seda samuti keele fonoloogia ja prosoodiaga kooskõlas olevalt).¹⁰¹

Teoorias saab kujutleda mitmesuguse mõõduga taktisid, mis võivad
erineda positsioonide arvult, tugevate ja nõrkade positsioonide vaheldu-
mise järjestuselt ja intervallilt. Praktikas aga paljusid võimalusi sugugi ei
esine, piiravaks teguriks on ilmselt takti sümmeetria nõue. Rütmide poo-
lest on taktiline süsteem aga seda rikkalikum. Võimalikud taktid ise on
kandilised, aga võimaldavad vaheldust. Kuigi näiteks kõikide(!) kalevala-
värsside (need, mis ikka kalevalavärsid on) taktimõõt on sama, on tak-
tid üsna mitmekesise rütmiga (mis on lahterdamisel värsiteadlastele alati
peavalu valmistanud). Võrdluseks, värsijalad on vastupidi ise üsna nõtked
– aga nende samm on rangemalt seatud.

Perioodilistes värsisüsteemides on iga teose loomisel meetrum vabalt
valitav ning seda saab isegi ühe teose piires mitmekesiselt vaheldada, kuna
meetrumi algüksusteks on värsijalad. Taktilises süsteemis on aga meet-
rumi algüksuseks takt ise. Jalg on „pinnavorm“, takt on „süvavorm“; ja-
lalisus pinnamõõt, taktilisus süvamõõt. Taktilist värsisüsteemi kasutavate

¹⁰⁰ Nüüdiskeeltes, eriti soome keeles, mis on algsest prosoodiast kaugenenum, eristuvad
sõnatähendused samuti järgsilbi häälikute pikkusevahe tõttu, näiteks: /kylä/ 'küla'
(nimetav): /kylää/ 'küla' (osastav), /talon/ 'maja' (omastav): /taloon/ 'majasse', /etsi/ 'otsis':
/etsii/ 'otsib'. (Rahvalaulukeeles vastavalt /kylä/ : /kylätä/, /talon/ : /talohon/, /etsi/ :
/etsivi/.) See seab nüüdissoome keeles kalevalavärsi kvantiteedireeglite järgimise
mõttekuse kahtluse alla, pigem tuleb vanapärase keele juurde jääda. Vähemal määral
eristuvad sõnatähendused järgsilbi häälikute (*k, p, t, s* puhul) pikkuse vahe tõttu eesti
keeleski, nt /eluka/ : /elukka/, /aastat/ : /aastatt/, /künnap/ : /künnap/, /mutase/ :
/mutasse/. Aruteluks siin ruumi ega otsest vajadust ei ole.

¹⁰¹ Oluline on esisilpides ilmnev vältevastanduste tähenduslikkus, see on täpselt samasugune
liitsõnade tagumisteski moodustajates, erinevalt tavaliste kaasarõhuliste silpide suvalisest
pikkusest. Ning jaapani keelega võrdluseks eesti keeles liitsõnadest „ümberrõhutamist“ vms
kunagi ei ole: nt /kuu+vari/ säilitab kaks kõrvutist rõhku, teist ainult nõrgendades, kuid
päriskäsitamata ega tahapoole nihutamata.

luulekultuuride ajalugu näitab, et kogu traditsioonis piirduakse ikka ja jälle ühe ja sama mõõduga, kõnelemata sama teose jooksul meetrumite vaheldamisest.

*

„Värsijalgade“ mõiste pärineb vältelisest antiikluulest, kus need on meetrumi algüksused, pikkade ja lühikeste silpide ühendid, mis oma korrastatud järgnevuses värsi moodustavad. Algupäraselt värsiõpetuse mõistena on „jalg“ laenatud keeleteaduse teenistusesse, kus seda on valdavalt kasutatud rõhurühmade kirjeldamiseks (seega väikese tähendusnihkega). Sealjuures on pakutud teooriaid jaapani keele kõnevoolugi rõhkudest sõltumatult kahe moora kaupa jalgadeks rühmitumisest (seega termini järjekordse tähendusnihkega; Jaapanis Doi Kōchi¹⁰² jt, Läänes William J. Poser¹⁰³ jt). Jaapani keeles ei liigendu kõnevool jalgadeks mitte rõhust rõhuni, vaid kahe moora kaupa, paaritu arvu moorade korral moodustab üksik moora jala üksi.¹⁰⁴

Tavakeele kõnevoolu prosoodiaüksust jalga luule meetrumiüksuseks üle kanda teadagi ei saa, kui aga meetriliselt õigesti vormistatud värsstektist muude prosoodiliste esilduvuste puudumisel viimases hädas vähemalt kõnejalgasid tuvastada püüda, siis näiteks Matsuo Bashō (1644–1694) kõvasti laineid löönud konna-*hokku* viimane värsitakt („•“ tähistab pausi)

| midu-|no • | oto | • • | („kostev sulpsatus“)

jaguneks kaheks kahemooraliseks kõnejalaks „midu“ ja „oto“, üheks ühe-mooraliseks kõnejalaks „no •“ ja kandvaks pausiks. Kui oma meelevaldse mõttemängu korras kõnevooluga täidetud positsioonid vältelisest süsteemist tuttavas värsijalgade märgistusviisis —ga ja tühjad positsioonid —ga tähistada, tuleks seda värsitakti kujutada järgmise skeemiga: — — — U — — U U. (Meenutab tiigipinna lainetust konna sukeldumise eel ja järel.)¹⁰⁵ On selge, et midagi meetriliselt korrapärast siit kuidagi ei kosta, pigem kõlab see täiesti aperiiodiliselt. Samas ei seisne see aperiiodilisus

¹⁰² Doi Kōchi, Bungaku josetsu. Doi Kōchi chosaku shū, 5. kd. Tōkyō, 1977 (1922), lk 150–159.

¹⁰³ William J. Poser, Evidence for Foot Structure in Japanese. Language, 66. ak, 1990, nr 1, lk 78–105.

¹⁰⁴ Nt /si.du-ka+na.ru/, /Ye.do-ga.fa-no/, /u.ma-re+i.de/, kus alapunkt piiritleb moorasid/silpiseid, sidekriips kõnejalgasid, liitmismärk morfeemiseid ning alajoon märgib ühemooraseid jalgasid. Näited Doi Kōchi, Bungaku josetsu, lk 155.

¹⁰⁵ Muidugi lainetust 'laineteta olek' ja lainetust 'lainetamine'.

puhtas silbilisuseski (mis paistabki kõikide keelte värsisüsteemide seas haruldus olevat).

Värsijalgasid ei ole läänemeresoome rahvaluule värsisüsteemiski – ehkki seda neljajalgseks trohheuseks (– U – U – U – U) kutsuda tavatsetakse. Suures osas ei ole läänemeresoome värssid neliktrohheused ei rõhuliselt ega välteliselt. Ja taga targemaks, meetriliste värsside loomiseks rahvaluules üldse ei rõhuliselt ega välteliselt trohheilistest jalgadest ei piisagi. Näiteks „Iga roju oma koju“ on rõhuliselt laitmatu neljajalgne trohheus (– U – U – U – U), aga kalevalavärsiks meetriliselt sobimatu. Ühelt poolt ei tarvitse õiges mõõdus värssid olla neljajalgse trohheused ning teiselt poolt ei pruugi neljajalgsest trohheusest meetrilist värssi ikka sündida. Eelnev ebameetrilise lause näide „Iga roju oma koju“ on vältelises skeemis U U U U U U U U, kus vastandused sootuks puuduvad (meenutades hoopis vanajaapani ja varase keskjaapani keele prosoodiat).¹⁰⁶ Konstruida annaks näiteidki, mis rõhuliselt ja välteliselt erinevat mõõtu oleks. „Sajast ojast üheks mereks“ oleks rõhuliselt neliktrohheus (– U – U – U – U), välteliselt nelikjamb (U – U – U – U –); kuna „Ei oleks sügist sajuta“ oleks rõhuliselt nelikjamb (U – U – U – U –), välteliselt neliktrohheus (– U – U – U – U). Huvitaval kombel on siin kõlanutest see tagumine näide ainus läänemeresoome värsisüsteemi järgi meetriline lause, mis paneb mõtlema, et välteliste trohheuste korral on värsil keele statistiliselt keskmise sõnapikkuse juures juhtumisi rohkem lootust läänemeresoome värsisüsteemigi nõuete järgi meetriliseks jääda. Näiteks „Anna aega atra seada“, nii rõhuliselt kui ka välteliselt neliktrohheus (– U – U – U – U), on ju samuti nende hulgast ning ühtlasi meetriline. Aga läänemeresoome värsside loomiseks värsijalgadest ometi ei piisa. Seda osutab keskmiselt aga teine-kolmas värsitakti¹⁰⁷ näide.

Läänemeresoome värsisüsteem jätab kaelamurdvalt keerulise mulje, paistab laulukutelt loomuüleseid võimeid nõudvat. Praktiliselt aga midagi keerulist ei ole, kui mõista värsitakti koosnevat kahesugustest positsioonidest, tugevatest ja nõrkadest, kus arvestada tuleb ainult seda, et sõnapea-rõhusilbid vältuse järgi õigetes positsioonidesse paigutatud saab. Ühesse

¹⁰⁶ Vanajaapani keelt kõneldi Nara ajastul (712–794), varast keskjaapani keelt Heian'i ajastul (794–1185). Bjarke Frellesvig, Satoshi Kinsui, Masayoshi Shibatani, Taro Kageyama. Handbook of Historical Japanese Linguistics. Handbooks of Japanese Language and Linguistics, 1. kd. Berlin, 2024, lk 1. Siin on oluline see, et keele prosoodias puudus kerge ja raskete silpide vastandus.

¹⁰⁷ Värss ja värsitakt on erineva sisuga mõisted, kuid läänemeresoome rahvalaulus segmentaalses mõttes nad kattuvad, nagu vahel võivad kattuda silp ja sõna (nt „vihm“) või sõna ja lause („Sajab“). Jaapani lauludes ei anna üks takt aga kunagi värsi mõõtu välja, seks on eelnenustki nähtult kaht või kolme takti vaja.

värsitaktisse mahub enamasti paar-kolm-neli sõna, seega tuleb hoolas olla pelgalt paari-kolme-nelja silbi (seega nendest veerandi kuni poolte)¹⁰⁸ paigutamisel – ja kogu lugu. See, et läänemeresoome rahvalaulu süsteemis vältelisest ja silbilis-rõhulisest süsteemist erinevalt iga silbi väldet või rõhku jälgima ei pea, tähendab ühtlasi, et värssi ei moodustata jalgadest.

Tekkib küsimus, kuhu jääb meetrum või mis sel juhul meetrum on. Meetrum on kätketud takti raamistusesse, kus korrapärase rütmiga on järjestatud ainult värsitakti enda tugevad ja nõrgad positsioonid, mitte seda täitva kõnevoolu prosoodiliselt esilduvad silbid. Meetrum ei ole voolavas jõevees, vaid kallastes. Meetrum on anumas, mis vedelikule vormi annab. Ainsana ees olemas, muutmatul ja asendamatul kujul iga lauliku ja kuulaja sees traditsiooni kujul. Meetrumiga saab ainult kohaneda ja kaasa minna. Muud valikut ei ole.

*

Aegade jooksul on jaapani mõõdulist luulet enamasti, ainult väheste varaste meetriliselt otsinguliste ja hilisemate vabavärsiliste eranditega, eestindatud värsside ja värsitaktide silbiarvu silmas pidades.¹⁰⁹ Kuna aga eesti keeles on ikkagi olemas vägagi erineva kaaluga silbid ja üsnagi tugev sõnarõhk (enamasti esimesel silbil) ja isegi kaasrõhud (enamasti järgnevatel paarituurvulistel silpidel), siis rõhkude korrastamatuse korral pelgalt silpide lugemisest rangema rütmi tunnet ei sugene. Midagi peab rõhkudegagi tegema.

Rahvaluule arvestab sõnade pearõhkudega oma eelkirjeldatud moel. Üheks võimaluseks olekski piirduda vana rahvalaulu reeglite vastavate värsitaktidega. On ju pealispinnal päris erinevatena paistvad jaapani laulude ja läänemeresoome rahvalaulu värsisüsteemid seesiselt vägagi sarnased.¹¹⁰ Ühine on neile taktiline süsteem trohheiliselt vahelduvate kaheksapositsiooniliste värsitaktidega. Ainult värsitakti tugevate ja nõrkade positsioonide täitmise reeglid on keelte prosoodia omapäradest tingitult erinevad. Jaapani ja läänemeresoome värsitaktide mõõdu süsteemse

¹⁰⁸ Õigupoolest vähemagi, kuna esimeses positsioonipaarikus on pearõhuliste silpidegi välde teadupärast vaba.

¹⁰⁹ Mitmesuguseid näiteid vt Kruusa Kalju, Millises vormis jaapani luuletuste eestindused on? Tõlkija hääl, IX. Tallinn, 2021, lk 112–167.

¹¹⁰ Meenub see Uku Masingu allikaviiteta osundus ja tähelepanek, et naga-uta „koosnevat trohheilisist, nagu eesti keeles rahvalaules, rõhutatud ridadest“. Uku Masing, Jaapani luulest. Postimees, 30.6.1942. Püsilink: <https://dea.digar.ee/article/postimeesew/1942/06/30/46>. Samuti: Tankad. Jaapani luulet Uku Masingu tõlkes. Tartu, 1997, lk 109.

sarnasuse tõttu ei paista tõlkimisel olevat põhjust muude võimaluste poole pöördudagi. Puhtalt rahvaluule võtetega jaapani luule kallale aga ei ole ma ometi julgenud minna, proovinud olen ainult omaloomingus:

ARGIPÄEVASPORTLASTENA pere võtab kolmikvõidu –
kuld-, hõbe- ja pronksmedali,
võistlusväljaks ning -vahendiks perering-oravaratas.¹¹¹

ARGI-	PÄEVA-	SPORTLAS-	TENA
pere	võ(t)tab	kolmik-	võidu –
kuld-, hõ-	be- ja	pronksme-	dali,
võistlus-	väljaks	ning -va-	hendiks
pere-	ring-õ-	rava-	ra(t)tas.

Siin on kõik positsioonid täidetud, samas tankavormile kohaselt võib kujutleda esimese ja kolmanda takti lõpul paari positsiooni tühjaks jättugi.

Teiseks võib olla viljakas eestindustes taktireegleid võimaluse korral jaapanipärastada, näiteks rakendada korraga nii läänemeresoomepärast rõhulibistuse kui ka jaapanipärast pauside reeglit. Oma taktilisi otsinguid alles alustanult panin tähele, et osa varasemaid laulutõlkeid vastasid neile (ja ainult neile) reeglitele iseenesest, näiteks järgmised Tawara Machi (snd 1962) tankade tõlked:

沈黙ののちの言葉を選びおる君のためらいを楽しんでおり¹¹²
mind lõbustab see kuis sa pika vaikuse katkestamiseks
sobivaid sõnu valides otsustada ei suuda¹¹³

思い出の一つのようでそのままにしておく麦わら帽子のへこみ¹¹⁴
mälestusena kavatsen ma jättagi täpselt selliseks
veidi lössi vajunud suvise õlgkübara¹¹⁵

まちちゃんと我を呼ぶとき青年のその一瞬のためらいが好き¹¹⁶
mulle meeldib see noormehe hetkeline kõhkluse kübe

¹¹¹ Kruusa Kalju, Üleelamiste vanake. Loomingu Raamatukogu, LXVII ak, 2023, nr 1. Tallinn, 2023, lk 16.

¹¹² Latinisatsioon: *Tinmokuno notino kotobawo erabi-oru kimino tameraiwo tanosinde ori.* Tawara Machi, Sarada kinenbi. Tōkyō, 1988 (1987), lk 11.

¹¹³ Kalju Kruusa, Äädikkärbsed. Tallinna, 2015, lk 60.

¹¹⁴ *Omoideno hitotuno youde sonomamani site oku mugiwarabousino hekomi.* Tawara M., Sarada kinenbi, lk 12. Kahes viimases taktis siire.

¹¹⁵ K. Kruusa, Äädikkärbsed, lk 60.

¹¹⁶ *Mati-tyan to warewo yobu toki seinenno sono is-syunno tameraiga suki.* Tawara M., Sarada kinenbi, lk 31.

mind hellitusnimega kutsuma hakkamisel¹¹⁷

小さめの恋してみたき秋の夜 パセリわずかに黄ばむベランダ¹¹⁸
sel sügiseööl püüan natukesegi olla armunud –
verandal veidikese kolletanud petersell¹¹⁹

Üksnes pausidega, aga rõhulibistusteta ei mahuks mõõdu raamidesse taktid „sobivaid sõnu valides“, „suvisel õlgkübara“, „mind hellitusnimega“ ega „sel sügiseööl“. Seevastu rõhulibistusreeglit järgivad need ja nende palade kõik muudki taktid kenasti, näiteks:

mind lõ-	bustab	see •	• •
sobi-	vaid sõ-	nu ya-	lides
veidi	lõssi	• ya-	junud
suvi-	se •	õlgkü-	bara
noorme-	he •	hetke-	line
kõhklu-	se kü-	be •	• •
• mind	helli-	tusni-	mega
kutsu-	ma •	hakka-	misel
sel sü-	gise-	ööl •	• •

Muidugi on oluline see, et terve pala (ja eelistatult isegi terve traditsioon) oleks samas süsteemis, mitte ootustrikult, kus taktis parajasti kuidas paremini tuleb. Arvesse võetavate reeglite rohkemus huvitava kombel ei keerulista värsistamist, vaid lihtsustab. Eri reeglid pakuvad erisuguste sõnastuste moodustamiseks oma lahenduse, sedasi mõjumata kitsendusena. Reeglite rohkus ei tee sõnastamist rangemaks, vaid lõdvemaks.

Teisalt aga riskib teksti kõnevooll nimelt ses lõtvuses minna liiga vabaks ja loomulikuks, nii et mõõt ei taha enam välja kõlada. Teadlikult (ja veidi ette valmistatult) esitamisel seda muret ei ole, aga paberil esmakordsel kohtumisel oleks lugejalt mõõdu tabamist ilmselt palju nõuda. Oma mure

¹¹⁷ K. Kruusa, Äädikkärbsed, lk 62.

¹¹⁸ *Tiisameno koi site mitaki akinoyoru. Paseri wazukani kibamu beranda.* Tawara M., Sarada kinenbi, lk 108.

¹¹⁹ K. Kruusa, Äädikkärbsed, lk 68.

ilmneb aga esitamiselgi: laulmata kujul, lihtsalt lugedes kipuvad rõhulibistused ebaloomulikku skansiooni tingima hakkama, mis ei pruugi olla soovitatav kaasmõju.

Seetõttu hakkaski tunduma, et eelistada tasuks jäigemat lahendust: piirduda üksnes pausidega ning rahvalaulupärastest rõhulibistustest ikkagi loobuda. Et aga sõnarõhud värsitaktis tähelepanu endale ei tõmbaks ja meetrumi moodustamisel keskmesse ei sattuks, ei jää üle muud, kui nad kuidagi võimendamata kõige loomulikumatesse positsioonidesse paigutada. Eesti keele tavalise kõnerütmi kohaselt tuleks neid seega lubada ainult tugevatesse positsioonidesse. Silbilis-rõhulisest süsteemist erinevalt 1) taktilises süsteemis värsirõhkused ei ole (igat tugevat positsiooni ei tule lugeda rõhuliselt)¹²⁰, ning 2) sisse pikitavate pauside tõttu ei esine rõhud kõnevoolus korrapäraselt (korrapära ilmneb alles takti tasandil).

Mis moodi need jaapanipärastatud värsitaktid kõlavad, seda sobib hästi näitlikustada vanasõnade varal. Vanasõnad ei ole rahvalaulud, samas sageli vastavad täielikult või osaliselt rahvaluule värsside vorminõuetele. Et vanasõnasid ei esitata lauldes, ei ole neis põhjust korrastada sõnapearõhusilpisid välte alusel. Samuti ei ole nende puhul vajadust täita tingimata kaheksat värsipositsiooni. Nende omaduste tõttu vanasõnad jaapanipärast taktilist süsteemi näitlikustama sobivadki.

Tervet kaheksapositsioonilist takti täpselt täitvaid vanasõnasid muidugi on, näiteks „| Tü.hi | kott ei | sei.sa | püs.ti |“, „Õnnetus ei hüüa tulles“, „Ära hõiska enne õhtut“. Lisaks kaheksasilbilistele on eesti keeles aga seitsmesilbilisigi vanasõnasid, mis kaheksapositsioonilisesse taktisse sobiks ainult juhul, kui mingi positsioon pausiga (või venitusega) täita. Oluline on see, et pearõhusilbid (või pigem isegi lauserõhusilbid) ainult tugevatesse positsioonidesse langeks – vältest olenemata. Tühjaks saab positsioonid jätta taktiti näiteks järgmiselt:

| Meest • | sõ.nast, | här.ga | sar.vest | (2.);

| Hom.mik | • on | õh.tust | tar.gem | (3.);

| Kui.das | külv, • | nõn.da | lõi.kus | (4.);

| En.ne | mõt.le, | • siis | üt.le | (5.);

¹²⁰ Seega eesti keele puhul Kawamoto rõhuasetusele vastupidiselt.

| Sõp.ra | tun.tak-|se • | hä.das | (6.);

| O.mad | vit.sad | pek.sa-|vad • | (8.).

Viimaseid esineb eriti palju, näiteks „Targem annab järele“, „Vana arm ei roosteta“, „Igal linnul oma laul“, „Oma silm on kuningas“ jne. Ühesilbiliste sõnade korral on pausi või venituse paigutamiseks sageli kahe positsiooni vahel valida.

Vanasõnad ei ole laul ega luule, samas on nad rütmilised ning neid võidakse meetrilistena tajuda kas või rõhulise värsisüsteemi raames, valdavalt kolmerõhurühmalistena. Jaapanipärastatud taktilise värsisüsteemi seitsmikud aga täpselt sedasi kõlada võikski, ainult jaapani värsisüsteemist erinevalt 1) tuleb arvestada sõnarõhkudega (neid ainult tugevatesse positsioonidesse lubades), ning 2) võimaldada pausisid peale nõrkade positsioonide lisaks tugevateski. See viimane vajadus eesti keeles kõnetakti rõhutu esisilbi korral paratamatult esineb, nii et rõhutu esisilbi jaoks peab värsisüsteemis igatahes meetrumisse (nõrgas positsioonis) ruumi jätma. Seda isegi värsitakti kõige alguses, sest tihti oleks vaja alustada mõne rõhutu side- („ja“, „et“, „kui“ jms) või asesõnaga („ma“, „see“, „mis“, „kus“ jms). Vahel tingiks seda vajadust onomatopoeetilised, hüüd- või võõrsõnad, lisaks ei saa unustada sõnasid „• ai-|tü.ma“ ja „• sõ-|bran.na“. Värsitakti alustataks sel juhul pausiga.¹²¹

Seitsmikutega sarnane on viisikutegi ehitus. Et taktis on nii seitsmikute kui ka viisikute puhul ühtmoodi kaheksa positsiooni, siis viisikute puhul täidetakse 7. ja 8. positsioon alati pausidega. Esituses on samas vajadusel võimalik pausidekohta nihutada 1. ja 2. positsioonile.

Jaapani luule eestindustes rakendatuna kõlaks siin kirjeldatud põhimõtted järgmiselt (asjakohased taktid on alla joonitud). Viisikute ja seitsmikute ehituses on erinevusi, mis rütmi otse mõjutab, nii et näiteks kolmandasse või neljandasse positsiooni jääv paus (või venitus) on viisikus ja seitsmikus hoopis isemoodi iseloomuga. Kuid siin ei ole viisikutel-seitsmikutel vahet tehtud. Iga tühja positsiooni kohta on esimesest näitest selgitav skeem, neisse viisikuid kaasamata. Skeemis „|“ tähistab taktipiiri, „|“ eraldab igat tugeva ja nõrga positsiooni paari, „•“ märgib meetrilist pausi, pidev alajoon tähistab lauserõhulist silpi, katkendlik alajoon veidi vähem esilduva sõna pearõhulist (või liitsõnaosa kaasrõhulist) silpi (nt esimeses palas moodustab peaaegu et üheainsa rõhuüksuse „liigutamahakkad“; värsijalalises luules ei kannatataks sellist süssilohistamist välja, aga siin on

¹²¹ Elmainitud *dodoitsu*-de puhul sobiks see lausa reegliks.

see lahkesti lubatav). Oluline ei ole mitte igat tugevat positsiooni rõhulise silbiga täita, vaid rõhulised silbid ainult tugevatesse positsioonidesse sättida, kus nad rütmi segada ei saaks. Tõlked pärinevad Tawara Machi (1962) viiendast tankakogust „Karupoeg Puhhi nina“ (2005).¹²²

Tühjaks jääb takti 1. positsioon.

すでにおまえは一つのいのち日曜の朝の六時に動きはじめる¹²³

SA OLED JUBA üks eraldine elu –
kes pühapäeva hommiku kella kuuest end liigutama hakkad.

| • üks | eral-|dine | elu – | [...] | • end | liigu-|tama | hakkad. |

バンザイの姿勢で眠りいる吾子よ そうだバンザイ生まれてバンザイ¹²⁴

KÄTUD ÜLE PEA juubeldavas asendis tuduv lapsuke:
muidugi, hurraa, banzai, hurraa, et sündisime!

父のこと今年はおじいちゃんと呼び我が四十の夏は来たれり¹²⁵

OLLES OMA ISA sel aastal „vanaisaks“ hüüdma hakanud,
mu neljakümnes suvi ongi tulnud teisiti.

年末の銀座を行けばもとはみな赤ちゃんだった人たちの群れ¹²⁶

AASTALÕPU EEL Ginzat mööda jalutan
inimeste seas, kes algupäraselt on kunagi olnud tited.

産むという生物学的限界に左右されたくない恋もある¹²⁷

MÕNI ARMASTUS ei soovigi ju olla
sünnitamise bioloogilistes raames lükata ja tõmmata.

はじめての波はじめての白い砂

はじめての風はじめての海¹²⁸

TA ESIMESED lained, ta esimene valge liivarand,

¹²² Tawara Machi, Pū-san no hana. Tōkyō, 2018 (2005). Neist valik on ilmunud Tawara Machi, Tankakogust „Karupoeg Puhhi nina“. Jaapani keelest Kruusa Kalju. Looming, 2024, nr 5, lk 592–595.

¹²³ Latinisatsioon: *Sudeni omae ha hitotuno inoti: nitiyouno asano roku-zini ugoki-hazimeru.* Tawara Machi, Pū-san no hana. Tōkyō, 2018 (2005), lk 10. Esimeseks värsitaktiks viisiku asemel seitsmik.

¹²⁴ *Banzaino siseide nemuri-iru ago yo, souda, banzai, umarete banzai!* Samas, lk 16.

¹²⁵ *Titino koto kyonenha ozii-tyan to yobi, waga yonzyuuno natuha kitareri.* Samas, lk 97.

¹²⁶ *Nenmatuno Ginzawo yukeba, motoha mina akatyandatta hitotatino mure.* Samas, lk 21.

¹²⁷ *Umu to iu seibutugakuteki genkaini sayuu-saretaku nai koimo aru.* Samas, lk 128.

¹²⁸ *Hazimeteno nami, hazimeteno siroi suna, hazimeteno kaze, hazimeteno umi.* Tawara Machi, Tanpopo no hibi. Tōkyō, 2017 (2010), lk 70. Esimese ja teise takti vahel siire.

ta esimene tuul ja ta esimene meri.

Tühjaks jääb takti 2. positsioon.

舟になろういや波になろう海になろう腕にこの子を揺らし眠ら¹²⁹
HAKKAME PAADIKS, ei, parem juba laineiks, muutume mereks –
kätel pisipõnnikest kõigutan ja suigutan.

| ei, • | parem | juba | laineiks, |

たんぽぽの綿毛を吹いて見せてやるいつかおまえも飛んでゆくか¹³⁰

VÕILILLEÕIE ebemete puhumist sulle ette näitan –
kunagi ju sinagi tuhinal lendu lähed.

子の名前、犬の名前を、聞きあいて橋のたもとに人と別れる¹³¹
ÜKS LAPSE NIME ja teine koera nime teiselt küsinud,
silla otsast mõlemad oma teed me läheme.

子連れて冷やし中華を食べに行くそれが私の今日の冒険¹³²
TÄNASE PÄEVA suureks seikluseks on see,
et lähen välja lapsega hiinapärest külmnuudlirooga sööma.

友の死を告げる電話を置きしのち静かに我は哺乳瓶洗う¹³³
SÕBRANNA SURMAST teatanud telefoni käest pannuna
valitsevas vaikuses pesen lutipudelit.

Tühjaks jääb takti 3. positsioon.

子のために乳房重たく実る午後 銀杏に雌雄あること思う¹³⁴
Sel pärastlõunal, kui mu rind nii raske on, emapiima täis,
mõtlen, et hõlmikpuil on emas- ja isastaimed.

| mõtlen, | • et | hõlmik-puul on | emas- | • ja | isas- | taimed. |

¹²⁹ Huneni narou, iya, namini narou, umini narou – udeni kono kowo yurasi, nemurasi. Tawara M., Pū-san no hana, lk 101. Ühtlasi tahaks juhtida tähelepanu, et kuigi jaapani keeles riimi ei kasutata, kõlavad sõnad lausa iseenesest ikkagi kenasti kokku: *huneni:udeni, namini:umini, yurasi:nemurasi*.

¹³⁰ Tanpopono watagewo huite misete yaru – ituka omaemo tonde yuku kara. Samas, lk 104.

¹³¹ Kono namae, inuno namaewo, kiki-arite hasino tamotoni hitoto wakareru. Samas, lk 105.

¹³² Kowo turete hiyasityuukawo tabeni iku: sorega watasino kyouno bouken. Samas, lk 143.

¹³³ Tomono siwo tugeru denwawo okisi noti sizukani wareha honyuubin arau. Samas, lk 38.

¹³⁴ Kono tameni tibusu omotaku minoru gogo, ityouni si-yuu aru koto omou. Samas, lk 17.

ひざの上に子を眠らせて短篇を一つ読み切る今日のしあわせ¹³⁵
 OMA PÕLVEDEL lapsel tudida lastes
ühe novelli jõuan läbi lugeda, tänast õnne kogeda.

私から生まれ私に似ているが私ではない私のむすこ¹³⁶
 MU POEG ON KEEGI, kes on minust sündinud,
 minu sarnane, minu liha ja veri, aga ei ole mina.

クロッカスの固き花芽の萌すごととぼちりと吾子の前歯生え初む¹³⁷
 TÄRKVEL OLEVA krookuse valge kõva õielehena
hakkab mu pisikesel esihammast lõikuma.

裸にするたび小ささに驚けり毎日毎日抱いているのに¹³⁸
 LAHTI RIJETATUD lapsukese väiksusest üha üllatun –
olgu et päevast päeva teda süles hoidnud olen.

怖れつつこちょこちょを待つ子の瞳 濡れた小石のように輝く¹³⁹
 VEIDI KARTVALTKI kōdi-kōdi ootaval põnnil pupillid
 märgade kivikeste kombel vastu helgivad.

揺れながら前へ進まず子育てはおまえがくれた木馬の時間¹⁴⁰
HÜPPAB JA KAPPAB, samas paiga peal toppab.
 Lapsekasvatus tähendab kiikhobuaega, mida sa mulle pakud.¹⁴¹

Tühjaks jääb takti 4. positsioon.

どこまでも歩けそうなる革の靴いるけどいないパパから届く¹⁴²
 NEED NAHAST PAPUD, miska mine kohe või kuhu iganes,
saabuvad kingiks issilt, keda on, kuid ei ole.

| saabu-|vad • | kingiks | issilt, | keda | on, • | kuid ei | ole. |

生きるとは手をのばすこと幼子の指がプーさんの鼻をつかめり¹⁴³
 Elamine on oma käe proovimine:

¹³⁵ Hizano ueni kowo nemurasete tanpenwo hitotu yomikiru kyouno siawase. Samas, lk 21.

¹³⁶ Watasikara umare, watasini nite iru ga, watasideha nai watasino musuko. Samas, lk 24.

¹³⁷ Kurokkasuno kataki hanameno kizasugoto potirito agono maeba hae-somu. Samas, lk 37.

¹³⁸ Hadakani suru tabi tiisasani odorokeri – mainiti-mainiti daite irunoni. Samas, lk 104.

¹³⁹ Osoretutu kotyo-kotyowo matu kono hitomi nureta koisino youni kagayaku. Samas, lk 138.

¹⁴⁰ Yurenagara maehe susumazu. Kosodateha omaega kureta mokubanozikan. Samas, lk 140.

¹⁴¹ Neljanda takti ehitus on silbiliigne. Esituses saab seda lahendada nt rütmiga: | tähen-
 |dab • | kiikhobu-|agga|, 5.-6. positsioonis kolm silpi. Vrd vanasõnadega „Pill tuleb pika
 ilu peale“, „Valel on lühikesed jalad“, „Parem karta kui kahetseda“, „Õige hõlma ei hakka
 ükski“, „Julge hundi rind on rasvane“ jms.

¹⁴² Dokomademo arukesounaru kawanokutu, irukedo, inai papakara todoku. Samas, lk 14.

¹⁴³ Ikiru toha tewo nobasu koto: osanagono yubiga Puu-sanno hanawo tukameri. Samas, lk 26.

väikemees haaras oma näpukestega Karupoeg Puhhil ninast.

砂時計の最後の砂が吸いこまれ落ちゆくようにやがて眠れり¹⁴⁴
VIIMAKS ONGI TA otsekui liivakella iga terakese
lõpuni nirisenult une hõlma vajunud.

あーじゃあじゃ、うんまばっぼー、この声がいつか言葉になって
ゆくのか¹⁴⁵

„A-A-SJA A-SJA“, „u-m-ma pa-p-po-o“ –
millal sellisest mulinast ja lalinast sõnad saama hakkavad?¹⁴⁶

むしろ死に近きおさなご這いゆけばダメダメダメが口ぐせとなる¹⁴⁷

VÄIKESE LAPSE otsekui surmasuhu roomamisega
saab „ei tohi, ei tohi“ kulunud käibesõnaks.

「かーかん」にいろんな意味のしっぽあり「かーかんやって」「
かーかんちょうだい」¹⁴⁸

„EMME“ SÕNAL ON eri tähendustega muutelõppusid –
ühelt poolt „emmeanna“, teiselt poolt „emmepalun“.

Tühjaks jääb takti 5. positsioon.

朝も昼も夜も歌えり子守歌なべて眠れと訴える歌¹⁴⁹
LAULAN HOMMIKUD, lõunad, õhtud ja öödki –
unelaulusid, tudule suigutavaid, haigutavaid laulusid.

| lõunad, | õhtud | • ja | öödki – |

みどりごと散歩をすれば人が木が光が話しかけてくるなり¹⁵⁰
VÄIKELAPSEGA jalutamas juhtub nii,
et inimesed, puud ja põõsad ja valgus hakkavad kõnetama.

一、二、三、四秒立った五、六、七、八秒立った昨日今日明日¹⁵¹
ÜKS, TEINE, KOLMAS, neljas sekund kulunud.

¹⁴⁴ Sunadokeino saigono sunaga suikomare, oti-yuku youni yagate nemureri. Samas, lk 27.

¹⁴⁵ Aazy-a-zya, unmabappoo, kono koega ituka kotobani natte yuku no ka? Samas, lk 94.

¹⁴⁶ Oma varases nooruses koogavad jaapani ja eesti lapsed samas keeles, seepärast on siin juletud eesti keele silbituseski vabadusi võtta.

¹⁴⁷ Musiro sini tikaki osanago hai-yukeba „dame-dame-dame“-ga kutigusetu naru. Samas, lk 106.

¹⁴⁸ „Kaakan“ni ironna imino sippo ari – „kaakan’yatte“, „kaakantyoudai“. Samas, lk 139.

¹⁴⁹ Asamo, hirumo, yorumo utaeri – komoriuta, nabete nemure to uttaeru uta. Samas, lk 31.

¹⁵⁰ Midorigoto sanpowo sureba, hitoga, kiga, higariga hanasi-kakete kuru-nari. Samas, lk 94.

¹⁵¹ Iti-, ni-, san-, yon-byou tatta. Go-, roku-, siti-, hati-byou tatta. Kinou, kyou, asu. Samas, lk 105.

Viies, kuues, seitsmes, kaheksaski kulunud –
eile, täna ja homme.

自分の時間ほしくないかと問われれば自分の時間をこの子と過ごす¹⁵²

„KAS SA ENDALE oma aega ei taha?“ küsimusele
vastan, et lapse seltsis oma aega veedangi.

アルバムに去年の夏を見ておりぬこの赤ん坊はもうどこにもいなし¹⁵³

FOTOALBUMIST eelmise aasta suve pilte vaatsin.
Seda sama titakest enam kuski ei ole.

Tühjaks jääb takti 6. positsioon.

読みやすく覚えやすくて感じよく平凡すぎず非凡すぎぬ名¹⁵⁴
OTSIN ILUSAT, kergesti meelde jäävat, lihtsalt loetavat,
mitte liiga tavalist ega tavatut nime.

| ega | tava- | tut • | nime. |

親子という言葉見るとき子ではなく親の側なる自分に気づく¹⁵⁵
„VANEMA JA LAPSE“ sõnapaariga seoses panen tähele,
et ma olen vanema, aga mitte lapse pool.

記憶には残らぬ今日を生きている子にふくませる一匙の粥¹⁵⁶
OMA MÄLUSSE talletumatut päeva hetkes elava
lapse suhu pistetud lusikas riisikörti.

記念写真撮らんとするにみどりごは足の親指飽かず舐めおり¹⁵⁷
ESINDUSFOTO võtete tegemisel
peategelane oma lalla suurt varvast tüdimatult lutsutab.

叱られて泣いてわめいてふんばってそれでも母に子はしがみつく¹⁵⁸

¹⁵² Zibunno zikan hosiku nai ka to towarereba, zibunno zikanwo kono koto sugosu. Samas, lk 110. Esimeseks värsitaktiks viisiku asemel seitsmik.

¹⁵³ Arubamuni kyonenno natuwo mite orinu. Kono akanbouha mou dokonimo inai. Samas, lk 152. Viimas(t)es värsitakti(de)s märgiliigsus.

¹⁵⁴ Yomiyasuku, oboeyasukute, kanzi yoku, heibonsugizu, hibonsuginu na. Samas, lk 10.

¹⁵⁵ Oya-ko to iu kotoba miru toki kodeha naku, oyano kawanaru zibunni kiduku. Tawara M., Pū-san no hana, lk 20.

¹⁵⁶ Kiokuniha nokoranu kyouwo ikite iru koni hukumaseru hito-sazino kayu. Samas, lk 34.

¹⁵⁷ Kinensyasin toran to suruni midorigoha asino oyayubi akazu name-ori. Samas, lk 39.

¹⁵⁸ Sikararete, naite, wameite, bunbatte soredemo hahani koha sigamituku. Samas, lk 114.

SAAGU RIIELDA, tõinaku ja rõökigu, jonni ajagu,
tita ikkagi ema kintsu külge klammerdub.

初対面の新聞記者に聞かれおりあなたは父性をおぎなえるかと¹⁵⁹
ÄSJA TUTVUTUD ajakirjaniku käest usutleda saan –
kas te lapsele isa eestki olla suudate?

リセットのできぬ命をはぐくめば確かに我は地球を愛す¹⁶⁰
HOIDES TIIVA ALL üht sünnil paika pandud sätetega elu,
kogu seda maamuna kindlasti ma armastan.

吾大、克二、健一、秀明—
それぞれに命名をせし高ぶりを読む¹⁶¹
AKI, KATSUJI, Ken'ichi, Hideaki –
igaühest loen nimepaneku aegset kõrgendatud õhinat.

Erandlik 7. positsioon

Taktiehituses ei ole juhul, kui kuue esimese positsiooni täidetud olles ainult üks eraldine rõhutu silp (nt „ju“, „vä“ vms) järgnemas on, vajadust 7. positsiooni tühjaks pidada. Isegi kui esituses sinna mingi ilmeka ja tähendusliku mõttepausi teha sobiks.

Tühjaks jääb takti 8. positsioon.

おむつ替えおっぱいをやり寝かせ抱く 母が私にしてくれたこと¹⁶²

RINNAANDMINE, äiutus ja kussutus, mähkmevahetus –
asjad, mida oma ajal tegi ema minu heaks.

| äiu-|tus ja | kussu-| tus, • | [...] | tegi | ema | minu | heaks. • |

泣くという音楽がある みどりごをギターのように今日も抱えて¹⁶³

VAHEL MÄNGIME nutupillimuusikat –
nagu tänagi oma sülelapsukest hoides käes kitarrina.

¹⁵⁹ Syotaimenno sinbunkisyani kikare-ori – anataha huseiwo oginaeru ka to. Samas, lk 136.

¹⁶⁰ Risettono dekinu inotiwo hagukumeba, tasikani wareha tikyuuwo ai-su. Samas, lk 148.

¹⁶¹ Aki, Katuzi, Ken'iti, Hideaki – sore-zoreni meimeiwo sesi takaburiwo yomu. Tawara M., Tanpopo no hibi, lk 48.

¹⁶² Omutu kae, oppaiwo yari, nekase-daku: hahaga watasini site kureta koto. Tawara M., Pūsan no hana, lk 18.

¹⁶³ Naku to iu ongakuga aru – midorigowo gitaano youni kyoomo kakaete. Samas, lk 19.

眠り泣き飲み吐く 吾子とマンションの五階に漂流するとき日¹⁶⁴
 TUDIVA, NUTVA, rinda võtva titaga
 korterelamu kaheksandal korrusel elan päeva korraga.

耳の穴こしょこしょ指で搔いてやる猿の母さんのような気持ち¹⁶⁵
 URGITSEN POJUL kõhva-kõhva sõrmega kõrvaaukusid –
 tundes ennast pädiku emme moodi olevat.

「ばあば、かぎ、がちゃがちゃ」 吾子は不器用な積み木のように
 言葉を積みめり¹⁶⁶
 „VANAMA, VÕTI, kõllu-kõllu,“ seab mu laps oma sõnasid
rohmakate klotside kombel üksteise otsa.

記憶にはなき父の顔
 シャボン玉吹きつづけおり孫と競いて¹⁶⁷
 MU VAIMUSILMAS lahkunud isa nägu,
 võidu puhume muudkui seebimullisid – mina ja ta lapselaps.

Takti kõik positsioonid täidetud (meetriselt sobiva märgiliigsuse korral)

しがみつきながら体をかたむけて子は犬という生き物を見る¹⁶⁸
 EMMEST KÄTEGA kõvasti kinni hoides, keha kummargil,
 uurib laps imelooma, keda „kutsuks“ kutsutakse.

くまパンのページ見せればパソコンの画面の裏を必ず覗く¹⁶⁹
 SAIAMÕMMIDE kodulehte lapsele näha pakkudes
 piilub ta tingimata arvutiekraani taha.

落ちこんでいるひまもなく子を風呂に入れおりどうってことはな
 かりき¹⁷⁰
 MASENDUSESSE langemiseks sugugi aega saamata,
lapse vanni kupatasin, nii et polnud asigi.

¹⁶⁴ Nemuri, naki, nomi, haku agoto mansyonno go-kaini hyouryuu-suru gotoki hibi. Samas, lk 25.

¹⁶⁵ Mimino ana kosyo-kosyo yubide kaite yaru – saruno kaasanno youna kimotide. Samas, lk 99.

¹⁶⁶ „Baaba, kagi, gaty-a-gaty“ agoha bukiyouna tumikino youni kotobawo tumeri. Samas, lk 143.

¹⁶⁷ Kiokuniha naki titino kao, syabondama huki-tuduke-ori – magoto kisoite. Tawara M., Tanpopo no hibi, lk 24.

¹⁶⁸ Sigamitukinagara karadawo katamukete koha inu to iu ikimonowo miru. (Esimeses-teises taktis siire.) Samas, lk 41.

¹⁶⁹ Kumapanno peezi misereba, pasokonno gamenno urawo kanarazu nozoku. Samas, lk 139.

¹⁷⁰ Otikonde iru himamo naku, kowo huroni ire-ori, dou tte kotoha nakariki. Samas, lk 140.

まだ何もイヤなことなどなかりうにイヤイヤイヤを子は繰り返¹⁷¹
 KUIGI SENI TAL mingeid ebameeldivusi olla ei tohiks,
 korrutab laps „ei meeldi“, „ei meeldi“ ja „ei meeldi“.

半年で買い換えてゆく子の靴に我が感慨も薄れてゆかん¹⁷²
 POOLE AASTAGA välja vahetatavate lapsekingade
 vastu mu tundedki ju piseneda võinekse.

連休に来る遊園地
 子を持てば典型を生きることの増えゆく¹⁷³
 PIKIL PÜHADEL käime lõbustuspargis.
 Olles lapsega, järjest kasvab tüüpilise eluelu osakaal.

Tühjaks jäävad viisiku 4. ja 8. positsioon.

さくらさくらさくら咲き初め咲き終わりなにもなかったような公
 園¹⁷⁴

KIRSIÕIS, KIRSIÕIS,
 kirsid õitsma hakkavad, õitsmast lakkavad –
 otsekui puiestikus midagi ei olnudki.

| kirsi-|õis • | kirsi-|õis • |

*

Jaapani algupärandite sarnaselt võib eestindusteski juhtuda, et pausidega täidetakse igas värsitaktis viimane positsioon. Sel juhul meenutab tõlkes tulemus vägagi silbilis-rõhulises süsteemis trohheilises mõõdus tavapärast eesti luuletust. Vahel näikse seda mõju isegi teadlikult tekitada tasuvat. Et eesti lugejale laul ikka lauluna kõlaks. (Kuigi teisalt nimelt muusika najal seda teha vaja polekski: taktilises süsteemis luulet sobibki kõige paremini muusika taktis esitada.) Üks selliseid on Nara-aegse luuletaja Ōtomo no Yakamochi (u 717/718–785) pikemast laulust pärinevate sõnadega pala, mis Vaikse ookeani sõja ajal Nobutoki Kiyoshi (1887–1965) viisistuses keiserliku mereväe tunnuslauluks sai.

¹⁷¹ *Mada nanimo iyana koto nado nakarouni „iya-iy-iy-“wo koha kurikaesu.* Samas, lk 140.

¹⁷² *Hantoside kaikaete yuku konokutuni waga kangaimo usurete yukan.* Samas, lk 142.

¹⁷³ *Renkyuuni kuru yuuenti: kowo moteba, tenkeiwo ikiru kotono hue-yuku.* Tawara M., Tanpopo no hibi, lk 38.

¹⁷⁴ *Sakura, sakura, sakura saki-some, saki-owari, nanimo nakatta youna kouen.* Tawara M., Sarada kinenbi, lk 148.

海行者美都久屍山行者草牟須屍大皇乃敝尔許曾死米可敝里見波勢
自¹⁷⁵

MINNES MERELLE, vajub keha vedeje;
minnes mägeje, kasvab korjus rohtuje.
Keisri kõrvalla oma elu ohverdan
surma tuska tundmata.¹⁷⁶

Samuti see „Iidsetes ja nüüdsetes Yamato lauludes“ (905) sisalduv tund-
matu lauliku tanka:

わか君は千世にやちよにさされいしのいはとなりてこけのむす
まで¹⁷⁷

ISAND ELAGU tuhandida põlvida –
kruusakivide kasvamani kaljuksi, kattumani samblaga!

See pala on 1880. aastal jaapanlastest heliloojate rühma viisistuses ja Franz
Eckerti (1852–1916) seades, esimese värsitakti hilisemas muudetud sõnas-
tuses¹⁷⁸ käibel olnud tõusva päikese maa hümnina (päris ametlikult alles
1999. aastast).

Mõlema muistses keeles pala eestindamisel sai võetud vabadus tõlkes-
ki rahvalaululisi sise- ja lõpukadudeta vorme pruukida (kuigi „-mani“ on
omakorda aaviklikult uuenduslik) – et meetrumi täitmise nimel tarbetuid
tühissõnasid vahele poetama ei peaks. Ning nagu üteldud, silbilis-rõhulise
värsisüsteemiga ühisosa taotlemine oli taotluslik.

Vahel aga võib seda juhtuda juhuslikultki. Näiteks Yosano Akiko
(1878–1942) kuulsas tankas:

罪おほき男こらせと肌きよく黒髪ながくつくられし我れ¹⁷⁹
MEESTE PATTUDE palgaks olen loodud ma,
oma pikkade läikivate juustega, oma klaari nahaga.

¹⁷⁵ || *Umi₁ yukaba₁ | mi₁duku kabane₁ | yama yukaba₁ | kusa musu kabane₁ | O₂po₂ki₁mi₁no₂ | pe₁niko₂so₂ siname₂ | kape₁rimi₁pa | sezi [to₂ ko₂to₂date]* || (Opoto₂mo₂no₂ Yakamo₂ti, „Man-yepu sipu“, 18: 4094, 68.–75. takt.) Siinne teine takt „美都久屍 mi₁duku kabane“ on vaegne; oletaks, et algselt pidi olema pigem „mi₁du tuku kabane“ („水都久屍“, „美豆都久屍“ vms), aga kustki kinnitust ei leia.

¹⁷⁶ Kruusa Kalju, 霊血茶 (ing-veri-tee): oma luulet ja tuttavat. Tallinna, 2013, lk 12.

¹⁷⁷ *Waga kimifa tiyoni, yatiyoni – sazareisino ifafoto narite, kokeno musumade!* (Yomibito sirazu, KKS, VII: 343.)

¹⁷⁸ „我君は waga kimifa“ ’mu isand’ asemel „君が代は kimiga yofa“ ’keisri ajastu, keisri valitsus’.

¹⁷⁹ *Tumi ofoki wotoko korase to, fada kiyoku, kurokami nagaku tukuraresi ware.* Yosano Akiko, Midaregami. Tōkyō, Meiji 34 [1901], lk 126.

Kõige lihtsamini võib jaapani luule eestindus silbilis-rõhuliseks osutada kõige lühemates vormides, teisalt on nendes seda värsitaktide vähesuse ja lühiduse tõttu keerulisem tajuda. Matsuo Bashō (1644-1694):

古池や蛙飛び込む水の音¹⁸⁰

igivana tiik! Konna sukeldumisest kostev sulpsatus

|| igi-|vana | tiik! • | • • | Konna | sukel-|dumi-|sest • | kostev | sulpsa-|tus • | • • ||

Ja konnad laulsid kõrvalvärssi:

相ツ積んめり蹴りツ込んめり¹⁸¹

Huvitaval kombel see jaapani värsisüsteemi üsna üksühene jälgendamine eesti oma keelerütmi ei riku ega takista. Nüüdiseesti kõnerütm on sise- ja lõpukadude tõttu sageli sünkopeeritud. Jaapani luuletakti värsirõhkude paigutuse ja pausikohtade rütmi matkimine võimaldab eesti keele muidu korrapäratute sõnarõhkude kiuste kõnevoolu esitada rütmiliselt. Isiklik kogemus kinnitab, et nendes silbilis-rõhulis-pausilise värsisüsteemi taktides võtavad luuletused vormi vägagi sundimatult, rahvalaululise silbilis-rõhulis-vältelise süsteemi värsitaktidest isegi ladusamini. See trohheilises kaheksaposisioonilises mõodus taktiline süsteem sobib nüüdiseesti keele rütmile nagu valatult.

¹⁸⁰ *furuike ya! Kafadu tobikomu miduno oto* (Matuwo Basewo).

¹⁸¹ *Aittummeri, kerikkommeri!*

Intervjuu

TÕLKIJA PILK BALTISAKSA KIRJANDUSELE

184
Intervjuu

PILLE TOOMPEREGA VESTLEB
MARIS SAAGPAKK

Möödunud aasta 19. mail toimunud vestlus Pille Toomperega oli ajendatud minu huvist kirjandusliku mitmekeelsuse vastu. Toompere julges võtta tõlkida eesti varase kirjandusloo ühe keskse tegelase Georg Julius von Schultzi Baltikumi-ainelised lood „Balti visandid“ („Baltische Skizzen“, 1857, e.k 2022), mis on kirjandusliku mitmekeelsuse tulevärk, sisaldades lisaks saksa-vene-eesti ehk „kolmele kohalikule keelele“ ka mitmeid teisi keeli, nagu prantsuse, itaalia või ladina keel. Meie jutuajamine puudutas aga lisaks mitmekeelsusele ka Toompere baltisaksa kirjanduse huviliseks ja tõlkijaks kujunemise arengukaart, milles peegelduvad hoiakute muutumised baltisaksa kirjanduse eestikeelsete tõlgete suhtes viimase paarikümne aasta jooksul. Seetõttu pakun intervjuu lugemiseks ka teistele baltisaksa kirjanduse ja eesti nüüdisaegse tõlkeloo huvilistele. Intervjuu lõpetab järelsõna mõnede üldistuste ja kommentaaridega, mis iseloomustavad baltisaksa kirjanduse tõlkeid Eestis pärast taasiseseisvumist.

Maris Saagpakk: Teie tõlgete loetelu vaadates torkab silma, et olete tõlkinud ainult baltisaksa kirjandust, muud saksakeelset kirjandust sealt ei leia. Lisaks on teie tõlked baltisaksa kirjandusest ilmunud hästi pika vahega. Palun kirjeldage enda lugu baltisaksa kirjanduse tõlkijana. Kuidas jõudsite tõlkimiseni, miks just baltisaksa kirjandus ja miks just need teosed?

Pille Toompere: Nii nagu elus ikka, on iga asjaga oma lugu. Ma olin Tartus, otsapidi veel Treffneri kooli saksa keele õpetaja, aga samas ka juba Tartu linnavalitsust välissuhete vallas abistamas. Tartul olid sõpruslinnad Saksa- maal ja seepärast oli vaja saksa keele oskajaid. Suulise tõlgina sattusin tõlkima Tartusse veevärki tegema tulnud Šveitsi firma esindajatele. Ja ükskord oli ühel neist inseneridest Šveitsist tulles kaasas kotitäis raamatuid ja ta ütles, et need on kingitus tema abikaasalt. Kotis oligi valik baltisaksa kirjandust, eesotsas „Liebe Renata“. Aga mina ei teadnud sel ajal baltisaksa kirjandusest midagi. Lõpetasin ülikooli aastal 1990 ja sel ajal ei tulnud sõna „baltisaksa“ ühegi õppejõu huultelt veel kordagi. See kõik algas kahjuks alles tükk aega hiljem. Ja siis ma lugesin neid raamatuid ja nägin Tartut hoopis teiste silmadega. Ja ega mul tõlkimise mõtet ka ei olnud, enne kui see šveitsi insener ütles, et „aga see on ju Tartu. Miks sa seda ometi eesti keelde ei tõlgi?“ Ja siis ma mõtlesin, et miks mitte ja hakkasingi otsast tõlkima. Mul ei olnud mingit lepingut ega kontakti kirjutustega, ma ei teadnud tõlkimise sellest poolest veel midagi. Ma lihtsalt tegin, nii nagu ma oskasin. Hästi palju oleks tahtnud küsida ja ma ei osanud kelleltki küsida. Oleks võinud muidugi minna ülikooli saksa keele kateedrisse, eks ikka oleks aidatud, aga noor inimene nagu ei tihka seda teha.

Siis vahepeal tõi elu mind Tallinna, välisministeeriumisse. Kui käsikiri koos oli, läks mööda päris palju aega, üle kümne aasta. Ja kui ma siis oma käsikirjaga Eesti Raamatusse läksin, oli nende esimene küsimus mulle: „Miks te seda tegite?“ Mul ei olnud ju ühtegi lepingut ega kokkulepet, et keegi seda üldse kunagi avaldada tahaks. Ja ma vastasin siiralt,

et sellepärast, et tore oli. Siis nad võtsid selle lugemisele ja ütlesid, et nad avaldavad selle. Kui nad oleks teisiti vastanud, ega ma ei tea, mis oleks saanud, oleks ilmselt tänaseni sahtlis.

M. S.: Aga kuidas selle tõlkeõigusega jäi? Kes sellega tegeles?

P. T.: Ma kirjutasin ise Salzer Verlagi, see oli siis veel olemas. Ja nad lubasid, mul on isegi see originaalkiri veel alles.

M. S.: Aga veel tagasi alguse juurde. Millega see „Kallis Renata“ siis kõnetas? Et nagu seesama Tartu, aga üks teistsugune, eestlastele teadmata külg sellest linnast?

P. T.: Jah. Ma käisin, raamat näpus, mööda Tartut ja otsisin neid kohti. Nüüdseks on Reet Bender nii palju tööd ära teinud, olemas on kaardid ja paigad on hästi leitavad. Siis seda muidugi veel ei olnud. Ma mäletan, et ma otsisin Toomel Renata kodumaja ja mõtlesin, milline see võiks olla. Ja nii ta läks.

M. S.: Ja siis läks päris palju aega mööda, nii kakskümmend aastat, ja siis uuesti. Miks nii pikk vahe jäi ja miks siis just see raamat?

P. T.: Ilmselt läks nii, et välisministeerium neelas mu alla. Aga mingil hetkel tekib ilmselt tunne, et nüüd on nendel parkettidel käidud küll ja nüüd aitab. Tahaks elus ka veel midagi muud teha. Kui ma tulin Helsingist tagasi, oli nagu kihk, et teeks midagi. Siis ma kõndisin Rahvusraamatukogus ringi, vaatasin seal neid raamatuid ja tellisin endale erifondidest raamatuid välja. Ja lugedes tekkis „Iluküla“ tunne, et seda võiks. Aga siis ma olin juba niipalju targem, et uurisin natuke enne, kas keegi seda avaldada ka tahaks. Eesti Raamatusse ma otse ei julgenud minna, et 20 aastat vahet ja nüüd lähen siis jälle. Aga üks tuttav haaras mõttest kinni, helistas ja uuris ning hakkaski see lugu oma elu elama.

M. S.: „Iluküla“ ja „Kallis Renata“ on ju mõnes mõttes sarnased lood. Nad on mõlemad täiskasvanuks saamise ja naise eneseotsingute ja emantsipatsiooni lood. Ja sellistena ju tänapäeva noori ehk nii väga

ei kõneta. Miks just need naiste lood, mis ei ole ju ka baltisaksa kirjanduses sugugi tooniandvad?

P. T.: Ju see naise lugu ikkagi kõnetas. Ehkki ma olen oma elus teinud kõike muud kui tegelenud romantiliste asjadega (*naerab*). Aga ilmselt olen ma oma hinges ikkagi romantik ja see ilus hetk, kui sellest noorest piigast hakkab naine kujunema, see on midagi väga ilusat elus. Ja üks sedalaadi raamatutel ole oma kindel lugejaskond, kellele need meeldivad, ja teised peavad neid liiga pehmeteks ja naivikute raamatuteks.

M. S.: See kirjanduslik noore naise perspektiiv annab ehk ka teatud teistsuguse vaate toonasele ühiskonnale.

P. T.: Jah, kuidas nad omal ajal mõtlesid ja kuidas me tänapäeval mõtleme. Kuidas nad suhestusid selle ühiskonnaga, kus eestlased ja sakslased kõrvuti elasid, ja kuidas nende enda lugu selles ühiskonnas kulges.

M. S.: Ma räägin vahepeale oma loo „Liebe Renataga“. Ma olin 90ndate alguses Saksamaal lapsehoidja ja see pere, kus ma elasins, andis mulle seda raamatut lugeda. Neil endal ei olnud otseseid perekondlikke sidemeid Baltikumiga, vaid pigem Ida-Preisimaaga. Küll aga oli neil mitmeid perekonnatuttavaid, kes olid baltisakslased. Ja see perekond oli väga üllatunud, kui ma ütlesin, et ma ei tea seda raamatut. Nemad kujutasid ette, et see on Baltikumis noorte inimeste jaoks üldteada raamat, umbes nagu Lutsu „Kevade“. Ja ma ei olnud tõesti kunagi sellest kuulnud. Aga Saksamaal oli „Liebe Renata“ sõjajärgse nostalgiahõngulise *Heimatliteratur*’i valguses väga loetud ja tuntud raamat, millel oli palju kordustrukke.

„Ilukülas“ ja „Renatas“ on ju olemas ka just nimelt see eestlaste ja sakslaste kokkupuutepunkt. On ju palju baltisaksa kirjandust, mis saab hakkama ilma eestlaste kirjeldamiseta. Neis tekstides leiame aga rahvastevaheliste kontaktide-konfliktide teemat sajandi alguses ja sõdadevahelise Eesti perioodil. Kuidas teile tundub, kuidas eesti lugeja baltisaksa kirjandust vastu võtab ja kuidas on see ajas muutunud?

P. T.: Ma arvan, et nüüd võetakse baltisaksa kirjandust palju teadlikumalt ja suurema huvi-ga vastu. Ma mäletan seda, et Eesti Raamatul ei olnud „Renatat“ lihtne müüa. Ega nad mulle seda otse ei öelnud, aga igatahes kui raamat oli otsas, oli see otsas ja juurde ei trükitud. „Ilukü-laga“ oli aga nii, et raamat tuli jaanuaris välja ja siis läksime perega puhkama ja kirjastusega oli kokkulepe, et kui me tagasi tuleme, siis teeme esitluse. Ja mul oli juba kokkulepe, kes teeb intervjuu, ja nagu seda mängu mängitakse... Aga kui tagasi tulime, oli Eesti Raamatu poolt vaikus. Ja kui ma siis kirjastuselt küsisin, et esitluse kuupäev hakkab lähenema, siis nad ütlesid, et raamatupood ei taha enam. Ma küsi-sin, mis siis juhtus, ja kirjastusest öeldi, et tiraaž on läbi müüdnud ja ei saa esitleda raamatut, mis on läbi müüdnud. Ja siis ma tundsin ennast nagu laps, kes on jõulupeost ilma jäetud. Ma olin nii oodanud ja oleks tahtnud rääkida ja oleks ehk kohanud hingesugulasi, keda raamat ehk kõne-tab. Ja siis ei midagi... Eks see pani liikuma ka selle oma kirjastuse mõtte.

M. S.: See oligi nüüd ka järgmine küsimus, mille juurde ma jõuda tahtsin. Teie järgmine tõlge, enda kirjastuses välja antud Schultz-Bertrami „Balti visandid“ on ju nii keeruline ja hoopis teistsugune raamat kui eelmised.

P. T.: Jah, oli küll teistmoodi. Schultz-Bertrami olin lugenud mitu korda, eestpoolt tahapoole ja tagantpoolt ettepoole. Kõks käis ära siis, kui Rahvusringhääling pani kokku need 100 mõtet Eesti Vabariigi 100. sünnipäevaks ja Bertrami mõte naeruga lahkuminekust oli seal sees. See tsitaat on pärit „Balti visanditest“. Ma mäletan seda hetke – ma istusin kodu diivanil ja mõtlesin, et me valime 100 mõtte hulka tsitaadi tekstist, mis on eesti keelde tõlkimata. Loomingu Raa-matukogus oli ilmunud küll osaline tõlge, aga tervikuna ju mitte kunagi. Ja kui mu abikaasa koju tuli, ma ütlesin talle, et ma tegin nüüd otsuse, et ma tahaks Bertrami eesti keelde tõlkida. Tema on ajaloolane ja minu kõige suurem abimees nende tõlgete juures ajaloo poolt. Siis ta vaatas mind ikka pikalt ja hea, et ta ei öelnud „Sina või?“. Ja mina ütlesin, et „jah, ma mõtlesin küll!“. Aga ega enamus aega ei kulunud mitte tõlkimisele, vaid lugemisele.

Ma ju ei tundnud sel ajal veel ka kedagi Baltisaksa Kultuuri Seltsist, oleks võinud ju nende inimeste käest küsida. Mul oli nii palju küsimusi ja ehk ma tõlkisingi sinna vigu sisse. Mul oli küll keeleteoimetaja, aga keegi oleks pidanud seda selle pilguga lugema, mis baltisaksa konteksti puudutab. Kõik vead, mis ma sinna sisse tõlkisin, on muidugi minu vead, aga pean ütlema, et oli kohutavalt põnev ja mulle endale andis see tõlkimine väga palju.

M. S.: Ma vaatasin, et võrreldes „Renataga“ on teie suhtumine mitmekeelsusesse Bertrami tõlke puhul muutunud. Eriti kohtades, kus saksakeelse teksti tegelased räägivad eesti keelt ja seda on keeruline eestikeelses tekstis edasi anda. Ja „Balti visandites“ on see nüüd lahendatud nii, et originaalteksti eesti keel on üle võetud ja lisatud sulgudes tänapäeval arusaadav eesti keel.¹

P. T.: Jah, ma jätsin need originaalväljendid nii, nagu nad olid, nagu tol ajal kirjutati või kuidas kirjanik mäletas, et kirjutati või räägiti. Ma tahtsin, et see võlu välja tuleks, kuidas nemad seda keelt nägid või kirjutasid või kuulsid.

M. S.: Minu motivatsioon selle teema uurimisel on just täpselt see, et meil on nii vähe allikaid, kust saaks teavet selle kohta, missugune oli see keeleline rikkus ja mitmekesisus argipäevas. Seda suulist keelt ju keegi eriti ei kajasta, isegi kirjades ollakse ju üldiselt standardkeelne. On ainult makaroonilised luuletused, mis segavad keeli. Bertrami tekst on sellepärast just eriti

rikas ja esineb ka näiteks ladina ja prantsuse keelt. Aga tagasi veel „Renata“ juurde. Ma vaatasin, seal oli mõnes kohas originaalis vigane eestikeelne tekst parandatud tõlkes õigeks.

P. T.: See on seesama küsimus, et ma ei osanud mõelda ja ei olnud ka kellegagi konsulteerida, et kuidas seda teha. Ja mul on salaplaan, et ehk saab selle „Renata“ kunagi uuesti välja anda ja siis ehk seda muuta. Ja kindlasti on seal ka vigu sees, mis nüüd saaks ära parandada.

M. S.: Ma ei tea, kas peaks selles kontekstis üldse vigadest rääkima. Pigem on see ehk suhtumise küsimus, mis on ajaga muutunud. Teadlikkus mitmekeelsuse suhtes oligi ju kirjanduses ja tõlkimises 20 aastat tagasi teistsugune. Praegu on mitmekeelsus hästi fookuses, maailm avaneb, inimesed räägivad ja kasutavad rohkem keeli. Selle tulemusena ehk ollaksegi rohkem huvitatud sellest, kuidas inimesed minevikus rääkisid, ja kirjandus on üks allikas sellelaadse info jaoks. Aga kas te praegu lahendaksite mitmekeelsuse tekstis samamoodi kui Bertrami puhul, jättes originaalis kasutatud keele nähtavaks?

P. T.: Jah, praegu teeks samamoodi nagu „Balti visandites“.

M. S.: Aga kas oli ka mingi toimetajapoolne suunis või surve mitmekeelsuse lahendamiseks?

P. T.: Ei, mul on toimetajatega väga vedanud, mul on olnud väga delikaatsed toimetajad. Välja arvatud „Iluküla“ puhul, kus toimetaja hakkas lauseid ümber tegema. Ja siis ma ei olnud hinges lõpuni nõus. Ma saan aru, et kooliõpetaja parandab stiilis „alus-õeldis-sihitis“. Aga lause rütm, dünaamika, see tuleb hoopis kusagilt mujalt. Aga üldiselt oleks toimetajatelt pigem rohkem sekkumist oodanud. Ma vahel vaatan neid 70ndatel välja antud raamatuid, kus oli terve meeskond ühe raamatu peal – sisutoimetaja, stiilitoimetaja, keeleteoimetaja. Seda oleks tarvis! Rääkisid Agur Bennoga, kes ka ütles, et mitmed silmad peaksid olema. Aga kust me need silmad võtame, kes oleksid nõus lugema? Kirjastused tahaksid ju hästi lihtsalt asjadega hakkama

¹ Näide tõlkest: „Vai, kuda rüütild üksteist sõepanniga klohmivad,“ on selgitatud allmärkuses järgmiselt: „Teenijapiiga vigane saksa keel, kus sõnast *prügeln* (naha peale andma) saab *priegeln* (sõepanniga klohmima). (Dr. Bertram / Toompere 2023, lk 108). Tõlkija kasutab sõrendusi, kursiivi ja allmärkusi mitmekeelsuse rõhutamiseks ja selgitamiseks. Lähemalt mitmekeelsusest baltisaksa kirjanduse tõlgetes eesti keelde vt A. Verschik; M. Saagpakk, Multilingualism in the Estonian Translations of Baltic German Literature. – Methis Studia humaniora Estonica, 2023, 31/32, lk 77–107. DOI: 10.7592/methis.v25i31-32.23314.

saada. Ja kui sa ise kirjastust mängid, siis läheb ka omamoodi keeruliseks. Ja paranduste puhul tekib alati ka küsimus, et kus see minu tekst siis jääb.

M. S.: Kuidas on olnud raamatute väljaandmise õigustega? Baltisaksa kirjanduse puhul selle pärast vist muretseda vaja ei ole.

P. T.: Jah, Euroopa õiguse kohaselt on õigus tõlkida ja välja anda ilma luba küsimata siis, kui autori surmast on möödunud 70 aastat.

M. S.: Aga „Iluküla“ esmatrükk Salzeri kirjastuses anti vist välja 1992.

P. T.: Jah, sellega oli lugu nii, et Salzeri kirjastust enam ei ole ja neid ei õnnestunud läbirääkimisteks kätte saada. Kirjastus Eesti Raamat lisis seepärast „Iluküla“ tõlkeraamatusse info, et kui keegi teab, kellel on õigused, siis ollakse hea meelega nõus hüvitama. See on üldiselt tavapärane praktika, juhul kui otsad vette lähevad ja kirjastust või järeltulijaid ei ole võimalik kätte saada.

M. S.: Milline on olnud nende teoste vastuvõtt? Need on läbi müüdnud ja see on üks aspekt. „Balti visandite“ on osaks saanud märkimisväärne tähelepanu ja ilmus ka arvustus. Kuidas olete ise tajunud tagasisidet oma tõlgetele?

P. T.: „Balti visandid“ on tõepoolest elanud nagu oma elu. Ma julge hundina lasin 1000 eksemplari trükkida, mis tundus asjatundjatele natuke kentsakas, sest tänapäeval on tavalised tiraažid 300 ja 500. Aga mul on veel kodus kaks kasti raamatuid ja siis on kõik. Ta on ennast aastaga ära müüdnud. Kui nüüd tehnilisest poolest rääkida, siis ma olen läinud kaasa ka nende sooduspakkumiste maailmaga. Olen vaadanud, et allahindlus ei tohi muuta raamatut ka odavaks raamatuks, aga piisav allahindlus toob raamatu taas raamatuostja silma alla ja see saab uuesti tähelepanu. Ja nüüd siis vaatame, kas uuesti välja anda või jääb nii, nagu on. Võib ju ka olla, et need, kes on tahtnud endale selle raamatu osta, on seda teinud.

M. S.: „Balti visandite“ väärtus on ju ehk veidi teistsugune kui baltisaksa ilukirjandusel

tavaliselt. See on lõbus lugemine, aga tänu rohketele kommentaaridele ja kirjeldustele ka ajalooallikas.

P. T.: Tänu sellele olen saanud ka huvitavaid pöördumisi. Näiteks Maanteemuuseum pöördus minu poole ja tahtis saada infot postijaamade kohta. Ma ütlesin, et see on ikka vastupidi, ma ise uurisin infot postijaamade kohta, kui ma tõlkisin. Ja samuti võttis minuga ühendust üks mööbliajaloo uurija, kes tundis huvi mööbliesemete kirjelduste vastu. Mul tekkis tõlkides tõesti tohutult märkmeid ja need on huvitav täiendus tekstile. Ja mööbliga ongi kohati nii, et kirjeldatud mööbliesemetest on raske aru saada, millega täpselt tegemist oli.

M. S.: Argikultuuri uurimine on ju tänapäeval nii populaarne. Tekst, mis annab infot selle kohta, kuidas elati, söödi-joodi ja pidutseti, on väga mitmest aspektist paljude inimeste jaoks huvitav.

P. T.: Ilmselt tänu sellele, et me oleme hakanud – ja oligi juba ammu aeg – võtma baltisaksa kultuuri oma kultuuri osana. Aga see on nii meie jaoks, kes me selle teema vastu huvi tunneme. On aga olemas kindlasti ka inimesed, kes seda võib-olla ei adu. Olles nüüd kolm aastat koolis töötanud, olen ma siiralt hämmeldunud, et ei ole ühtegi eesti keele õpikut, ajalooõpikut, saksa keele õpikutest rääkimata (need tulevad ju kõik Saksamaalt), kus sellest meie kultuuripärandist juttu oleks. Me teeme praegu saksa keele ainekavu, sest uus õppekava tuli välja. Kavatsen baltisaksa kultuuri igatahes sisse kirjutada. See on meie kultuuripärand. Kui sellest koolis sõnagi ei räägita, kust see noor inimene sellest siis teada saab? Alles ülikoolis ehk või siis selle mikrokraadi kaudu, mis praegu on hästi hea võimalus. Kus on meie baltisaksa lugemik? Võiks võtta lõike toredatest tekstidest ja need kokku panna. Palju raamatuid on, kust võiks võtta lõike ja kokku panna. Aga ma tahaks selle osas koostööd teha, seda ei saa üksinda hästi teha.

M. S.: Minu mõte on aastaid ka olnud, et saksa keele tundide jaoks oleks tore kokku panna baltisaksateemaline didaktiseeritud

tekstilõikude kogu. Igatahes on selge, et koolis kasutatavate materjalidega on veel palju tööd teha. Aga lõpetuseks küsimus, mis tuleb järgmiseks.

P. T.: Tegelen keemik Margarete von Wrangelli või vürstinna Andronikovi looga, kes oli esimene korraliselt valitud naisprofessor Saksamaal. See on tegelikult fantastiline lugu, aga meil ei teata temast midagi. Ja selles tekstis on nii toredad kirjeldused. Näiteks, kuidas tädid oma kirjades seletavad, et näe, oled nüüd seal ülikoolis ja pead kell kaheksa üles tõusma, selle asemel, et praegu Haapsalus meiega suvitada. Ja täiesti uskumatu lugu on seoses naiste vastuvõtmisega ülikooli. Rüütelkond pidi andma voorusekirja kaasa, piinlikkus kuubis. Tänapäeval läheksime ombudsmani juurde sellise asjaga. Ühesõnaga, see on nüüd toimetaja käes ja ilmub sügisel².

M. S.: Suur tänu intervjuu eest!

Järeldsõna

Pille Toompere kui baltisaksa kirjanduse tõlkija loos peegelduvad teatud seaduspärad, mis langevad kokku baltisaksa kirjanduse eestikeelse tõlkeloo üldisemate arengutendentsidega. Tema esimese ilmunud tõlke „Kallis Renata“ (2001) üheks keskseks tegelaseks on 20. sajandi alguse Tartu. Kõigile eestikeelsetele lugejatele tuttavat ja armsat linna näidatakse selles romaanis noore naistegelase perspektiivist, olulised on tennisemäng Toomemäel, jalutamised Tartu vanadel tänavatel

ja kakaojoomised Aleksandri kookidega³. Tõlke eesmärgiks on näidata ajalugu mitme-perspektiivseks, lisaks Tammsaare ja teiste tekstidest tuttavale Tartule tutvub lugeja nüüd ka sakslase kirjeldatud Tartuga. „Kalli Renata“ ilmunisaastal kommenteerib ajaloolane Ea Jansen oma artiklis „Baltisaksa raamat Eesti kultuuriloos“⁴ eestlaste suhtumist baltisakslastesse artikli kirjutamise ajal:

Viimasel ajal näib eesti avalik arvamus olevat lausa hädas probleemiga, kuidas baltisaksluse rolli Eesti ajaloos hinnata. Soovitatakse isegi unustada võõrvallutus ja pärisorjus, mõisniku-talupoja (tegelikult loomulik) vastuolu ja pöörduda tagasi Saksa avalikus arvamus ja ajalookirjanduses vanasti domineerinud müüdi juurde kultuuri toomisest metslastele.

Jansen ise võtab seisukoha, et paralleelselt eksisteerisid nii antagonism kui kooselu ja saatusühitus ja räägib „põimunud teguritest“⁵. Ideeline kahevahelolek näitas ennast ka tõlkemaastikul. Baltisaksa kirjanduse tõlked pidid täitma minevikust pärit kultuurisaadikute rolli ja näitama eesti lugejatele baltisaksa kadunud maailma. Tõlkijad ei jäta oma missiooni juhuse hooleks, enamik esimestel kahel aastakümnel ilmunud baltisaksa kirjanduse

² Raamat „Daisy. Margarethe von Wrangelli (1876–1932) elu päevaraamatute, kirjade ja mälestuste põhjal“ on nüüdseks Toompere juhitud Bertrami kirjastuses ilmunud. Vladimir Andronikovi raamat annab ülevaate esimesena Saksamaa ülikoolis korralise naisprofessori positsiooni saavutanud biokeemiaspetsialistist. Pärast oma mitmekesisit rännakut baltisaksa kirjanduse radadel valgustab tõlkija Pille Toompere „Daisy“ taas üht uut ja vähetuntud aspekti baltisaksa loost, mis keskendub haruldast karjääri teinud naisele.

³ Lõike romaanist „Liebe Renata“ (1955) on kasutatud ka Reet Benderi jt koostatud Tartule keskenduvas „Kirjanduslikus jalutuskäigus“. Vt „Kirjanduslik jalutuskäik: Saksa Tartu = Ein literarischer Stadtpaziergang: Deutsches Dorpat“ Tartu Linnamuseum, Tartu Ülikool. <https://ut.ee/et/sisu/kirjanduslik-jalutuskäik-baltisaksa-tudengilinnas-tartus> (29.7.2024).

⁴ E. Jansen, Baltisaksa raamat Eesti kultuuriloos. Rmt-s: T. Tender (toim), Raamatu osa Eesti arengus. Tartu: Greif 2001, lk 200–220, siin 218.

⁵ Samas, lk 219. Haakub sisuliselt tänapäeval levinud „põimitud ajaloo“ mõistega. L. Kaljundi; U. Plath, Eesti ajalookirjutus põimitud perspektiivist. Tuna 2017, lk 2–6. <https://tuna.ra.ee/eesti-ajalookirjutus-poitimid-perspektiivist/> (29.7.2024).

tõlgetest ilmub saatesõnadega.⁶ Reet Bender on seda tegevust nimetanud „valgete laikude täitmiseks“⁷. Tõlgete eesmärk oli „integreeritus eesti kultuurilukku“ ja lähtuti peamiselt „geograafilisuse printsiibist“⁸.

Nagu Pille Toompere intervjuus ütles, nägi ta pärast „Kallist Renatat“ Tartut hoopis teiste silmadega. Baltisaksa kirjanduse tõlkevalikute puhul on oluline identifitseeritav seotus teatud paikadega Eestis ning tekstide mälestuslik laad. Kui vaadata taasisesivumisejärgsel kümnendil, 1991–2001 ilmunud baltisaksa kirjandust eesti keeles, leiame kokku 31 teksti. Nimekirjas on küll esindatud baltisaksa kirjanduse suurkujud, nagu Werner Bergengruen, Siegfried von Vegesack ja Edzard Schaper, suurem tähelepanu on pühendatud aga mälestustele, mida esindavad Monika Hunniuse, Otto von Grünwaldti ja Theophile von Bodisco tõlked. Tõlkijatest on teiste hulgas esindatud baltisaksa kirjanduse uurijad Jaan Undusk ja Liina Lukas ning teenekad tõlkijad nagu näiteks Ain Kaalep, Katrin Kaugver, Tiiu Relve ja Mati Sirkel. Huvi baltisaksa kirjanduse vastu lähtus soovist leida „saatusühtsust“⁹ (Jansen 2001: 219) ja mitmeperspektiivsust. Selgus aga, et erinevad vaated ajaloole olid vorminud baltisaksa ja eesti kirjandused üksteise suhtes üsna pimedaks. Nii nagu eesti kirjanduses on vähe baltisaksa tegelaskujusid, kes on sügavamad kui „saksa parun“, halvas mentaliteedilõhe ka baltisaksa kirjanikke, kes ei suutnud või ei soovinud kujutada eestlasi usutavate tegelastena. Seega ei leia baltisaksa

kirjandusest märkimisväärsel määral kooselu ja koostegutsemist eestlastega, küll aga Eestis eksisteerinud teistsugust maailma.

2000ndatel jätkus baltisaksa kirjanduse tutvustamine Eesti lugejale. Ilmunud kirjanduse hulgas on mitmeid tekste, mida võib erinevatel põhjustel pidada baltisaksa kirjanduskaanoni keskseteks tekstideks. Kogumik Goethe kaasaegse tormi ja tungi geeniusel Jakob Michael Reinhold Lenzi tekstidest (tlk Vahur Aabrams jt, Huma 2003), balti argiajaloo allikas Georg Julius von Schultz-Bertrami „Balti idealisti kirjad emale“ (tlk Ilmar Vene, Ilmamaa 2004), Edzard Schaperi 1905. aasta revolutsiooni käsitlev mahukas „Timukas“ (tlk Katrin Kaugver, Huma 2004) ja kümnendi lõpus Siegfried von Vegesacki Balti lugu kokkuvõttev ja mõtestav „Balti tragöödia“ (tlk Tiiu Relve, Eesti Päevaleht 2009). Mälestuskirjanduse hulgas kuulusid lugejate lemmikute hulka Camilla von Stackelbergi „Tuulde lennanud lehed“ (tlk Vladimir Beekmann, Olion 2003) ja tema poja Berndt von Stadeni „Mälestusi kadunud maailmast“ (tlk Hanna Miller, Huma 2004).

Viimase kümne aasta jooksul on baltisaksa kirjanduse tõlgete hulgas domineerinud taas koha- ja ajastuvaimu kandvad baltisaksa kirjanduse teosed ning põhirõhk on taas mälestustel. Ilmunud on tuntud kunstniku Wilhelm von Kügelgeni „Vana mehe noorusmälestused“ (tlk Anne Untera, Liivimaa Raamatukogu 2023), mis kuulub saksa kirjanduse tuntumate autobiograafiade hulka. Siegfried von Vegesacki jutustus „Jaschka ja Janne“ (tlk Silva Lilleorg, LR 2023) on taas tekst 20. sajandi esimese poole Tartust, nagu seda oli Hueck-Dehio „Kallis Renata“ Toompere tõlkes. Esile võiks tõsta veel mitmeid olulisi tõlkeid, näiteks Agur Benno valikut ajalooallikana huvipakkuvatest mälestuskirjanduse valdkonda kuuluvatest tekstidest, mille ajaline haare ulatub 18. sajandist teise maailmasõjani.

Kokkuvõtvalt saab öelda, et 34 aasta jooksul pärast taasisesivumist on ilmunud piisavalt baltisaksa kirjandust eesti keeles, et eesti lugeja saaks endale baltisaksa kirjandusest ja mälestuskirjanduse kaudu avalduvast maailmapildist arvamuse kujundada.

⁶ M. Saagpakk, Die Übersetzungen der deutschbaltischen Literatur ins Estnische 1991–2009. Rmt-s: T. Loogus; S. Pasewalck; D. Neidlinger, Interkulturalität und (literarisches) Übersetzen. Wechselwirkungen zwischen Literaturwissenschaft und Translatologie. Tübingen: Stauffenburg Verlag, lk 267–283.

⁷ R. Bender, Baltisaksa tekstide tõlgetest eesti keelde alates Teise maailmasõja lõpust kuni tänase päevani. Lisandusi Eesti tõlkeloole. Tartu ülikool 2016. Magistritöö, siin lk 55.

⁸ Samas.

⁹ Jansen, Baltisaksa raamat, lk 219.

Põhjalikum baltisaksa kirjanduse eestikeelse tõlkeloo peatükk tuleb aga alles kirjutada. See peaks sisaldama ka varasemaid, 19. sajandil ilmunud baltisaksa kirjanduse tõlkeid ja

jõudma aruteluga välja tänapäeva, mil huvi baltisaksa kultuuri ja kirjanduse vastu tundub tegevat taas väikest võnget ülespoole.

LUULEST JA JAAN KAPLINSKI TÕLGETEST

192
Intervjuu

EKATERINA VELMEZOVAGA VESTLEB
TIMUR GUZAIROV

Ekaterina Velmezova on slaavi filoloog ja keeleteaduse ajaloolane, Lausanne'i Ülikooli korraline professor ja Tartu Ülikooli külalisprofessor, poeetiliste ja graafiliste tekstide autor, aga ka eesti luule tõlkija – ja just seda viimast tahku tema loomingus selles intervjuus käsitletaksegi.

Käesolev intervjuu sai teoks Jaan Kaplinski luuleraamatu „Helmemänni varju all“ tõlke ilmunise eel 2023. aastal.

¹ Intervjuu täielikum versioon ilmus vene keeles Eesti veebilehel Новые облака (<https://www.oblaka.ee/journal-new-clouds/1-2-2023/%D1%82%D0%B8%D0%BC%D1%83%D1%80-%D0%B3%D1%83%D0%B7%D0%B0%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2-%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0/>).

Timur Guzairov: Sissejuhatuseks: enne pandeemiat tundsin teid keeleteadlasena. Hiljuti avastasin teid kui poetessi. Aastatel 2021 ja 2023 andis Tallinna kirjastus Aleksandra välja kaks Jaan Kaplinski kogumikku teie tõlkes. 2021. ja 2023. aastatel ilmusid Tartu kirjastuses Dialoog teie luulekogud „Время, конец и начало“ („Aeg, lõpp ja algus“) ja „Тасму“ („Tasmu“). Palun rääkige luule kohast teie elus erinevatel aegadel. Mis jääb samaks ja mis on muutunud?

Ekaterina Velmezoza: Tõepoolest, kõik need raamatud on viimastel aastatel välja tulnud ja kõik need on ilmunud Eestis. Lisaks on alates 2018. aastast nii mu luuletusi kui ka luulevariatsioone – Jaan Kaplinski tõlkeid – avaldatud Eestis väljaannetes Võšgorod, Tallinn (nii sellenimelises ajakirjas kui ka nüüd, kui sellest on saanud almanahh), Methis, „Tõlkija hää“l, aga ka Šveitsis, Slavicum Pressis. Alates 2022. aastast olen osalenud mitmel kirjanudusfestivalil ja luuleõhtutel Eestis ja Šveitsis – maades, kus ma praegu elan ja töötan. Kõik see – nii enda luulekogud kui ka esinemised luuleüritustel – on minu jaoks uus.

Armastus sõna vastu on mind saatnud kogu elu ja see jääb muutumatuks – sõnaarmastus ongi teise sõnaga *filoloogia*, mis on minu põhilise eriala nimeks. Ma olen ikka loonud poeetilisi tekste, see on alati nii olnud, aga ma ei pannud neid enamasti kirja, rääkimata avaldamisest. Kuigi juba varem nägid ja kiitsid neid hea kirjandus- ja kunstimaitselise inimesed, keda usaldan ning kellele olen igavesti tänulik tunnustuse ja toetuse eest.

Võib-olla on muutunud ka see, et viimasel ajal panen aina rohkem tähele, et need poeetilised tekstid täidavad (kui nii võib öelda) ka minu enda jaoks olulist terapeutilist funktsiooni. „Valutavat hinge ravib laul“ (*Болящий дух врачует песнопенье*) – need on Baratõnski tuntud sõnad ja praegusel ajal tundub luule tõesti jõudu andvat kõiges muus vastupidamiseks.

T. G.: Te ei tõlgi Jaan Kaplinskit, vaid loote poeetilisi variatsioone, nagu te ütlete. Te kirjutate luule põhimõttelisest tõlkimatus. Vestluse käigus märkisite, et teie jaoks oli ennekõike oluline säilitada oma tunded,

mida lugedes kogesite. Milliseid tundeid Kaplinski luuletuste lugemine teie äratav? Millised emotsionaalsed ja semantilised nüansid avanesid teile eesti luuletaja tekstidega töötades?

E. V.: Luule on tõepoolest tõlkimatu – ja see pole muidugi ainult minu arvamus. Lausanne'i Ülikoolis annan ma magistriõppe üliõpilastele kursust „Tõlge ja tõlkeõpetus“ ning me peatume sellel seisukohal üsna põhjalikult (igauks saab sellest ju omamoodi aru!), analüüsides näiteks, kõige muu kõrval, Roman Jakobsoni (kes oli eelmise sajandi keeleteaduse klassik) kuulsat artiklit „Tõlke lingvistilistest aspektidest“. Kirjutasin sellest ka minu esimesena tõlgitud Jaan Kaplinski kogu „Tule tagasi helmemänd“ järelsõnas – minu jaoks oli oluline rääkida lugejale oma nägemusest selle kohta, millega tegelen. Nii et enamasti nimetan ma tõepoolest oma „tõlkeid“ „poeetilisteks variatsioonideks“, tunnistades endale ja teistele seda poeetilise tõlkimise põhimõttelist võimatust. Lihtsalt ei pea seda kartma – vastupidi, see avab uskumatud võimalused loovuseks.

Kui rääkida tunnetest, mida kogesin mõnda Jaan Kaplinski teksti lugedes, siis mäletan väga hästi seda tunnet, kui mitte just „teist mina“, *alter ego* (või õigemini ühe mu „mina“ *alter ego* – siia küll tahan panna naeratuse märgi), siis ilmselt mingit oma tonaalsust, oma tooni tunnet, mida ma tema sõnades kuulsin.

T. G.: Nagu te ütlesite, kõigepealt tõlkisite Kaplinski luulekogu „Tule tagasi helmemänd“, seejärel „Helmemänni varju all“. Pärast esimese raamatu tõlkimist te niisiis ei peatunud, jätkasite lugemist ja tööd tema luuletustega. Mida tähendab teie jaoks naasmine Kaplinski poeetilise maailma juurde?

E. V.: Teate, ma võin tunnista, et pärast esimesi tõlkeid ei lahkunud ma kunagi tema luulemaailmast, tema poeetiline maailm on mitmes mõttes minu oma maailm, ilmaasjata ei maininud ma *alter ego*... Kui võimalus on, tahaksin väga oma emakeeles ümber öelda veel ühe Jaani luulekogu, tema 1986. aastal ilmunud „Käoraamatu“. Algus on juba tehtud:

almanahhis „Tallinn“ trükiti 2022. aastal väike valik mu tõlkeid sellest kogust. Isegi selle raamatu pealkiri köidab mind – eesti keeles on *käoraamat* ilusa metsiku orhidee nimi. Ja samas on see ka väga ilus mütopoeetiline nimi – *käoraamat*, sarnane *käopõllega* (see on muide ka üks metsik orhidee), *karulauguga* või *jänesekapsaga*... ja nii edasi. Niisugused ilusad taimede nimed on ka vene keeles olemas.

T. G.: Olite Jaan Kaplinskiga tuttav, suhtlesite ja pidasite kirjavahetust. Rääkige palun oma muljetest ja arusaamadest Jaanist kui inimesest. Mis oli teile ebatavaline ja arusaamatu? Kas Kaplinski puhul „elu ja luule on üks ja sama“?

E. V.: Jaani tekste hakkasin tõlkima vist rohkem kui kümme aastat tagasi, aga isiklikult kohtusin temaga esimest korda 7. jaanuaril 2018 – see kuupäev on täpselt kirjas, kuna me Kalevi Kulliga sel päeval Jaani intervjuurisime ja intervjuu ilmus nii eesti keeles kui ka tõlkes vene keelde, see kuupäev on seal märgitud². Saime Jaaniga kokku tema talus Mutikul. Kui lähenesime majale, Jaan seisis ja vaatas mulle otsa – ja ma olin rabatud sellest kiirgavast pilgust, see oli väga läbistav ja lahke, säravsinine pilk... Juba see pilk oli harjumatu, ütles hetkega rohkem kui kõik võimalikud sõnad.

Mälu toob nüüd esile üksikuid episooide... Millegipärast meenub mulle ka see, kuidas ma tol jaanuaripäeval Mutikul seltskonnast (Jaan, Kalevi ja Tiia Toomet) vaikselt eemaldusin, et Jaani ja Tiia tohtu suure musta kassiga suhelda. Tema nimi minu arust oli Voldemar. Tavaliselt ei pööra keegi minu sellistele vestlustele tähelepanu – aga Jaan tegi seda ja ma sain tema pilgust aru: miskipärast tundus see talle tähenduslik...

Siis oli veel mitu kokkusaamist Mutikul, kus jalutasime läbi metsa, aga ka mere ääres

Käsmus, ning Tartus – et ühtlasi küsida Jaanilt luba enne tema luuletuste tõlgete avaldamist või siis pärast tuua talle juba ilmunud tekstid. Kutsusin Jaani Šveitsi – aga viimastel aastatel oli ta haige ja ei saanud tulla, kuigi väga tahtis. Eriti tahtis ta külastada Veveyd, Lausanne'i lähedal asuvat väikelinna, kus tema isa nooruses mõnda aega elas.

Ja loomulikult oli meie vahel ka kirjalik suhtlus – meili teel, see on juba täiesti eriline žanr.

Meie Jaaniga suhtlemise absoluutne aeg jäi kahjuks väga lühikeseks, kuid osutus see „kaalukamaks kui mitu köidet“, *томов премногих тяжелей*.

Kui rääkida elust ja luulest – igatahes sidus neid see Jaani pilk, päeval, mil me Mutikul kohtusime, see pilk kiiritas mind sinisega. Andke andeks, et vist ülepaistatult praegu räägin – aga see tunne tundub mulle praegu kõige õigem.

T. G.: Just Mutiku talu pidas luuletaja oma koduks. 2021. aasta sügisel tegin Narvas ettekande Jaan Kaplinskist kui keskkonna-luuletajast. Siis tsiteerisin ridu raamatust „Tule tagasi helmemänd“:

vaatan uute silmadega
 räägin uue suuga
 elan ühtjasama
 elu iga õuepuuga

Teie poeetiline variatsioon on järgmine:

*Я по-иному мыслю
 чувствую и созерцаю
 в каждой живой травинке
 жизнь ее проживаю*

(ma erinevalt mõtlen,
 tunnen ja vaatan
 igas elavas rohulibles
 elan tema elu)

Oma variatsioonis tõlgite Jaani kujundlikkust ratsionaalsesse keelde. Avardate, määratlete täpselt kognitiivseid muutusi, mis tekivad inimeses, kui ta siseneb loodusmaailma. Mis tähendab *по-иному мыслить, чувствовать и созерцать* (erinevalt mõelda, tunda ja vaadata) looduse ja iseenda suhtes? Kuidas

² K. Kull, E. Velmezova, Jaan Kaplinski ja semiootika. *Acta semiotica estica*, 2018, nr XV, lk 194–211; E. Вельмезова, К. Кулл, Яан Каплинский и его контакты с лотмановским кругом. Вышгород, 2019, nr 1/2, lk 117–129.

sõnastaksite enda ja Kaplinski erinevuse looduse tajumises?

E. V.: Kommenteerisin konkreetset kahte teie poolt tsiteeritud rea tõlget Jaan Kaplinski venekeelset „floristikat“ käsitlevas artiklis seoses raamatu „Tule tagasi helmemänd“ tõlkega, see artikkel ilmus almanahhis „Tõlkija hääl“ 2020. aastal³. See on peamiselt seotud konkreetse botaanilise sõnavara tõlkimisega ja enamasti püüdsin seda tõlkida täpselt, originaaliga kooskõlas, kuid mõnikord ka riimi ja rütmi järgimise vajaduse tõttu oli sellest reeglist ka erandeid (sõnavara täpne tõlge poeetilistes tõlgetes – ja veelgi enam poeetiliste variatsioonide loomisel – ei olnud alati domineeriv). Ühe näitena toongi välja read luuletusest „Pääsuke si pääsuke si lendab läbi udest...“:

elan ühtjasama
elu iga õuepuuga

Tõlkisin need tõepoolest nii:

*в каждой живой травинке
жизнь ее проживаю*

(igas elavas rohulibles
tema elu elan)

Niiisi tõlkisin *õuepuu* kui *rohulible*. Kui läheneda luuletõlkele vormiliselt, siis on see muidugi kõrvalekalle originaalist, aga üldsemantiliselt tundub selline asendus mulle siiski õigustatud: luuletuse kontekstis räägitakse üldiselt kõigest elavast, igast taimest. Selles mõttes võiks *iga õuepuu* asendada *iga rohuliblega*.

Kui räägime üldistest tunnetest, siis teate, Pasternakil on sellised read –

*Легко проснуться и прозреть,
Словесный сор из сердца вытрясть...*

Lihtne on ärgata ja nägijaks saada,
raputada südamest välja sõnaline prügi...

Mõnevõrra sarnast tunnet kogesin ka Jaani ridu lugedes. Ühel hetkel hakkad selgelt

nägema, avad silmad – ja näed kõike uut-moodi, tunned ja mõtled uut-moodi. Tunned rõõmu elust kui sellisest – väikseimate roheliste rohuliblede üle, nagu see juhtub põhjamaisel kevadel, päikesepaistelisel päeval pärast pikka talve... Ja see tundub millegi uue algusena.

On veel üks Jaani tekst, mille tõlkisin (samast raamatust „Tule tagasi helmemänd“) sarnase tundega. Kui tahaks lihtsalt päikese käes olla, hingata äsja ärganud maa lõhna, lihtsalt kõndida ja olla elule tänulik – ja mitte midagi enam:

tahaks päikese poole
tahaks lihtsalt minna

*так хочется быть на солнце
хочется просто идти*

(nii tahaks päikese käes olla
tahaks lihtsalt minna)

Mis puutub looduse tajumisse, siis see on kahtlemata igäühe jaoks erinev (ja see on pigem midagi mõõtnatut, raskesti defineeritavat), kuid antud juhul juhiks tähelepanu ühele huvitavale ühisele punktile: nii Jaani kui minu puhul võib rääkida looduse tajumise filoloogi poolt, kes on olnud peaaegu professionaalselt kontaktis loodusmaailmaga. Jaan on hariduselt romaani filoloog, kuid oli aeg, kui ta töötas Tallinna botaanikaaias. Minu ülikooli lõputunnistusel on kirjas „keeleteadlane“, aga juba enne ülikooli, viimastel kooliaastatel töötasin botaanikaaias Moskvas ja sain aiandustehniku kutse (Venemaal eeldas tollane kooliharidus mõne praktilise eriala põhitõdede valdamist). Sellised ootamatud kokkusattumused.

T. G.: Mutiku külastus, vestlused Jaan Kaplinski, Tiia Toometi ja Kalevi Kulliga – kuidas see isikliku suhtlemise kogemus aitas teid töös eesti poeedi luulekogude tõlkimisel?

E. V.: Nagu ma juba ütlesin, näitasin Jaanile alati oma tõlkeid enne nende avaldamist – ilma tema õnnistusest poleks ma julgenud neid avaldada. Nüüd olen Tiiale väga tänulik, et ta on lubanud Jaani tekste minu poeetilistes variatsioonides avaldada. Kalevi aitas,

³ E. Velmezova, Jaan Kaplinski „floristika“ vene keeles (kogumiku „Tule tagasi helmemänd“ tõlkest). Tõlkija hääl, 2020, nr VIII, lk 102–113.

kui mul oli raske millestki aru saada, ja see polnud tingimata keele pärast, lihtsalt oli mõnikord kergem tõlkida, kui Kalevi rääkis midagi Jaani elust, sest ta tundis Jaani hästi. Siis oli lihtsam kujutluses pilti joonistada, mis seejärel poeetilistes ridades kõlas. Näiteks raamatus „Helmemänni varju all“ on tekst, mis algab sõnadega:

Te astute hommikusse, mis on iga päevaga
hämaram ja hämaram. Kaks vaikset kogu
minemas garaaži poole –
viimane, mis ma teist näen.
Und ei tule enam. Raadio mängib muusikat,
mis on niisama hall kui äripäeva hommik.
Nüüd olete juba auto välja ajanud,
nüüd süüdanud laternad,
nüüd hakkate liikuma, jõuate peateele...

Вы входите в утро, и оно с каждым днем
всё темней и темней. Тихих два силуэта
идут к гаражу – больше я вас не вижу.
Сна больше нет. Играет по радио музыка,
столь же серая, как и буднее утро.
Вот уже выезжает машина,
вот вы зажигаете фары,
вот и едете, выезжаете на шоссе...

Lugesime koos Kaleviga seda teksti ja ta ütles – see on vist hommik, mil Tiia koos lapsega autosse istus, et kuhugi minna, ja Jaan jäi koju... Ja ma kujutasin ette seda hilissügist hommikut Tartus Aruküla teel, kus kunagi elasid Jaan ja Tiia – me käisime Kaleviga kord spetsiaalselt seal, seda kohta vaatamas... Ja nii see tõlge tekkis.

T. G.: Näitasite oma variatsioone Jaan Kaplinskile. Millise mulje need talle jätsid? Mida ütles üks tõlkija teisele tõlkijale kirjas?

E. V.: Jaan andis alati loa minu poeetiliste variatsioonide avaldamiseks, mille eest olen talle väga tänulik, tema eluajal trükiti kõik need tekstid tema loal. Minu koostatud tekstides tegi ta paranduse vaid korra, raamatu „Tule tagasi helmemänd“ venekeelses tekstis (see oli ühe geograafilise termini kohta).

Kui näitasin Jaanile tema kuulsat teksti „Valgus ei saagi vanaks“ tõlget, ütles ta, et tegeleb samuti selle teksti vene keelde tõlkimisega – ta saatis selle meiliga 4.

jaanuaril 2019 (see kuupäev figureerib ka artiklis ajakirjas Methis, mis on pühendatud autoritõlke analüüsile⁴). See oli paar päeva enne õigeusu jõule ja siis ma kirjutasin Jaani tõlkest kui jõulutekstist, kuigi eestikeelset originaali lugedes ei teki seda tunnet... Nii et ühendasin tõlketunnid tõlkeõpetuse ja tekstianalüüsiga.

Jaanilt mulle palju kirju polnud, aga vist oleks mõttekas need kokku koguda ja kui Tiia lubab, siis avaldada. Mäletan, et Jaanile meeldis eriti minu tõlge tema tekstist „Mis vahe on tollel ja sellel / mis vahe on vennal ja vellel...“, mis ilmus vene keeles esmakordselt ajakirjas Võišgorod, lisana 2019. aasta intervjuule Jaaniga „Яан Каплинский и его контакты с лотмановским кругом“ („Jaan Kaplinski ja tema kontaktid Lotmani ringiga“). Tsiteerin siinkohal seda teksti, et oleks selge, miks see figureerib loo juures Jaanist ja tema suhetest semiootikutega:

Mis vahe on tollel ja sellel
mis vahe on vennal ja vellel
mis vahe on seljal ja turjal
mis vahe on heal ja kurjal

mis vahe on punktil ja komal
mis vahe on võõral ja omal
ja naisel ja naiseõel

mis vahe on saksal ja sandil
ja sääsel ja elevandil
mis vahe on persel ja särgil
ja tähendusel ja märgil
mis vahe on vael ja tõel

mis vahe on maal ja linnal
mis vahe on joonel ja pinnal
mis vahe on tahmal ja nõel

mis vahe on luulel ja proosal
ja uus- ja vanaroosal
ja Vastse- ja Vana-Roosal
mis vahe on vahel endal

Ah jäta sa oled õel

⁴ E. Velmezova, Autoritõlke teoreetilistest ja praktilistest väärtustest Jaan Kaplinski luuletuse „Valgus ei saagi vanaks“ näitel. Methis. Studia humaniora Estonica, 2020, nr 20 (25), lk 98–109.

*в чем сходство здешнего и иного,
в чем сходство братского и чужого,
чем схоже добро со злом,
а крест – с поясничным крестцом?*

*чем схожи тире, запятая и точка,
а падчерица – и любимая дочка?*

*чем муж и вдовец похожи?
в чем ложь и истина схожи?*

*чем схож богач с бедняком?
чем схож комар со слонот?
чем схож денотат со знаком,
а ж... попа – с роскошным фраком?*

*чем схожи деревня и шум городской,
в чем сходство реки с волнистой
чертой?*

*в чем сходство копоти с сажей,
а сходство находки с пропажей?
в чем сходство старой и новой кожи?
чем Таллинн и Ревель друг с другом схожи?
в чем схоже сходство с собой самим?..*

...Ах хватит, не будь таким злым

Ent ka praegu, pärast Jaani lahkumist, tema kirjad (lugesin neid üle teie küsimustele vastama hakates) inspireerivad mind väga ja annavad jõudu.

T. G.: Jaan Kaplinski viimane eestikeelne luuleraamat „Helmemänni varju all“ koosneb luuletaja enda valitud parimatest luuletustest. Tõlkisite selle kogumiku pärast Jaani surma, muutunud ajastus. Millised luuletused on teile praegu kõige kallimad? Millised tekstid tekitasid kõige rohkem raskusi? Milliseid ridu te paluksite Jaanil selgitada? Kas eesti luuletaja maailma on raske siseneda?

E. V.: Osaliselt lihtne – sest teatud mõttes on see ka minu oma maailm. Kuid samal ajal on see väga raske – sest ilmselt pole kellelgi täielikku teineteisemõistmist ja asi pole siin isegi keeles. Vaevalt ma selgitusi küsiks – arvan, et Jaan ei seletanud endalegi oma tekstides kaugeltki kõike... Nii kummaline kui see ka ei tundu, oli kohati raskuseks selle raamatu paljudes tekstides riimi (selle sõna tavapärase tähenduses) puudumine, ega Jaanile (eriti viimastel aastatel) ei meeldinud riim eriti. Aga teksti kangaga harjumiseks,

selle meloodia tunnetamiseks – tõlkijana aitab mind ikka riim.

T. G.: Kogumik „Helmemänni varju all“ (2021) lõpeb luuletusega „Palve on mis jääb“, mis ilmus esimest korda raamatus „Sõnad sõnatusse. Инакобытие“ (2005). Siis tõlkis Kaplinski ise selle teksti vene keelde ja lisas selle oma esimesse venekeelsesesse raamatusse „Белые бабочки ночи“ („Valged ööliblikad“, 2014). Mõni aasta hiljem tõlkis Katrin Väli selle Kaplinski venekeelse enesetõlke eesti keelde ja see ilmus 2017. aastal ajakirjas Looming. Hiljem tõlkis Jaan ise selle luuletuse ladina keelde ja lõpetas selle tekstiga viienda, viimse vene luuletuste raamatu „За другими реками“ („Teiste jõgede taga“, 2021). Võrreldes luuletuse originaali ja erinevaid tõlkeid, märkasin, et teie kasutasite oma tekstis neli korda mõttekriipsu. Sõnad, mis on eraldatud kriipsuga, on *Молитва* (Palve), *Бог* (Jumal), *я об этом уже писал* (sellest olen juba kirjutanud) ja *совсем ничего* (eimidagi). Mis on teie arvates neil sõnadel ühist? Kas need annavad kokku *вневремя*, selle ajatuse, millest te raamatu järelsõnas kirjutate?

E. V.: Siinsel juhul on kriipsud pausi, mingi peatuse märgid. Enne neid sõnu – olgu jutt nende lugemisest mõttes või valjult – tuleb hinge kinni hoida, hetkeks peatuda, ajast välja tulla. Võib-olla on teil sel moel õigus ajatusest rääkides: ma ise ei mõelnud sellest, kuid see kinnitab veel kord, et väljastpoolt näeb vahel paremini...

T. G.: Olete juba maininud valikut oma tõlkeid Jaan Kaplinski kogumikust „Käoaraamat“, mis ilmus almanahhis „Tallinn“ (2022). Nende hulgas on üks mu lemmikluuletusi „ta tuli ja istus mu juurde“. Te tõlkisite selle teksti üsna täpselt, aga ikka mõtlen ühe teie variatsiooni peale. Kaplinski kirjutab:

me ei rääkinud ainult rinnas
miski tuikas mälestushell

Ja see on teie variatsioon:

*Мы всё молчали. И только
память жила просветленьем*

(Olime ikka vait. Ja ainult
mälu elas kirgastusega)

Kaplinski tunneb kõike, kuid ta pole kõigest teadlik. Ta ei saa oma tundeid objekteerida, need on talle ebamääraseks ja isegi mingil määral ebaselged. Teie variatsioonist astub lüüriline kanglane järgmise sammu enda ja aja mõistmisel. Nimetate ja täpsustate seda, mis Kaplinski tekstis jäi ebamääraseks. Seetõttu ilmub *miski* asemel *просветление* (*kirgastus*) ja *mälestushella* asemel teie tõlkes ilmneb terviklik mõiste *память* (*mälu*). Teie variatsioon on dešifreering, tundemaailma tõlkimine ratsionaalsesse keelde.

Katia, mida aitas Jaan Kaplinski luule lugemine ja tõlkimine teil enda kohta teada saada?

E. V.: Täna tõlgenduse eest. Kui see on üks

teie lemmikluuletekste, siis huvitav, kuidas te kõnealust inimest ette kujutate? Seda, kellega lüüriline kanglane koos vaikib? Tundub, et igaüks vastab sellele küsimusele omal moel...

Jaani luule tõi meelde sugulashinged – kes on ikkagi olemas, ja juba selle eest saab tema tekstidele tänulik olla. Ja veel üks asi: Jaani tekstide tõlkimise poole pöördusin üsna hilja, kui tundus, et olen juba küps oma töös filoloogias, mu põhialal. Aga selgus, et midagi uut ootas mind siiski ees. Tõlkeraamatud, avaldatud luuleread... Ja see tähendab, et inimesel on alati midagi uut ees. Sel konkreetsel juhul ütleksin, et valgus on alati ees. Ja see annab lootust.

Eesti, 2023.

MÄSSIV MASSIA

SEPIDEH ARDALANIGA VESTLEB
HELI ALLIK

Tõlkijad juhtuvad ikka käima üle ilma loomemajades – paljud riigid hoolitsevad sel viisil tõlkijatele residentuure korraldades oma kultuuri levimise eest. Kuigi neid loomemaju võib olla suuri ja väikesi, vaatega merele või aknaga kauni mäestiku poole, on nende eesmärk, aga ka inimestevaheline rollijaotus, lähenemine isiklikule ajale, ruumikasutus, valdkonnapõhisus, selektsioonimehhanismid, idee professionaalsusest, arusaam tööst ja nägemus tulemuslikkusest, ühesõnaga absoluutselt kõik, mis teebki neist selle, mis nad on, midagi nii harjumuspärrast ja iseenesestmõistetavat, et tundub peaaegu ainuvõimalik. Kõik teavad väljendite „täielik pühendumine“ ja „segamatu keskendumine“, aga ka „loomeprotsessi väljund“, „privaatsus“ või „tulemuslik residentuur“ tähendust. Tõlkijad tõlgivad, koristavad koristavad, eksperdid langetavad otsuseid, tähtajad on tähtajad ja köök on alati köök. Pärnumaal, päris Läti piiri ääres, keset kuhugi kaugesse ja veidi kummituslikku ääremaareaalsusse unustatud metsi, põlde ja soomaastikke asub aga vaid kolmekümne elanikuga Massiaru küla vanas koolihoones Massia loomemaja, kus miski sellest süsteemist järsku enam ei kehti. Pea kergelt kumisemas, lahkub tõlkija sealt lõpuks pärast kummastavaid residentuuripäevi nagu Alice Imedemaalt. Ja kuigi igaühel on oma Massia – sealsed kogemused on sama erinevad kui nelja pimedate ettekujutused elevandist vanas mõistuloos –, järgneb nüüd Heli Alliku katse vestluses Sepideh Ardalani, Massia hingega, seda maailma veidikenegi kirjeldada.¹

¹ Vt Massia koduleht www.massia.ee. Maja arhitektuuri on kirjeldanud Mia Maria Rohumaa artiklis „Massiaru viimane söbralik maja“ ajakirjas Pööning 3(33)/2022 (<https://www.ajakiripooning.ee/massia-viimane-sobralik-maja/>).

Heli Allik: Pean alustama hädaldamisega. Esiteks, kuigi sina oled kogu Massia taga – või nagu ütles üks sinne külaline, „Sepideh ongi Massia“ –, siis ma ei tea, kuidas sind nimetada. Kodulehel pole isegi su nime, „ametinimetusest“ rääkimata. Teiseks ma ei tea, kuidas Massiat nimetada. Eestikeelses ajakirjanduses on kasutatud sõnastusi „mõttekoda-uurimiskeskus“, „uue ühiskonna labor“, „residents“², „residentuurimaja“, „eksperimentiplatvorm“³ ja „residentuur-loo-melabor“⁴, aga kõik näivad ikka veel natuke otsivat ja ei jää muljet, et mõni nimetus oleks käibel rohkem kui teised. Ja kolmandaks on mul tunne, et ma olen peaaegu lahendamatu tõlkeküsimuse ees. Sinuga me räägime inglise keeles ja loomulikult tuleb siis tõlkida üht keelt teise. Aga see on natuke ka ühe maailma tõlkimine teise, ühe ajaloo tõlkimine teise, ühe kultuuri tõlkimine teise. Sest sina oled Iraani päritolu Saksamaal üles kasvanud ja siis Londonis elanud ja töötanud disainer ja taimealkeemik, kelle ema oli iraanlannast marksistlik feminist(!). Ja inimesed, kes Massias viibivad, on tihti pigem üsna noored, tihti pigem lääneeurooplased või ameeriklased ja tihti tegelevad pigem muude, hoopis trendikamate asjadega kui üksildane ja veidi vanamoodne sõnade tõstmine ühest kohast teise, mis on üldiselt ilukirjanduse tõlkija töö.

² Vt nt Heili Sibrits, Massiarule tuleb uue ühiskonna labor. Postimees 22.9.2026 (<https://kultuur.postimees.ee/3846825/massiarule-tuleb-uu-uhiskonna-labor>) ja Ester Vilgats, Hollandlane rajab Massiaru koolimajja kunstinike ja teadlaste residentsi. ERRi Kultuuriportaal, 4.10.2016 (<https://kultuur.err.ee/314025/hollandlane-rajab-massiaru-koolimajja-kunstinike-ja-teadlaste-residentsi>).

³ Vt nt Kaja Kann, Residentuuride ajutine aeg. Teater. Muusika. Kino 10/2024 (<https://kultuur.err.ee/868515/kaja-kann-residentuuride-ajutine-aeg>).

⁴ Marie Pullerits, Residentuur kui võimalus ja aegruum loomingulise protsessi väärtustamiseks. Tantsukuukiri nr 47, 5/2017 (<https://kuukiri.tantsuliit.ee/artikkel/residentuur-kui-voimalus-ja-aegruum-loomingulise-protsessi-vaartustamiseks/>).

Mina elasin täpselt täiskasvanuks saamise hetkeni Nõukogude Liidus, millest sinuni on jõudnud vaid kauge kaja. Ja asjad, mis vajavad ühes taustsüsteemis defineerimist – isegi üleüldse kuidagi sõnastamist –, ei vaja teises seda absoluutselt, või võivad õigupoolest tunduda isegi naljakad. Kõik see, mis kõlab täiesti normaalselt ja arusaadavalt mingis kontekstis, näiteks Massia ainult ingliskeelses kodulehel või siis sinu, suurlinnast Massiarule maandunud moodsa kosmopoliidi suus, võib näida veidi tühi, lapsik, mõttetu või õõnes – või siis lihtsalt nagu mingi seosetu ulme –, kui ma üritan seda ette kujutada eesti keeles ja „Tõlkija hääles“. Lisaks puudub mul täiesti selgelt terve teoreetiline pagas, mida oleks hädasti vaja Massia täielikuks kontseptuaalseks mõistmiseks. Kogu see ülesanne Massiat intervjuu kaudu tõlkijatest lugejatele edasi anda tundub päris võimatu.

Aga ometi on siinses universumis midagi, mis on vastupandamatult ligitõmbav. Ja mul on tunne, et ma parem kukun läbi, kui ei et proovi natukenegi seda kirjeldada, ja võib-olla seeläbi ka mõista seda ebamugavus- ja tühjusetunnet, mida kõige tänulikkuse kõrval siiski võib traditsioonilistes loomemajades samuti aeg-ajalt tunda. Sellepärast, ja siiski, ja kõigest hoolimata – proovime. Niisiis, Sepideh, mis asi õigupoolest on Massia?

Sepideh Ardalani: Massia on teatavat sorti eksperimentaalne residentuuriruum – niisiis siin veel üks termin, inglise keeles „residency space“. Selle asutas 2016. aastal Hollandi lavastaja ja tantsija Jan Ritsema, kes pooljuhuslikult oli näinud Massiaru koolimaja hoone müügikuulutust ja siinsest peaaegu sürreaalsena mõjuvast keskkonnast kohe võlutud oli. Ta oli 2005. aastal rajanud nüüdseks juba üle terve Euroopa tuntud alternatiivse loomeresidentuuri Performing Arts Forum (PAF) Prantsusmaal Saint-Erme'is⁵. Ja niisiis soovis ta luua siia, korraga imeilusale, salapärasele ja kergelt apokalüptilisele maastikule veel ühe enam-vähem samadelt alustelt lähtuva eri distsipliinide spetsialiste ja kunstnikke ühendava keskuse, aga arvestades kohalikku konteksti.

⁵ Vt <https://www.paf-f.net/>.

Väga lühidalt võib seega öelda, et Massia on korraga füüsiline ja kontseptuaalne ruum, mis on seotud koolimaja hoone, seda ümbritseva aia ja laiemalt kogu siinse loodusliku keskkonnaga ning teilsalt sooviga katsetada alternatiivseid ühiskondlikke olemisviise nii sotsiaalses kui filosoofilises plaanis. Ja sellest tulenevad orgaaniliselt kõik Massia põhimõtted.

Massia on niisiis põhimõtteliselt koht loomiseks ja töötamiseks inimestele kõikvõimalikest valdkondadest – teretulnud on toepoolest nii etenduskunstnikud, kirjanikud, keskkonnaaktivistid, ökofeministid, LGBT-avangard kui näiteks taimetargad. Aga kuigi ma ütlesin just „koht loomiseks ja töötamiseks“, siis tegelikult ei pea siin looma ega töötama – või tähendab, mitte nende sõnade harjumuspärase tähenduses. Sa võid vabalt töötada näiteks oma unistuste kallal, luua ainult oma peas kõige hullumeelsemaid fantaasiad. Sa võid teha kunsti, mille eesmärk on mittevalminud kunstiteos, või toota väga intensiivselt mitte tulemust, vaid protsessi.

Massia kui ruum on „isetekkeline“ ja kasutajate loodud – siin ei ole ei personali, eesmärgipärastatud institutsionaalset tulemust, programmijuhte, kuraatoreid, eksperte ega järelvalvet. Oma residentide Massia ei selekteeri ja siinviibimine ei pea lõppema mingisuguse väljundi või aruandlusega. Ja veel on Massia kui ruum teatavas mõttes nomaadlik – ükski koht ei kuulu siin kellelegi, residentid võivad ruumijaotust igal hetkel vastastikku ümber mängida ja läbi rääkida – kõigest võib saada puukuur, põllust teatriplats ja toa võib loovutada seentele.

Ah jaa, ja kui mind peab kuidagi nimetama, siis võib öelda, et ma olen Massia ainus püsiresident.

H. A.: Minul isiklikult on tunne, et mõnes mõttes on Massia ka täiesti imaginaarne nähtus ja mõnes mõttes ise teatavat sorti kunstiteos. Ja mingid osad Massia kodulehest on oma meeleolude ja värvidega nii lootusetult võluvad, et poeesia jõuab su peas oma töö ära teha ammu enne, kui sa kuhugi päriselt kohale jõuad. Seal on galeriid tühja koolimaja fotodega, mis mõjuvad nagu kaadrid mõnest

Tarkovski filmist, ja selle kõrval kutsed „vandenõulaste“ mõtteseminarile, mida veavad rahvusvahelised elektroonilise muusika artistid; seal on tõeline *high-tech* progressiivne akadeemiline sõnavara – palun väga, võtame mõned näited: „enam-kui-inimene“, „posthumaanne“, „antikapitalistlik“, „deteritorialiseerimine“ – läbisegi „komposti“, „nõidade“ ja „tee-ise-kultuuriga“. Siis on seal peaaegu ilukirjandusena mõjuvaid tekste ja peaaegu poliitilis-filosoofilisi traktaate. Ja läbivalt segunevad seal mingid hääled, mis üldse kuidagi ei tohiks seguneda – Massia on ju kokkuvõttes „asutus“, institutsioon, mis saab rääkida ainult institutsiooni keeles, aga siin on selles toonis midagi väga intiimset, subjektiivset ja isiklikku – näib, et see on korraga ka kellegi täiesti personaalne ruum. Ja nii edasi ja nii edasi. Sellest kõigest tekib mingi väga võluv ja samas kummastav žanrilis-kontseptuaalne kompott.

SA: Nojah, kuigi minu ametlik nimetus ei ole muud kui „Massia ainus püsiresident“, siis on paratamatult Massia natuke minu nägu. Aga see nägu toetub teadmiste ja arusaamadele, mida üsna hästi peegeldavad meie raamatukogutoas olevad raamatud. Näed, „Socialist States and the Environment“, „Process and Reading“, „The Politics of Permaculture“, „Philosophy After Nature“, „Material Feminisms“, „The Evolution of Human Societies“, „Radical Dharma“, „The First 5000 Years“, „Die Architektur der Moleküle“, „The Mushroom at the End of the World“, „The Value of Everything“, „Natural Healing Encyclopedia“, „Constituents of Medicinal Plants“, „The Book of Herbal Wisdom“, „Facing Gaia“, „Posthuman Knowledge“, „More-Than-Human“, „The Concept of Nature“, „Everything under Heaven is Total Chaos“ ja nii edasi ja nii edasi.

H. A.: Jah, seda on kuidagi aimata igast väikesest siinsest piasiasjast. Sest see on ikkagi ka täiesti konkreetne füüsiline territoorium. Siin on see 1938. aastal ehitatud, korraga kummituslik ja eksistentsialistlik koolimaja, mis lasseb enda rüpes elada residentidel, siin on see suur aed maja ümber, mis on naljakas segu veidi räämas maakooliaiaist, looduspargist

ja kellegi isiklikust peenramaast ja mis vajab täiesti selgelt endaga mingil kombel suhetumist; siin on need nõukogudeaegsed venekeelsed plakadid seintel ja need loomaskelgid, surnud putkad, samblad, samblikud ja kivid aknalaudadel, mis kõik kannavad mingit sõnumit, mis on sinna kellegi käega pandud. Ja loomulikult igal pool üle maja kõik need taimed purkides, taimed karpides, taimed kottides, taimed õlis, taimed äädikas, taimed alkoholis, taimed soolas, taimed aknast sisse kasvamas... Räägi palun, kuidas asjad selles füüsilises ruumis käivad?

S. A.: See vana algkoolihoone on nüüd siis üleni residentuuriks muudetud ja residentuuri käsutuses. Väiksematest klassiruumidest on saanud residentide elutoad, kus on kõigis vähemalt voodi, laud ja kapp; suuremad ruumid on stuudioid, mida on võimalik kasutada vastavalt vajadusele seminarisaalina, tantsulokaalina, spordihallina, kunstitöökojana, sviidina – millena iganes vaja on. Ühest suurest klassist on sündinud ka raamatukogu-töötuba-salong, teisest täisvarustuses köök. Mõlemal korrusel on dušid ja tualetid, teisel korrusel lisaks väike vannituba. Eraldi on olemas kõigile igal hetkel ligipääsetavad voodipesu- ja käterätikukamber, puhastusvahendite nurk, tööriistade panipaik. Kuna tegu on vana koolihoonega, siis on meil isegi 135ruutmeetrine lavapoodiumiga aula. Ja kolm vana klaverit. Ja kõikjal on Wifi. Ja tehnikatki on natuke: A4-printer, väike projektor, võimendi ja mikrofoni helisüsteemid, pesumasin ja -kuivati, kolm jalgratast ja isegi väike kokkuleppel kasutatav auto. Ja maja all haigutab suur kelder, mis mõnele silmale võib välja näha kui Poe Usheri maja Pärnumaa versioon, mõnele pommivarjend, mõnele aga nagu ideaalne näitusepaik.

Ümber maja on, nagu sa ütlesid, kahe hektari suurune aed. Aias on vanast ajast jäänud viljapuid, marjapõõsaid, ilutaimi ja kuusehekke ja samuti kunagi ammu koolimaja juurde ehitatud kuur. Nüüd on seal lisaks väike ise kaevatud tiik, kus saab ujuda, aga ka kastmisvett võtta; kasvuhooned, pingid ja lauakesed. Ja üks tähtis asi: seal on ka suur eklektiline põllu- ja peenraala. Sellel

leiavad aset mitmesugused katsetused – katsetused taimedega, katsetused tööjaotusega, katsetused kunstiga, katsetused elada ühiselt „rohkem-kui-elavaga“.

Aga kõik see toimib ise. Massias personali ei ole.

H. A.: Just nimelt. Nagu sa oled öelnud, Massia on justkui tööriistakast, kus igaüks ehitab talle kõige sobilikumate vahenditega üles oma universumi, ja seda kõike ühe nimetaja alla saada ongi vist lootusetu. Minu ebatervislik ja üksildane tõlkemaratoni oma laua taga ei ütle näiteks peaaegu mitte midagi Massia kohta, mida koges Annika, kes elab ühes Saksamaa ökokogukonnas ja tuli siia ennekoike plaaniga jälgida ja kaasa teha sinse kogukonna elu. Sellel on vähe ühisjooni Massiaga, mida nägi iirlannast Kate, kes üritas lehmadele laulda, või ukrainlannast Marina, kes jootekolbi, kampoli, tina ja majapidamissööelaga mikrofoni meisterdas ja konnade veelust elu lindistas, või Kopenhaagenist pärit Shifa ja Tais, kes tahtsid näha, mida saaks siit sealsestesse kväärkommunidesse kaasa viia, või siis Anna, kes on pärit Prantsusmaalt, kuid peab juba mitu aastat Lõuna-Eestis ökoaeda ja kes siin ühe käega joonistas ja teise käega rohis, ja vaatas, mis sellest kokku välja tuli.

Aga ühistel pindadel saavad inimesed alatasa siiski kokku. Kõigi käed keeravad sama dušikraani, kõigi jalad lähevad üles samast trepist, kõigi laual on taldrikud samast nõudekapist ja kõik käivad samas WC-s. Ühesõnaga, kuigi majas pole personali, peab olema ikkagi miski, mis kogu süsteemi koos hoiab – mingid reeglid või selline inimeste vaheline standardkeel, mida kõik mõistavad enam-vähem ühtmoodi. Niisiis, kuidas see käib? Kuidas see iseorganiseeruv maja organiseerub? Mis inimest õigupoolest ees ootab, kui ta siia tuleb?

S. A.: Ükskõik kas sa tuled siia näiteks Blanchot' ühislugemisele, Tantsumassiivile, ökofilosoofia seminarile, kompostimistalgutele, hunditeooria nädalale, looduse õiguste töögrupi kohtumisele, metaboolse Massia kuule, kväärmükoloogia kogunemisele või kehailma-*aia workshop*'ile – see võib kõlada üllatavalt, aga just sellised üritused on näiteks viimaste aastate

jooksul siin toimunud – või päris üksinda raamatut tõlkima, keegi ei võta sind otseselt vastu. Keegi ei juhata sind mööda maja ega seleta sulle, mis on sinu õige roll või kuidas elu siin peab kindla peale käima. Sa otsid ja leiad kõik ise. Ja mida ei leia, seda leiutad.

Mõned asjad on kohe päris lihtsad. Kui järele mõelda, töötab see esmatasand tegelikult veidi nagu liiklusringisüsteem. Või siis võib ette kujutada, et sipelgad organiseerivad oma pesad mingisuguste sarnaste kõigile enam-vähem arusaadavate signaalide kaudu. Aga ühesõnaga, välisukse juures näed sa kohe sisse astudes kindlasti *check-in*- ja *check-out*-protokolli – asju, millega kindlasti saabudes ja lahkudes arvestada. Ja ruumides on kõikjal sildid, suunistega märkmepaberid, teated kõikvõimalike praktiliste juhenditega, nooled ja selgitused. Kes läheb printeri juurde, suudab selle ise seinal rippuvate instruksioonide abil tööle panna. Kes tahab ravimtaimi korjata, aga neid hästi ei tunne, leiab raamatukogust raamatuid ja stendilt kirjeldusi koos jooniste, fotode ja piltidega. Kõõgis külmkapi ukse küljes on pidevalt muutuv ja ajakohastatud „soovinimekiri“ kõikvõimalike töödega, mida see suur hoone oma elanikelt vajaks. WC-s on juhised paberi sorteerimiseks ja kompostimiseks. Ja koridor-salongis on kaks lehekülge tähtsamat *know-how*d pesupesemisõpetusest puugieemaldamiseni ja võtmete hoidmisest Wifi paroolini. Nii et tarvilik info on kõikjal kättesaadav.

Aga laiemalt püsib siinne maailm viiel kergesti sõnastataval põhimõttel. Esiteks on igapähe oodatud päevas tund aega ükskõik millisel viisil tegutsemist Massia heaks – see võib olla näiteks ühisruumide puhastamine, kartulite muldamine, ravimtaimede korjamine, aga ka hoopis kodulehe täiendamine, mõne ürituse korraldamine, nutika kollektiivse rahakulutussüsteemi väljatöötamine kõigile kohalolijatele või mõne ruumi kasutuselevõtt täiesti uuel moel. Seda aega võib seejuures paindlikult organiseerida, see võib tähendada ka kaht tundi üle päeva, tervet päeva nädalas korra, nelja-viit päeva kuus või muud sarnast. Ja lisaks piisab, kui peetakse kinni neljast lühikesest reeglist: „ära

jätta jälgi“, „loo võimalusi teistele“, „tegija otsustab“ ja „arvesta asümmeetrisust“.

Need asjad võivad tõesti kõlada eesti keeles veidi naljakalt, aga ma proovin seletada. „Ära jätta jälgi“ – see on lihtne. See tähendab loomulikult seda, et sa puhastad enda järel alati iga väikese ruutsentimeetri, et teised saaksid seda samamoodi kasutada. „Loo võimalusi teistele“ – see võib näiteks materialiseeruda nii, et sa annad etenduse, pead loengu, aga ka nii, et sa hakkad vähivõõra inimesega rääkima, teed mõne söögi, mida teised ei tunne, õpetad teistele mõnda põnevat fermenteerimiskultuuri. „Tegija otsustab“ – siin peetakse silmas, et valikuid langetavad Massias need, kes teevad, ja mitte need, kes räägivad. Ning „arvesta asümmeetrisust“ – inimesed tulevad erinevatest paikadest, elavad erinevates kehades, omavad erinevaid kogemusi, asuvad erinevatel positsioonidel võimustruktuurides ja seda tuleb kõike silmas pidada. Võib juhtuda, et sa pead oma piire nihutama, võib juhtuda, et sa nihutad ise kellegi teise piire, aga tähtis on, et see toimub vastastikuse austusega.

Loomulikult on kõik need asjad omavahel väga tihedalt seotud.

Lisaks tuleb öelda muidugi seda, et Massia uksed on lahti – nii ülekantud kui ka täiesti otseses tähenduses, sest paljudel ustel siin ei ole lukku – kõigile inimestele, aga samas on selge, et siia satuvad tegelikult ikkagi need, kes on vastuvõtlikud teatavale koos-elamise eetosele. Ja seda, et igasugused põhimõtted ja reeglid sattuvad ka ise lakkamatult küsimuse alla. Massia ei ole ju ainult residentuur, vaid ka tööpoolest korraga „mõttekoda“, „uurimiskeskus“ ja „uue ühiskonna laboratoorium“, nagu eespool need kasutatud määratlused veidi ebalevalt nimetatud said. Me katsetame lakkamatult – uusi taimekooslusi, uusi omandivorme, uusi olemisvorme. Radikaalset muutust, kui nii võib öelda. Ainus reegel, mis tööpoolest kunagi ei muutunud, on see: ole teistega koos ilma teisi ära kasutamata. Koridor vajab sind sama palju, kui sina vajad koridori. Teine inimene vajab sind sama palju, kui sina vajad teist inimest. Ja teine „enam-kui-inimene“ vajab sind samuti sama palju kui sina teda.

H. A.: Elu sellistes tingimustes võib olla täiesti joovastav. Inimesed avanevad intensiivselt, arusaamad purunevad mürinal, kaaluta olekust käib pea ringi nagu kosmonaudil. Kõik on järsku pea peale pööratud. Ja see on naljakas, igasugused -ismid ei pruugigi enam niimoodi kahtlaselt kõlada, suured sõnad ei jäägi ainult ilusaks teooriaks. Lõpuks sa dekoloniseeridki oma töölaua taga kell viis hommikul pidžaamas iseennast ja teed anti-kapitalistlikult oma intensiivset metsas lonkimise tööd. Aga ma kujutan ette, et sellises elus võib ette tulla ka raskusi. See on joovastav, aga see võtab ka kohutavalt energiat. Alates sõnade erinevast tähendusest eri inimeste jaoks, mis puudutab kohe väga elulisi olukordi, kuni meie erineva suhteni näiteks omandiga, rahaga, maaga, häälega, vaikusega, iluga. Ma küsin nüüd midagi hästi naiivset: milleks see kõik? Mille nimel see pingutus?

S. A.: Paljud, kes sellistest kohtadest on huvitatud, on juba pikemat aega tegelenud teatavat sorti alternatiivsete kogukondade loomisega, uuenduslike ühiskondlike vormide läbiproovimisega või uutemoodi kollektiivsete praktikatega. Või flirtinud kommuunidega, katsetanud grupiviisilist elamist. Minul polnud enne siiatulekut ei „teistmoodi“ residentuuride ega mitte millegi muu sarnasega mingisugust seost, ma olin õppinud disaini ja töötasin Londonis ühes hiigelsuures moekorporatsioonis. Mul oli tõesti raske taluda selle süsteemi absurdust, aga ma ei osanud näha mitte mingisuguseid, tõepoolest mitte vähimaidki alternatiive. Siis sattusin ma täiesti juhuslikult Prantsusmaale PAF-i. Ja ma ütlesin, et see oli peaaegu füüsiline kogemus – selline ruum, kus mind kutsutakse suhestuma ümbritsevaga viisidel, mis olid mulle täiesti tundmatud, isegi kujuteldamatud – see oli pauk. Ja olgu, ma pidin oma sealoleku eest maksma nii otse- kui ülekantud tähenduses – ka PAF-is on väike majutustasu, samuti tuleb sealgi majapidamisele panustada –, aga samal ajal andis see mulle mingit täiesti enneolematut vabadust. Näha, kuidas võhivõõrad kollektiivselt asjad juhtuma panevad, ilma et nad oleks jõudnud üksteist vähimalgi määral tundma õppida, ilma et neil oleks ühiseid kogemusi ja ilma

et keegi ütleks neile, kuidas seda teha; saada aru, et on inimesi, kes on sellistest asjadest huvitatud, et selline koht on üleüldse olemas ja ma võin sinna uuesti tagasi minna, teada, et see on mulle kättesaadav ja ligipääsetav, ilma et ma peaks kuuluma mõnesse professiooni või mõnesse klubisse – see oli imeline. Ja niiis kü Jan Ritsema 2016. aastal tühjalt seisva Massiaru koolimaja hoone ostis ja mind siia kutsus, otsustasin, et proovin ka siin midagi sarnast luua.

Mulle tundub, et see on sõna otseses mõttes tervistav, minna kuhugi, kus asjad pole sinu jaoks ära tehtud. Olla kohas, mis ei dikteeri sulle, kuidas sa pead olema. Näha, et inimesi pole vaja ei käskida ega kontrollida ja et igapähe on midagi, mida teistele pakkuda, ilma et spetsiaalselt paluma või nõudma peaks.

Sest ega me ju väga ei tea lahendusi. Aga seda me ju näeme kõiki, et see viis, kuidas me praegu elame, laias plaanis enam ei tööta. Kõik plahvatab ümberringi, variseb kokku. Miks mitte siis midagi muud proovida? See võib olla vahel valulik ja raske. Olla tundmatu sotsiaalses keskkonnas, olukorras, mille üle sul pole kontrolli – see teeb inimesed haavatavaks. Aga teistpidi on sellel tohutu väärtus. Meie ühiskond on üles ehitatud 19. sajandi lõpus tekkinud tööstusliku ühiskonna alustele. Meie koolid, haiglad ja vanglad põhinevad samadel hierarhilistel printsiipidel. Mineviku jäänukitena elus püsivad põhimõtted ei käsitle inimesi arukalt, intelligentselt ega individidena, vaid gruppiden, rühmadena, mis on niivõrd rumalad, et nad vajavad juhte, meistrit, isandat, kellele kuuletuda. Aga mulle tundub, et inimlik on palju heatahtlikum ja targem kui see, kuidas inimesed lasevad endaga ümber käia. Sellele iga päev tõestust saada annab nii palju lootust.

Kõige suurem asi, mida ma siin õppinud olen, on usaldus. Et näiteks ei ole sugugi nii, et ma pean alati proovima teha nii vähe kui võimalik, sest muidu ma kaotan. Või et ma ei tohi olla lahke, sest siis hakkab kohe tegutsema keegi, kes nii lahke ei ole, ja kasutab mind ära. Muidugi pole ka mina alati iseenda kõige parem versioon, me kõik kukume ja tõuseme. Aga näha, et tegelikult inimesed kannavad üksteist edasi, selle nimel võib kõike.

Autahvel

EESTI KULTUURKAPITAL, ILUKIRJANDUSLIK TÕLGE EESTI KEELDE

VASTAVAD 2023. AASTA PREEMIA NOMINENDID **MAARJA KANGRO, KAARINA REIN, LIISI RÜNKLA, TIJU SANDRAK, SIGRID TOOMING, MÄRT VÄLJATAGA**. KÜSIB **KAIRI LOOK**

Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali ilukirjanduse tõlkeauhinna žürii koosseisus Joosep Susi (esimees), Kairi Look ja Ülar Ploom valis 2023. aasta auhinnale kandideerima järgmised teosed:

Maarja Kangro – Valerio Magrelli,
„Jää vait, müra!“ (tõlge itaalia keelest)
Kaarina Rein – Pierre Abélard ja Héloïse,
„Isiklikud kirjad“ (tõlge ladina keelest)
Liisi Rünkla – Ingeborg Bachmann,
„Kolmekümnes aasta“ (tõlge saksa keelest)
Tiiu Sandrak – Saulius Tomas Kondrotas,
„Päikeseloojangute kollektсионäär“ (tõlge leedu keelest)
Sigrid Tooming – Jon Fosse,
„Teine nimi. Septoloogia I-II“ (tõlge norra keelest)
Märt Väljataga – William Butler Yeats,
„Sümbolid. Luuletusi ja esseesid“ (tõlge inglise keelest)

Aastapremia pälvis **Märt Väljataga**.

Kairi Look esitas nominentidele seitse küsimust.

Kuidas te nomineeritud teoseni jõudsite? Kuidas hindate tõlkija rolli kirjastusele teoste soovitamisel ja tõlkekirjanduse maastiku kujundamisel? On see üldse oluline?

Maarja Kangro: Koostasin Valerio Magrelli valikkogu ise, nii et sellise tekstikombinatsiooniga teost õigupoolest varem ei eksisteerinudki. Tunnen Magrellit juba ammuilma,

kakskümmend aastat. Aastal 2006 andsime koos Kruusa Kaljuga välja tema kakskeelse valikkogu „Luule DNA / Il DNA della poesia“, mida oli tore tõlkida. Magrelli saadab või kingib mulle alati oma uued raamatud, ja see viimane „Exfanzia“ oli nii liigutav, et sealt ei saanud tekste tõlkimata jätta. Süvenesin uuesti ka Magrelli vahepealsetesse tekstidesse, mis on samuti ikka väga head. Nii tekkiski

„Jää vait, müra!“, mille ma Nähtamatu Ahvi egiidi all välja andsin, kuigi olin juba vahepeal otsustanud, et aitab kah, tõkeluule raamatuid ma enam ei kirjasta. Aga seda raamatut oli mõnus teha, autor vaatas kohusetundlikult ka kõik itaaliakeelsed tekstid üle.

Olin siin nii tõlkija kui ka kirjastaja rollis, tõlkija minus käskis raamatu kirjastada. Ja see oli õige valik, tiraaž on poole aastaga põhimõtteliselt läbi müüdud. Tõkeluule puhul on tõlkija isik kindlasti määrav, kommertshuvidega kirjastaja ei tule ju pakkuma, et tõlgi see või teine luuletaja ära, isegi kui tegu on klassikuga. Erandiks on sellised müügihitid nagu Rupī Kaur, teda on mulle tõesti tõlkimiseks pakutud, aga ma ei võtnud vastu.

Tudengina tõlkisin rohkelt ka kirjastuste pakutud kraami, sealhulgas igasugust jura. Aga umbes 20 aastat olen tõlkinud tekste ainult oma valikul – või siis sõprade palvel, muusikutele vastu tulles. Pakkusin EKSA-le kunagi AER-i sarja jaoks Giorgio Agambenit ja Gianni Vattimot, kes ka lahkelt vastu võeti, nii et selleski vallas olen natuke tõlkekirjanduse maastikku mõjutanud.

Kaarina Rein: Nominieeritud teoseni jõudsin Tartu Ülikooli usuteaduskonnas üliõpilastele ladina keelt õpetades. Otsisin toona tudengitele lihtsamaid tekste lugemiseks ja sattusin keskaegsete ladinakeelsete tekstide kogumikule, kus muu hulgas oli ära toodud katke Abélardi autobiograafiast. Abélardi ja Héloïse'i loost olin tollal küll kuulnud ja lugenud, aga teksti olemasolust polnud mul aimugi. Mõne aja pärast sain teada, et koostamisel on „Keskaja kirjanduse antoloogia“ ja sõandasin sinna Abélardi teksti pakkuda. Mainitud ladinakeelne lugemik tõlke alustekstiks ei kõlvanud, nii et esimene samm oli algupärandi hankimine, mis ei olnudki nii lihtne. Lõpuks sain selle Göttingeni Ülikooli raamatukogust ja ega see kõige värskem väljaanne ei olnud. Raamatu eestindamiseks tuli hankida vahepeal ilmunud uuem editioon.

Tegelikult hõlmab eestikeelne tõlge Abélardi ja Héloïse'i kirjadest mahuliselt vaid poole nende säilinud kirjavahetusest. See oli ka vaidlusteema, kui esitasin Tallinna Ülikooli Kirjastuse „Bibliotheca Mediaevalise“

kolleegiumile ettepaneku avaldada see korrespondents eesti keeles raamatuna. Kuigi sooviti kogu kirjavahetuse ümber panemist, siis minu valiku põhjendus oli eelkõige kirjade sisus. Praegu eesti keelde vahendatud materjal annab edasi Abélardi ja Héloïse'i armastusloo eri aspekte, aga edasine käsitleb vaid uue kloostri rajamise probleeme ja nunnaelu reegleid. Mulle tundus, et need teoloogilised teemad ei kõneta siinmail sedavõrd paljusid lugejaid, et peaks kindlasti needki kirjad eesti keelde ümber panema. Tulevikus ei saa siiski välistada kirjavahetuse teise osa eestindamist, vastukaaluks „Isiklikele kirjadele“ oleksid need siis „Ametlikud kirjad“.

Osaliselt vastas eelnev juba tõlkekirjanduse maastiku kujundamise küsimusele. Arvan, et tõlkija roll on eelkõige soovitada teoseid, mis on kirjutatud väiksema kõnelejaskonnaga ja vähemtuntud keeltes, samuti kas geograafiliselt või ajaliselt kaugemasse kultuuri kuuluvaid tekste, sest neile ei pruugi teistel olla ligipääsu. Näiteks Balkani piirkonna keeltest eesti keelde tõlkimine põhineb ju suuresti tõlkijate entusiasmil. Klassikalistest keeltest tõlkimise korraldamine võib olla mõnevõrra lihtsam, kuna üldjuhul on tegu tuntud tekstidega.

Liisi Rünkla: Olen seda lugu juba rääkinud, aga lugu on ilus ka. Ühel talveõhtul viis aastat tagasi lähenes mulle Marju Lepajõe, kellega olime juba pikemat aega teretuttavad, nagu see Tartus ikka juhtub. Ma ei uskunud, et tal mu näo taga nimi ja lugu võiks olla, tema aga oli lugenud mu esimest ja tookord veel ainsat tõlget, Robert Walseri „Õdesid-vendi Tannereid“ (LR 6–9/2018), ja arvas, et Walserit võiks tingimata veel tõlkida. Tõlgin Walserit varsti veel, aga tol hetkel igatsesin nagu midagi muud. Ja Marju Lepajõe soovitas Ingeborg Bachmanni „Kolmekümnendat aastat“. Asusin kohe huviga lugema, mõne lausega oli kontakt silmapilkne ja sügav, mõni teine jäi kaugeks ja hämaraks, esialgu pigem lukku. Aga aega mul oli ja nii hakkasingi tasapisi uurima, mis nendes tekstides õieti toimub, kuidas nad koos püsivad, mida nad otsivad, mida nad tahavad, millest unistavad, kuhu nad lugejat kutsuvad ja kuidas võiksid

nad sedasama teha näiteks eesti keeles. Ilusaks teeb loo minu jaoks see, et tundub, nagu oleks Marju Lepajõe osanud puht mu tõlkijahääle järgi tähele panna, kes ma õieti olen – on ju Walser ja Bachmann vägagi erinevad kirjutajad, ometi olen mõlemat tõlkides tundnud end endale väga lähedal viibivat. See, et minus on kirka kurva klouni ja ajuti lõikavalt kaitsetu iroonilise teravsilma kohtumispunkt, ei ole kuigi üllatav, aga et tähelepanelikule pilgule võis üks teise kaudu nii selgesti näha olla, on suur rõõm. Kahtlustan, et mida hingelähema tekstiga tõlkija tegeleb, seda pingsam saab tõlge – ja vastavalt kommunikatiivsem, kõitvam, mõnes mõttes lausa sisukam. Niisiis pean vägagi oluliseks.

Tiiu Sandrak: Saulius Tomas Kondrotas, kelle jutustuste kogu ma tõlkisin, oli 1970ndatel Leedus tõeline üllatuskirjanik. Ta oli (kirjutan minevikus, ehkki autor on täiesti elus ja olemas. Kuid ühel hetkel otsustas, et rohkem ta ei kirjuta) Leedu kirjanduse valdavalt lihtsa ja kergesti mõistetava proosa taustal filosoofiline ja samas mõjus iga ta jutt väga omapäraselt, vajutades teatud nuppudele inimese psühholoogias. Mis seal imestada – Kondrotasel on ju filosoofi ja psühholoogi haridus. Olin üliõpilasena lummatud tema juttudest. Pakkusin neid Loomingu Raamatukogule tõlkimiseks, ja 1981. aastal ilmuski valik nimetuse all „Kentaurivapi suguvõsa“. Nüüd, 40 aastat hiljem, kui Kondrotas hakkas ka leedulaste kirjanduselus peaaegu ära ununema, anti seal maal välja tema lühiproosat koondav kogumik. Rein Raud, kes on leedu keele ja kirjandusega suurepäraselt kursis, tegi mulle ettepaneku ka Eestis anda välja Kondrotase kogumik, mis sisaldaks nii varem juba tõlgitud kui ka uued seniavaldamata jutud.

Tõlkija roll teoste soovitamisel on kahtlemata väga suur, eriti kui tegu on haruldasmatest keeltest tõlkimisega. Kuid nagu minu kogemusest kirjastusega Salv näha, võib ka kirjastus suunata tõlkekirjanduse maastikku vägagi maitsekalt. Ei kujuta ette, et tõlkija tõlgib talle kirjastuse poolt vägisi sunnitud raamatut. Iga raamatu tõlkimisel on ju tõlkija ise ka autor.

Sigrid Tooming: Ettepanek Jon Fosse „Septo-logiat“ tõlkida tuli kirjastuselt Eesti Raamat. Kuigi suurematel kirjastustel on värskest norra kirjandusest hea ülevaade, võib tõlkija ikka paluda oma lemmikuid teha. Mida järjekindlamalt, seda tulemusrikkamalt.

Märt Väljataga: W. B. Yeatsi luulega puutusin kokku teismelisena, 1980ndate algul. Sealtpaale olen teda mõnikord üle lugenud, siis pole jälle aastaid kätte võtnud. Viimatisel raamatu algtooke andis rahulolematuse oma varasemate tõlgetega ning soov tabada seda atmosfääri, mis mind 80ndatel Yeatsi poole tõmbas. Yeatsi esseistikat hakkasin lugema ja sealt tõlkimiseks valikut tegema, et saada täis „Hieronymuse“ raamatu jaoks vajalik maht. Avanes huvitav maailm ja nii tõlkisin esseesid järjest juurde. Huvitaval kombel langes taaskordne Yeatsisse süvenemine kokku akadeemilise dekadentsibuumiga Eesti kirjandusuurijate seas.

Arvatavasti on auhinnalet nomineeritud tõlgete seas rohkem teoseid, mille on valinud tõlkija. Laial raamatuturul domineerib pigem kirjastajate valik. Kui tõlkija valib ise, on tõenäosus, et tal tekib teosega hea klapp ja tulemus pälvibki siis tunnustuse.

Kirjeldage palun mõne sõnaga oma tegelikku ja ideaalset tööruutiini. Kas tõlgite töö kõrvalt või põhitööna, järjest või jupikaupa? Kuidas tõlgiksite täiuslikes oludes? On need üldse olemas? Milline roll on teie jaoks tellimusel ja tähtajal?

Maarja Kangro: Tõlkimine, eriti luule tõlkimine, on sihuke mõnus töö, mida saab teha ka siis, kui tekib paus muude tööde vahel ja omaenda kirjutiste haudumiseks või vaimu pealemeelitamiseks on justkui aega liiga vähe. Täiuslikku olu on tõlkimiseks vist vähem vaja kui ise mingi kirjatüki valmistegemiseks, töö katkestamine on väiksem kuritegu. Aga ega see ikkagi väga hästi mõju, nii et põhiline võluvormel on siingi, nagu igasuguse vaimse töö juures: „Ärge nõudke mult reageerimist! Ärge tehke ust lahti!“

Tellimused, nagu enne viitasin, tulevad

mult eneselt. Aga tähtaeg on vahel küll hea asi, ilma tähtajata tööd jäävad venima. Nii et see on tore stiimul, kui kulka tähtaeg on silmapiiril.

Kaarina Rein: Ilmselt tuleb tõlkimisel kõiki nimetatud variante ette, aga üldiselt kehtib minu puhul väljend *Aurora musis amica* ehk siis kõige parem on tõlkida varahommikul. Pärastlõunane aeg võib samuti olla inspireeriv. Teisisõnu – vahemereline töörütm. Päris järjest tavaliselt tõlkida ei saa, vahel tuleb tehtu üle ka järele mõelda. Ja muid tegemisi tuleb ka vahele.

Arvan, et sarnaselt kirjanikuga vajab tõlkija samuti inspiratsiooni. Mõeldes mõnele raamatukogule, mille aknast avaneb kaunis vaade, olgu selleks siis Läti Rahvusraamatukogu või Kreeta Ülikooli raamatukogu, võib ju arutleda, kas see aitab teksti valmimisele kaasa või hoopis pärsib tööd. Aga tõlkijal võiks tõesti olla võimalus loodusest energiat ammutada.

Täiuslikud olud nõuavad täiuslikku teost. Ei ole vist mõtet minna looduskaunisse kohta tõlkima mootorsae või pesumasina kasutamise juhendit. Las sääraseid tekstid jäävad pigem nelja seina vahele. Kui teos tõlkijat ennast kõnetab, siis tuleb ka olud tekitada, sageli need päris ise ei teki. Ilmselt koorub siit välja, et tõlkija töokeskkond võiks olla motiveeriv, siis on ka paremat tulemust loota.

Kuna mul isiklikult on sageli raske kohalikku maitset tabada, siis tellimuse põhjal tehtud töö saab tavaliselt rohkem tähelepanu. Siis tean, et see töö on oodatud. Samas ei pruugi iga tellitud tekst tõlkijale endale hingelähedane olla, aga eks see üks lõputu nõiaring olegi. Tähtaeg on pigem hea, kui seda mujalt ei ole, siis tuleb ise tähtaeg seada.

Liisi Rünkla: Umbkaudu kümme aastat olen peaaegu igal hommikul tõlkinud tunnikese või poolteist või mõnikord üksnes veerandtunni, kui pikemalt ei tundu mõeldav, enne kui asun toimetamistöö juurde. Tõlked küpsevad sel viisil aeglaselt, aga kui tõlge teab, et ma igal hommikul tagasi tulen, olgugi põgusalt, ei kao järg käest – kogu raamatuga koos elamise perioodi vältel püsib kusagil minus üks nurgake, kus tõlge end aegamööda

edasi mõtleb. Täiuslikes oludes mahub tõlkija päeva sisse aega lugemiseks ja kirjutamiseks, vestlusteks inimeste, loomade ja taimedega, samuti toimetamiseks, mis on üks kütkestavamaid lähilugemise vorme, kui toimetatava teksti autor ja/või tõlkija on samuti mõttega asja juures viibinud. Tõlgin peaaegu täiuslikes oludes, üksnes aega võiks kõigele muidugi pisut avaramalt olla. Et tõlgitavas tekstis tabatud kummalise kujuga lause taustadesse võiks muretult sukelduda pikalt lugema, et tõlke rütmi võiks aina timmida, kuni see päris õige saab. Et toimetatavas tekstis oleks mahti kõiki kõhklusi süvenenult selgitada ja sedakaudu muudkui kasvada. Et oleks vabalt jaksu avardada tõlkija põhilist töövahendit – empaatiat – otsatutes vestlustes kõiksugu tegelastega lähimatest arusaamatuimateni. Et oleks alati jaksu ära kuulata mitte ainult tšello ja ööbik, vaid ka kolmeaastane vennatütar, kaheksakümneaastane isa, naaber, bussijuht, kallim, sirelipõõsas.

Tiiu Sandrak: Tegelik rutiin on hakitud tõlkimine. Praegu on mu lapsed juba suured ja pesast välja lennanud, kuid varem pidi alati nendega arvestama. Ideaalne töörutiin tähendab ikka seda, et on võimalus järjepanu tööle pühenduda. Mina töötan värske peaga hommikul ja ikka pigem päeva esimeses pooles. Ilukirjanduse tõlkimise kõrval, mis on puhas nauding, on tarvis leiva lauale toomiseks ka tarbetõlkeid teha. Tavaliselt on neil tähtaeg, ja siis peab oma aega tasakaalukalt jagama. Täiuslikud olud oleksid kahtlemata juhul, kui saaksin tarbetõlkimisest loobuda. Tellimusel ja tähtajal on alati positiivne roll. Vastuvõetud tellimus teeb puhast rõõmu, tähtaeg forsseerib.

Sigrid Tooming: Olen kogu elu tõlkinud põhitöö kõrvalt, alles sellest aastast põhitööna. Tõlgin järjest, hommikust õhtuni, püüan aastasse mahutada võimalikult palju raamatuid, pause tõlkimises, nõutut ringivaatamist ei ole viimasel kahekümnel aastal olnud. Tellimus ja tähtaeg on olulised.

Märt Väljataga: Tõlgin palgatöö kõrvalt. Arvatavasti oleks võimalik kulka tõlkeprogrammi rahast ka kuidagi elatuda, aga see

tähendaks tavapärase jõudluse kahe-kolmekordistamist. Kirjastuste pakutavatest tasudest arvatavasti ära ei elaks. Kindlasti on suur vahe ka selles, kas tõlkida enda valitud teost või täita tellimust – teisel juhul tekib tung asi kiiremini kaelast ära saada.

Filosoofiraamatuid ma tõlgin järjest, sageli küll nii, et töös on korraga mitu asja, mis võimaldab ühest teosest puhata. Olen avastanud, et korraliku proosatõlke saamiseks tuleb tulemus vähemalt kuus korda üle lugeda. Nii on mul arvutis korraga käsil eri ühelugemisstaadiumis tõlked.

Luule tõlkimine on hoopis teistsugune töö. Eks sedagi ole võimalik järjest teha, aga kunagi pole garantiid, et käsile võetud pala üldse tõlgitavaks osutub. Yeatsi ma tõlkisin 2021. ja 2022. aasta suvel sihikindlalt. Tõlkimise välisoludele polnud midagi ette heita. Mingi tellimus või enda püstitatud eesmärk tuleb kasuks, sest aitab keskenduda. Väljastpoolt luuletõlkeid eriti ei tellitagi, nii et need tellimused tuleb endale ise anda. Luule tõlkimist on peaaegu võimatu adekvaatselt tasustada või sellele standardseid tariife keh-testada. Mõni luuletus tõlkub sama hõlpsalt kui sama pikk proosatükk. Kümme rida Yeatsi luulet nõuab mitusada korda rohkem tööd kui sama pikk esseepassus.

Tellimustööd püüan valmis saada ennetähtaegselt. Asjad kipuvad venima pigem muude asjadega, nagu järelsõna või kommentaarid. Ja mõni (ebaametlik) luuletõlke tellimus on jäänud ka täitmata, sest pole hakkama saanud või pole leidnud keskendumiseks stiimulit.

Mis oli tõlke juures kõige keerukam – ja mis omakorda kõige kergem, rõõmustavam? Missugune oli koostöö tõlke toimetajaga?

Maarja Kangro: Keerukas on indoeuroopa, iseäranis romaani keeltest tõlkides ikka see nimisõnafaasi teistsugune ehitus, genitiiv-atribuut jääb põhisonast paremale, adjektiivid ka enamasti paremale. Eesti fraasi tuleb sageli alustada just teisest otsast: „*sotto i colpi del mondo*“: „maailma löökide all“. Kui vahel jääb fraasi murdekoht rea lõppu, võib rõhk natuke

muutuda, paus tekib teise koha peale, tähenduste rütm teiseneb. Nagu näiteks siin:

*mi dicono il dolore
del giovane che scrive
/*

räägivad mulle selle poisi valust,
kes kirjutab, üksinda

Lisaks käib Magrellil kõva heitlemine olematu Jumalaga, ja itaalia keeles on religioonialane sõnavara palju laiem, ilmekam ja lugejale tuttavam. See oli kah üks teema, mis nõudis lahendamist.

Toimetajat sel raamatul polnudki. Sõbra-mehe poolest saatsin Märt Väljatagale enne trükkiaandmist lugeda, tema ütles, et võiks välja võtta n-ö joonealuse selgituse selle kohta, mida tähendab sõna „konsubstantsiaalne“. Kuna mul on neid selgitusi ses raamatus niigi päris mitmes kohas, siis viimaks võtsingi, luuleraamat pole ju teaduslik artikkel. Samas mõtlen nüüd, et ehk oleks ikka pidanud selgitama. Kas „Tõlkija hääle“ lugejad teavad, mida tähendab „konsubstantsiaalne“?

Kaarina Rein: Kuna Abélardi ja Héloïse'i „Isiklikes kirjades“ kajastuvad keskaja intellektuaalide elu, tollased teoloogilised ja filosoofilised vaidlused ning intriigid ja lisaks on keelekasutus tsitaatidest tulvil, siis kogu selle materjali tundmaõppimine nõudis omajagu aega ja energiat. Probleemid võivad selles raamatus isegi näida kaunis tänapäevased, aga nende kajastamine ja tegelaste eneseväljendus küll mitte. Kahjuks ei ole minu lugemus samasugune nagu teose peategelastel, seega kirikuisade tsitaatide tõlkimine ja ajalooliste tegelaste kohta andmete leidmine võiski olla kõige keerukam. Tekst oli küll ladina keeles, kuid tegevus toimus Prantsusmaal ja Bretagne'is, lisaks oli seal tegelasi kaugemalt Euroopast. Seega tuli otsustada, kuidas anda edasi pärisnimesid – kas peategelased on Heloisa ja Abaelardus, nagu on ladinakeelses tekstis, või Héloïse ja Abélard, nagu neist tavaliselt räägitakse. Raamatu kaanelt on näha, et viimane variant jäi siiski peale.

Rõõmustav oli see, et tuntud legend vormus ka eesti keeles kirjandusteoseks. Armastuslugudest pole kirjanduses mõistagi puudust, aga kõrgelt haritud inimeste

armastuslood polegi nii tavalised ja keskajal ei olnud nad seda ammugi. Võib ju tõmmata paralleele näiteks Héloïse'i ja Abélardi ning Ingeborg Bachmanni ja Max Frischi loo ja jälleloo vahel – mõlemal juhul olid probleemid keerulisemad kui tavaliste inimeste puhul.

Toimetaja Kaspar Kolgiga oli koostöö väga hea, ta on Eesti parimaid latiniste ja samas suurepärase eesti keele tunnetusega, kuid teksti valmimine ei olnud seotud vaid temaga. Põhilised vaidlusküsimused kerkisid üles „Bibliotheca Mediaevalise“ kolleegiumis, teose mahust oli juba juttu, aga ka raamatule pealkirja leidmine ei olnud lihtne.

Liisi Rünkla: Kõige keerukam oli ikka hääle leidmine. Ingeborg Bachmanni jutud on luuletaja proosa, kõrgmodernismi laines kirjutatud luule taustalt otsesemalt ühiskonnakriitilisse kõnelusse astumise katse – kõik sõnad on hoolikalt valitud või vähemalt mõjuvad nii, aga samas on neid jutte võimalik lihtsaltki lugeda, nad ei tohiks tõlkeski kõlada liiga võrastavalt, kuigi pisut kummaline sobib muidugi olla. Kõige rohkem pusisin vist kogumiku esimese loo mälupeeesiaga – iroonilist dialoogi või intertekstiküllast arutlust on ikka hoopis lustakam ja julgem tõlkida kui midagi õrna ja otsesõnalist, kaitsetumat.

Tõlke toimetas suurepärase Lauri Eesmaa, kellest oli hääle otsimisel tõhusat tuge. Ta oskab väga nõtkelt kõik oma kõhklused välja valgustada ja seejuures üldse mitte survestada, kui tõlkija mõnes valikus ikka täitsa kindel on. Ja kõhelda oskab ta väga mõtestatult. Aega oli meil tõlke põrgatamiseks kahjuks õige napilt, nagu ikka kipub minema, aga õppisin sellest arutlust palju.

Väga rõõmustas, millise kergusega saime üle tehnilisest probleemist, et saksa keeles on asesõnalgi grammatiline sugu ja eesti keeles valitseb õnnis ebamäärasus. Raamatu nimilugu algab pika pinga lõiguga, mis tutvustab loo keskset tegelast lihtsa kolmandas isikus asesõna toel. Eesti keeles on võimalik tegelasega juba päris lähedalt tuttavaks saada, enne kui selgub, et ta on mees. Kõhklestin muidugi viivukese, kas peaks kuidagi teisiti juba esimeses lauses märku andma, kellega selles mõõtmes tegu, aga otsustasin õige ruttu, et ei,

et kui see lugu oleks kirjutatud eesti keeles, algaks see tingimata just nõnda.

Jutukogu seitsmest loost vaid ühes räägitakse lugu naise vaatepunktist. Ühes loos on minajutustajaks undiin ja ühes meievormis lapsed, kelle sugu mängu ei tule; kolmes loos jutustab mees ja ühes jutustatakse kolmandas isikus meestegelase vaatepunkti kasutades. See võte mõjub mõnevõrra võõritavalt ja valgustab selgesti välja teatava alaläise tajuharjumuse. Asesõnaline tegelane mõjub lihtsalt inimesena, inimese kui sellisena, kellega lugejal on kerge samastuda, kui too elab parajasti läbi midagi nii otseselt inimlikku ühiskogemusse puutuvat nagu kolmekümneaastaseks saamise kriis. Pean vägagi võimalikuks, et eesti keeles oleks näiteks see kolmekümnenda aasta lugu kirjutatudki lausa läbivalt neutraalses temavormis. Saksa keeles ei ole selleks õieti grammatilist võimalust. Aga ühtlasi puudus loo kirjutamise ajal 1950ndate Kesk-Euroopas ja puudub paraku veel praegugi kultuuriline võimalus kirjutada see lugu muus osas täpselt samu sõnu kasutades nii, et *er*-tegelase asemel oleks *sie*, aga lugu mõjuks samamoodi – et see oleks lihtsalt inimese lugu. Sellest saaks naise lugu. Meestegelase kaudu jutustatud lugu on kerge jälgida kõigil – sest oleme niiviisi harjunud. Kuivõrd maailmakirjanduse traditsioonis on paraku väga vähe naistegelasi, kellega oleks võimalik vähegi sisukalt suhestuda, kes ei oleks karikatuursed või udused, oleme õppinud lugema meestegelasi lihtsalt inimesteks ja samastuma nendega – niivõrd kui võimalik – mehe kogemus käibib ühiskonnas endiselt universaalse kogemusena. Ja naise kogemus on endiselt teine. Kuivõrd mehe kogemus on niivõrd põhjalikult ära kirjeldatud, erinevalt naise omast, millele meeslugejal ligipääs peaaegu puudub, on naiskirjanikel ka võrratult lihtsam kirjutada tekste, mis saavad päriselt pihta millelegi, mis on kõigile ühine.

Tiiu Sandrak: Kondrotase omalaadsete juttude puhul ei tekkinud otseselt keelelisi umbsõlmi, samuti pole tema lauseehitus nii vingerdav, nagu mõne teise leedulase puhul on ette tulnud. Pigem on vaja järele jõuda tema filosoofilistele uperpallidele ja

nii mõnigi kord oli dilemma, kas autor tõesti tahabki nii või naa öelda. Selgus, et tahab. Alati on leedulaste puhul paras pähhel nimed. Kui tegu on täisleedulike nimedega, pole valikuvõimalust. Kui aga tegelastel on leedupärastatud antroponüümid, peab valima, kas muuta või jätta autori moodi. Ühes jutus, mille tegevus toimub Tšehhis, oli peategelase nimi Steponas. Eesti keelde jäi see nii, nagu Tšehhimaal kombeks – Stefan. Leedu keele eripära on tihedus, kokkusurutus. Mis leedu keeles ühe sõnaga öeldud, vajab eesti keeles mõnikord tervet lauserida.

Minu koostöö toimetajaga – Katrin Kern – oli väga meeldiv. Ta on ka varem mu tõlgete toimetaja olnud ja meil on vastastikkui lugupeidav töösuhe. Olen toimetaja paranduste ja täienduste eest väga tänulik ja hindan neid kõrgelt.

Sigrid Tooming: Tõlkimine oli nauding, sest tekst kiskus emotsionaalselt kaasa. Kõigest kumas läbi autori isiksus, mis oli mulle väga sümpaatne. Keerukus tekkis vormist, kuna triloogia koosneb ühestainsast lausest, mis peab siiski koos püsima ja loetavalt kõlama.

Toimetajaga oli hea koostöö. Marju Randlane oli tänuväärset põhjalik ja temast oli palju abi.

Märt Väljataga: Luule tõlkimisel on kõige keerulisem vormi järgimine, eriti riimide leidmine, aga ka teksti pressimine meetrumisse mahtuvaks. Seetõttu tekib mõnikord mõte, et milleks üldse riimid, eriti veel n-ö head või puhtad riimid. Saan aru, et vigurdavates värssides, lasteluules, ballaadides, epigrammides on efektsel ja heal riimil suur tähtsus, aga kas riimid mitte tõsisema luule tõlkeid hoopis ära ei riku? Tänapäeval ju keegi heade riimidega tõsist originaalluulet ei kirjuta. Halb riimiline tõlge on hullem kui riimideta, sest on ka ebatäpsem. Rõõmustav on see, kui kõigest hoolimata vahetevahel midagi siiski välja tuleb.

Minu värssõlkeid toimetatud polegi, sest kellelgi pole selle jaoks oskust või aega. Ammuses nooruses andsid kasulikke, aga üldisemat sorti näpunäiteid Paul-Eerik Rummo ja Ain Kaalep, hiljem mõnikord Ene-Reet Soovik. See pole olnud päris toimetamine.

Olen ka ise ainult haruharva teiste vormilisi värssõlkeid toimetanud. Kui mõnes värss on riim või sõnastus või rütm nihi, tuleb enamasti kogu asi ümber teha. Kosmeetikast ei piisa. Muidugi oleks hea, kui keegi kõrvalt ütleks, kus tõlke keel liiga veidraks kisub. Aga see tunne, mis on veider ja mis mitte, varieerub lugeja lugemuse-kogemuse järgi. Mulle on näiteks sõbralikult osutatud, et fraasid nagu „ühisrind“ või „miilas suve miil“ on kentsakad. (Mõlemad sündisid riimisunnist. Samas sõjaeelsel ajal oli „ühisrind“ sagedasem fraas kui „ühisrinne“ ja minu kõrva „ühisrind“ ei riiva.) Kõrvaltpilk tuleb kasuks, aga inimesi, kes seda asjatundlikult pakkuda suudaksid, pole palju. Lõpuks on tõlkija ikkagi üksi ja vastutab ka tulemuse eest üksi.

Millest te nomineeritud teksti tõlkides kõige rohkem puudust tundsite? Kas tõlkemaastikul on mõni valukoht, mille kadumine innustaks teid tulevikus enam tõlkimisele pühendumata?

Maarja Kangro: Raha võiks alati rohkem saada. Vihale ajas, et Itaalia Välisministeeriumilt seekord mingit toetust ei tulnud. Totrad tähtjad olid neil, ja fookuses hoopis hiina ja prantsuse keelde tõlkimine.

Kaarina Rein: Kõige enam tundsin puudust tõlgetest, mida eesti keeles ei ole, aga mida oli vaja tsiteerida ja millele viidata. Autorite nimekiri saaks siin päris pikk – Ovidius, Lucanus, Juvenalis, Augustinus, Hieronymus, Boëthius, Josephus Flavius jne.

Liisi Runkla: Ajast. Alati ju tahaks tutvuda veelgi põhjalikumalt kõigi tekstidega, millele tõlgitavas raamatus on viidatud, sealhulgas linnade, metsatukkade, rongide ja hallipäiste kelneritega Viini kohvikutes, rääkimatagi keelevariantide ajaloost, autori sõprade ja õpetajate sõprade ja õpetajate proosast ja luulest – tõlgitava teksti taustades võiks täiuslikes oludes matkata otsatu aja. Iga inimese ööpäevas on kakskümmend neli tundi, nii jääb, aga praktiline ühiskondliku maastiku kaudu toetatav viis tõlkijale aega juurde anda oleks muidugi lihtsasti korraldatav, kui tõlkeid

honoreeritaks tõepoolest vastavalt tegelikule töömahule.

Tiiu Sandrak: Saulius Tomas Kondrotast tõlkides tundsin tegelikult puudust autoriga koostööst. Kui ma tema esimesed novellid tõlkisin, elas ta Vilniuses ja ma sain kahtluste korral temalt otse küsida. Praegu elab ta USAs ning on end kirjandusest distantseerinud. Püüdsin siis küsimustele ise vastused leida. Leidsin ka.

Tõlkemaastiku valukoht on eelkõige lugemise vähenemine. Ja samal ajal väga heade huvitavate teoste üleküllus – paradoksaalselt. Ühtaegu on raamatute hinnad muutunud Eestis tormiliselt kõrgeks. Leedus ja Lätis on raamatu hind rohkem kui poole odavam ja mõlemas riigis on Eesti kirjandus väga nõutud kaup. Kas on see siis riigipoolne abi, käibemaksu soodustus, suurem tiraaž või miski muu, kuid meie kalli raamatu maal võib juhtuda, et ka tubli ja innukas lugeja ei suuda head raamatut enam üles leida ja osta. Mind ei innusta tõlkima mitte saadav honorar, vaid et lugejad leiaksid minu tõlgitud raamatust sama rõõmu nagu minagi.

Sigrid Tooming: Rohkem enam tõlkimisele pühenduda ei saa, sest päevad on seda triiki täis.

Märt Väljataga: Praegusel ajal ei oskagi millestki puudust tunda. Suurimad puudused on omaenda võimetus. Kui ma eelmisel sajandil Yeatsi tõlkima hakkasin, oli puudus kõigest: raamatutest, tõlgendustest, kommentaaridest, sõnaraamatutest, kirjutusmasinalindistki. Elu on läinud paremaks. Võib-olla oli vanasti küll lugejaid rohkem ja honorar suhteliselt suurem. Mu tõlgendussuutlikkus ja inglise keele oskus on endiselt selline, et kohati vajanusin veelgi tähttäheisemaid kommentaare ja lahtiseletusi.

Arvatavasti vaevab inglise keelest tõlkijaid üha rohkem küsimus, kellele neid tõlkeid vaja läheb, sest ingliskeelseid raamatuid loetakse Eestis originaalis peaaegu sama palju kui nende tõlkeid. Yeatsi raamatus on antud ka luuletuste originaalid, loodetavasti aitavad aga tõlked sinna maailma sisenemisele kaasa.

Keerukamaid tekste tõlkides on tõlkijal ikka mitu mõtterauda tules. Kas oskate öelda, mida see tõlge teile õpetas, andis ehk kätte mõne uue suuna?

Maarja Kangro: Seni on vist nii olnud, et iga uus tõlge on õpetanud olema veel julgem, püüdma veel loomulikuma kõnekeelsuse poole, kui autor seda taotleb, ja mängima julgemalt keerukustega, kui originaali taotlus on selline.

Igasuguse ilukirjandusliku tõlke puhul on hea, kui ta saab natuke seista. See on leierdatud tõde, aga iga tõlkega koged seda jälle uuesti: seisnud tõlge võib kohati täitsa võõraks ja veidraks muutuda, suur rõõm on siis sellele ebaloomulikkusele jälile saada ja asja parandada. Osalt läks ka nende luuletustega nii, tõstsin ikka sõnajärge ümber.

Kaarina Rein: Tõlge sai küll tähelepanu – retsensioone ilmus mitmeid –, aga võib-olla mitte päris selles vallas, kus ma oleksin oodanud. Tõlke arvustamisel tõsteti esile kuulsat filosoofi Abélardi ning samuti kesk-aegset armastuslugu. Vähe tuldi selle peale, et teemat võiks käsitleda hoopis naispeategelase Héloïse'i seisukohast, mis mujal maailmas ongi viimastel aastakümnetel levinud lähene-mine sellele loole. Héloïse'ist on küll vähem teada kui Abélardist, kuid eluajal oli ta viimasest edukam. TLÜ Kirjastuse „Bibliotheca Mediaevalise“ sarjas on nüüdseks ilmunud kolme naisautori teoseid, mulle olid tõlkimisel eriti eeskujuks Bingeni Hildegardi kirjad Riina Ruudu väga kaunis tõlkes. Mind üllatab aga, et meie kultuuriruumis keskaegsetele ja varauusaegsetele naisautoritele nii vähe tähelepanu pööratakse. Seega peakski neid ehk rohkem esile tooma ja nende teoseid tõlkima.

Liisi Rünkla: Péter Esterházy ütleb, et „kirjandus on alati teatava vabadusvõitluse kirjalik dokument“ („Sõnade imelisest elust“, LR 36/2020, lk 8, tlk Lauri Eesmaa). Ingeborg Bachmanni tõlkides olen õppinud mõnevõrra tundlikumalt leppima, kui erinevatel viisidel võib see võitlus end ilmutada, kui on tõepoolest päris ja söandab ja oskab konventsionaalsetest praktikatest mõnevõrragi väljuda. Kaasaegsed feministid ei

tundnud Bachmannis võitluskaaslast ära, sest tema tegelased on liiga leplikud, liiga paindlikud, liiga lootuseta – tähendab, liiga elutruud, et neist oleks võinud emantsipatsiooniliikumise tolles faasis abi olla, või vähemalt nii mõnele lugejale tundus. Praegu oleme pisut avaramal pinnal, märkame struktuurset ebavõrdsust ja sellest tingitud vabadusepuudust argistes tajudeski kõikjal, ja saame niivõrd ausat teksti, nagu on Bachmanni proosa, hingedinnituseks ampsata. Ja ometi on see raske lugemine – raske on näha, kui ränk võib vabadusvõitlus olla, kui alustada niivõrd kitsastes oludes ja mitte luisata, et ollakse juba poole jalaga pääsenud. Bachmann kirjutab mehe vaatepunktist, et näidata, kuidas naise vaatepunktist ei ole õieti veel võimalikki kirjutada. Kõik ta esimese jutukogu tegelased takerduvad kuidagi ühiskondlike ootuste painettesse, kuigi peaaegu kõik nad otsivad avaramat olemist, selgemat kontakti teise ja iseendaga, ausamat elu. Kuidas tegelikult on olla inimene mõnel teisel ajastul, see näiteks filmist niiviisi kätte ei paista, kirjasõna tundub ikkagi olevat kõige vahetum pääs ajalisel või ruumiliselt kauge teiseni.

Tiiu Sandrak: Leedu kirjandus ei ole Eestis eriti popp kraam. Et siin tähelepanu pälvida, peab rohkem pingutama. Samas – Leedu (ja ka Läti) on meile ühelt poolt lähedased ja teiselt siiski piisava vahemaaga maad – parajalt erinevad, kuid mitte ehmatavalt eksootilised. Sestap annavad suurepärasest võrdlusmaterjali mitmes valdkonnas. Me saame end leedulastega võrrelda. Ja võrdlemine on alati edasiviiv jõud. Ka kirjandust on tervistav võrrelda. Autorid, keda olen tõlkinud, on Leedu kirjanduses suure mõjujõuga. Nad on uudsed ja huvitavad, nad on omanäolised ja ka Leedu kontekstis tähelepanuväärsed. Omal moel on nad juba Leedu kirjanduspilti mõjutanud ja suunanud. Olen ikka arvanud, et tõlkekirjandus on võrdväärne Eesti kirjanduse osa – eestikeelsena võib iga välismaine autor meie lugeja vaimset maailma rikastada. Ja püüdnud esitleda Leedu autoreid ja raamatuid, mis on teistsugused ja mis saavad ka meie lugejaid-kirjutajaid suunata uutele mõtteriistadele.

Küsimusele – mida Kondrotase tõlge

õpetas – võib vastata nii: ei ole mõtet lugeda, tõlkida ja kirjastada igavat kirjandust.

Sigrid Tooming: Avas tee Fosse maailma. Aga lisaks õpetas lugupidamine Fosse vastu täpsust: kuigi bukvalism on küll viimane asi, mida ma tõlkides harrastan, suhtusin Fosse vormi ustavalt, tõlkinis tema rütmistatud murdekeelt just nii konarlikult, nagu see minu meelest nõudis.

Märt Väljataga: Yeatsi „Sümbolid“ sundis uuesti süvenema ajastusse, mil luule oli lausa religioosselt tähtis. Seda on tänases maailmas raske ettegi kujutada – justkui hulk tundlikke, intelligentseid ja andekaid inimesi olnuksid mingi suurusluulu küüsis. Või oleme meie luule tähtsuse osas hoopis väiksusluulu küüsis? Ühtlasi sundis tõlkimine süvenema ka *fin-de-siècle*’i esoteerikasse, mille üle on kerge muiata. Yeats polnud mitte ainult suur luuletaja, vaid ka terane kriitik, kirjanduse mõtestaja ja proosastilist. Luuletuste tõlkimine pani veel kord pead murdma selle üle, kuidas vana luulet tänapäeval üldse tõlkida. Ei saa öelda, et mul oleks head vastust. Olen püüdnud ette kujutada, kuidas võinuks ühe või teise luuletuse tõlkida näiteks Rajamets või Kaalep, aga olen sellegagi hätta jäänud. Kuna kumbki moodsama inglise luulega ei tegelenud, on mu tõlked võrreldavad ainult Orase omadega.

Nõudlikumaid tekste kaaludes: kui mitu lugejat on ühel tõlkel tarvis, et kultuuriline ja ühiskondlik tellimus oleks täidetud või et tõlkija tunneks, et on teinud vajalikku tööd? Miks on vaja tõlkeid, mida loeb üksnes kitsas ring? Kas siin on võimalusi, kuidas olukorda muuta?

Maarja Kangro: Juba hulk aastaid tagasi, kui olin Ljubljanas residentuuris, rääkisid sloveeniid, et neil on üks põhiline raamatupood, mis müüb võõrkeelseid raamatuid, eelkõige humanitaar- ja sotsiaalteaduslikke teoseid –, ja kui mõnda uuemat ingliskeelset või inglise tõlkes filosoofiateost oli sealt 40 eksemplari ostetud, siis seda raamatut enam sloveeni

keelde ei tõlgitud. Kõlab karmilt. Vahel imetlen küll inglise keelest proosat tõlkivate inimeste vaprust ja mõtlen, et kauaks neil tööpõldu. Aga küllap seda ikka jagub, sest paljude küpsemas eas lugejate jaoks on inglise keeles lugemine veel ebamugav. Inglisekeelsete tähtteoste tõlkimine on muidugi ka väärt missioonitöö: siis on see või teine klassik eesti keeles ka olemas, teda saab juba olemasolevas tõlkes tsiteerida. See on kultuurilise enesetunde küsimus: no näe, eesti keel on võimas keel, mis suudab kõik ära seedida!

Tõlked aitavad vajalikke mõisteid ja ütlemissviise juurde tekitada. Juba seepärast on kitsale lugejate ringile ikka ka vaja tõlkida: kui tegu on kitsa erialaringiga, siis nad loevad ju muidu inglise keeles ja eesti keele sõnavara jääb arendamata. Ja kui see on ainult üks väike seltskond, kes selle ilukirjandusliku teose väärtust suudab mõista, siis on ehk lootust, et selliseid lugejaid tuleb ajaga juurde. Võib-olla saab vähe müünud tänapäeva autor klassikuks? Või kui ta juba on klassik, jõuab ta ehk oma lugejad ajas ära oodata. Võib kujutleda lugejate „kellukakurvi“: ka väheste valitute kitsas otsake annab pikema aja peale korraliku arvu kokku.

Üks väga tähtis aspekt tõlkimisel on ka lihtsalt teose olemasolu teadvustamine: paljud, kes suudaksid inglise, saksa, prantsuse jt keeltes lugeda, võib-olla ei teadnudki teksti olemasolust enne seda, kui see eesti keeles ilmus.

Aga jah, üks ole ka tõlkeid, mille kohta läti kolleeg Jānis Elsbergs kirjutas: „I translate you, you translate me, and we both will write about it in our CV.“

Kui tänapäeva autori tõlkeluulekogud õnnestub müüa ligi 400 eksemplari, on see mu meelest väga hästi. Raamatutele ei tohiks muidugi panna ka nurjatult kõrget hinda, kui kulka on valdava osa trükist kinni maksnud. Ja võib veel loota, et mõni laenutab raamatukogust ka. Kui näiteks seda Magrelli kogu loeks kolme-nelja aasta jooksul üks promill Eesti elanikkonnast, oleks see juba saavutus.

Kaarina Rein: Vajadust tõlgete järele ei saa ju lugejate arvu järgi mõõta, klassikat või oma kultuuri jaoks muul moel olulist teost

ostetakse ka lihtsalt koju riulisse seisma. Siin võib kohe näiteks tuua hiljuti Loomingu Raamatukogus ilmunud Sophoklese näidendi „Antigone“ eestikeelse tõlke – kindlasti on rohkem neid, kes lähevad seda teost teatrisse vaatama, kui neid, kes ise teksti loevad. Aga ilma Anna Lille eestikeelse tõlketa poleks praegu ka „Antigone“ lavastust Vanemuises, vähemalt kreeka keelest vahendatud teksti põhjal mitte. Samas pole ju võimatu, et Sophoklese „Antigonest“ saab koolides kohustuslik kirjandus ja siis olukord muutubki.

Tõlke eesmärk võib olla ka oma keele väljendusvahendite katsetamine, arendamine ja avardamine, mitte võimalikult suur lugejate hulk. Kui seda sihti ei oleks, kas Andrei Belõi „Peterburi“ või James Joyce'i „Ulysses“ oleksid eesti keelde jõudnud? Arvan, et loometöö ei vaja advokaati.

Liisi Rünkla: Ilmselt mitte kuigi üllatuslikult pean raamatu olemasolu õigustatuks, kui kas või üks Õismäe tüdruk või Möisaküla poiss leiab ta raamatukogu riulite vahel luusides millegipärast kätte, jääb lugema ja saab selle kaudu kokkupuute teise eluga, lugemine muudab temas midagi. Raamatute mõju kultuuris on aeglane, raamatud püsivad kaua elus, võivad vahel aastakümnete pikkuses talveunes olla, et siis korraga kellegi elus sähvatusena ärgata ja kinkida inimesele terve pangetäie vabadust. Ja vabade inimeste ühiskond on märksa meeldivam elupaik kõigi jaoks.

Tiiu Sandrak: Eks ole ju hea mõelda, et on palju nõudlikke lugejaid, kes vajavad nimelt keerulisemaid ja nõudlikumaid tõlketekste. Paraku nii see pole. Eesti rahvaarv on väike, lugejate arv veelgi väiksem. Kuid see ei tähenda, et maailma kirjanduspildis olulise jälje jätanud keerulisi teoseid ei peaks eesti keelde tõlkima. Vastupidi – kultuurirahvana peame igati soodustama nõudlikuma tõlkekirjanduse ilmutamist, olgu või lugejaskonnaks vaevalt sada inimest. Aga see-eest – millised sada inimest! Kitsale ringile mõeldud kirjavara tõlkimine pole kapriis, vaid arendamine. Et aga lugejaskond suureneks, on vaja kirjandusest rohkem kirjutada, rääkida ja labasemalt öeldes – seda reklaamida.

Sigrid Tooming: Reklaam ja turundus on kirjastuse koorem. Mina ainult tõlgin. Olen sellise tööjaotuse üle väga rõõmus, sest muidu peaksin muretsema, miks „Septoloogiat“ nii vähe või nii ükskõikseks loetakse.

Kindlasti on vaja väärtuste tõlkeid, mida loeb kas või ainult kümme inimest, aga et need oleksid huvilistele olemas, et nad ei peaks lugema norra kirjandust inglise keeles.

Märt Väljataga: Lugejate arv on kõigepealt äriiline küsimus, mis puudutab kirjastamist. Tõlkija saab ennast lojutada sellega, et kui tõlget ei osteta-loeta kohe, võidakse seda teha ka mõnikümne aastat hiljem. Aga inglise keelest tõlkimise puhul seda lohutust eriti pole, sest nagu öeldud, ingliskeelseid raamatuid loeb eestlane üha rohkem originaalis. Ka mulle endale satuvad vahetevahel pihku tõlked inglise keelest, enamasti ajalooline ja esseistlik kraam. Sageli ei suudagi neid lugeda – sest kipun mõtlema, kuidas ma ise oleksin tõlkinud, ja piilun kõrvale originaali. Siiski, vanema aja pakse romaane, mida on inglise keelest tõlgitud, loen meelsasti. Joyce'i „Ulysses“ poleks jaksanud inglise keeles läbi lugeda, aga tänu ülesandele toimetada Paul-Eeriku tõlget olen selle tõlke nüüd mitu kordagi läbi lugenud. Ka Triinu Paku tõlgitud telliskivid (nt George Eliot, Quentin Skinner) on sellised, mille tõlkest on hea meel, sest originaalis poleks neid raamatuid võib-olla lugema hakanud. Rääkimata Enn Soosaare või Henno Rajandi tõlgetest 20. sajandi kirjandusest. Shakespeare'ist on mul inglise keeles raske aru saada, tedagi loen eesti tõlkes.

Tõlkimise vajaduse tingivad puudujäägid keeleoskuses. Kui inimesed oleksid keeleandekamad, poleks tõlkeid tarvis. Tõlked on proteesid keelepuudega lugejatele, nagu me kõik seda oleme. Ideaalses maailmas pole proteese tarvis, reaalses maailmas on neist palju abi.

Üldiselt on Eestis valitsenud vaikiv ettekujutus, et tõlgete abil tuleks eesti keeleruumi sisse ehitada justkui väike maailmamudel, milles kõikide maade, rahvaste, keelte ja žanride parimad näited oleksid esindatud. Seda utoopilist üritust tasuks ka jätkata. Sellele lisaks peaks tõlkimine muidugi käima ajaga

kaasas, mitte piirduma juba settinud varamu vahendamisega.

Keeletehnoloogia toob lähikümnendil suured muutused. Tehisaru all hakkab tõenäoselt esimesena kannatama just ajaga kaasas käiv tõlkimine. Kui eesti lugeja soovib järgmisel kümnendil lugeda uusi Bookeri laureaate, siis vaevalt et enam inimtõlkija vahendusel. Seevastu ungari või läti ilukirjanduse tõlkijad on AI vastu kauem kaitstud.

Algupärane eesti kirjandus ja eesti tõlkekirjandus moodustavad teineteisele tausta, üks ei seisa ilma teiseta. Ei tohiks minna nii, et romaane kaasaja elust saab eesti keeles lugeda ainult tõlkes või et algupärasele romaanile ei looks tausta tõlkekirjandus. Et püsiks see ilukirjanduskeel, millesse romaane üldse tõlkida, ei piisa üksnes tõlkijatest – veel rohkem läheb tarvis kirjanikke. Ja vastupidi, kirjanikud võtavad selle keele ja need nipid, millega nad kaasaja eesti elu kujutavad, suurel määral ka tõlgetest. (Tõsi, luulega on asjad keerulisemad.)

Mis on praegu teie tööalal? Kas teil mõlgub mõttes mõni autor või teos, keda sooviksite tulevikus tingimata tõlkida?

Maarja Kangro: Kui ma nüüd ükskord end kätte võtaksin ja jandli kogu välja annaksin, oleks see suur kergendus, need tõlketekstid on kaua seisnud.

Tahaksin edasi minna ka ukraina luule antoloogiaga: oleme selle võimalusi väikese seltskonnaga arutanud, aga pole veel kokkuleppele jõudnud, mille alusel täpselt sinna autoreid valida. Võib-olla teen varsti hoopis oma sõjaaja ukraina luule antoloogia.

Itaalia luule antoloogia võiks ka olemas olla. Kõik see muidugi tähendab autoriõigustega jändamist, suurt suhtlemist. Üha enam tundub mulle, et tõlkeluulet on mõtet välja anda vaid koos originaalidega, siis on seal vähemalt pool materjalist aegumatu.

Kaarina Rein: Praegu on mu tööalal rootsi-aegse Tartu ülikooli disputatsioonid.

Mul mõlguvad tihtilugu mõttes autorid, kellest palju räägitakse, aga keda millegipärast

eesti keelde ei ole tõlgitud või siis pole tõlge ilmunud. Eelmisel aastal ilmus Balzaci „Kolm lugu“ Mirjam Lepikulti suurepärase tõlkes, kus lood tuginesid Rootsi filosoofi Emanuel Swedenborgi filosoofiale. Sellest filosoofist on sageli juttu ka Czesław Miłoszi teostes. Eesti keeles tema tekste ilmunud ei ole, kuigi minu arust võiks olla.

Liisi Rünkla: Tõlgime Aare Pilvega Ingeborg Bachmanni luuletusi. Toimetan Triinu Paku tõlget Hannah Arendti „Inimese olukorrast“ (1958). Aeglaselt küseb tõlge J. A. Bakeri karmist loodusesseest „The Peregrine“ (1967). Plaanin tõlkida üht-teist Robert Walseri „Pliiatsivallast“ ja loodan varsti sõandada läheneda Theodor Adornole. Sahtlisse tõlgin juba mõnda aega Diane di Prima „Revolutsioonilisi kirju“ (1968). Ja unistan eesti kirjastaja leidmisest Joanne Limburgi raamatule „Letters To My Weird Sisters: On Autism, Feminism and Motherhood“ (2021), aga õige keerukas on väikeses keeles välja anda kaas-aegset esseistikat, eriti taolist neuroerinevusi võimestavat feministlikku projekti.

Tiiu Sandrak: Äsja lõpetasin leedu kirjan- duses väga olulist rolli etendanud romaani „Vilniuse pokker“, autor Ričardas Gavelis, tõlkimise. Valmimas on koostöös meie luule- taja Katrin Vāliga Leedu luuletaja Antanas A. Jonynase sonetikogu.

Leedu kirjanduses on praegusel ajal mit- med väga põnevad autorid, keda tahaks hea meelega tõlkida. Üks mu lemmik on Undinė Radzevičiūtė, kelle romaani ja jutustused olen juba varem tõlkinud. Temal on kohe iga ilmu- nud teos kuldaväärt. Ühe romaani alguslugu on ka Eestiga seotud – „Siniveri“ („Kraujas

mėlynas“). Jalutades Toompeal, sattus kirjanik väikesesse hoovi, kus maas rabeles varesepoeg. Ta kummardas vaatama, kuid järsku tundis vopsu vastu kukalt – vareseema oli asunud oma pojukest kaitsma. Undinė vaatas üles. Puu otsas istusid eri kõrgusel kaks varest, ja kolmas rabeles maas. Korraga meenus, et tema suguvõsa vapil on täpselt sa- mas asendis kolm varest. Ja samuti, et teda on ammu ergutatud oma suguvõsa lugu rääkima. Kirjanik sõitis koju, ja 2017 ilmus romaan, mis räägib tema auväärsest suguvõsast, kelle liikmed tegutsesid osaliselt ka Eestis ja Lätis. Seda romaani tahaks küll tõlkida.

Ja veel teisi huvitavaid lugusid.

Sigrid Tooming: Praegu tõlgin 19. sajandi klassikat, Amalie Skrami „Constance Ringi“. Aga muidugi on autoreid, keda veel tingimata teha tahan.

Märt Väljataga: Käsil on kaks „Avatud Eesti raamatu“ teost, üks neist saksa keelest, mida ma ei oska – sellevõrra tuleb tööd tavalisest rohkem. Olen mõelnud, et võib-olla kõige tähtsam maailmakirjanduse teos, mis eesti tõlkes puudub, on Miltoni „Kaotatud para- diis“. Aga ma pole veel kindel, kas peaksin end sellele pühendama. Tekkinud on mõ- ningane arusaamine selle poeemi suuruselt ja Miltoni puritanismis on mulle midagi hingelähedast. Aga poeemis on palju barok- seid raskepärasusi, mille sirgeks tõlkimine võib käia üle jõu. Ja ma pole selgeks mõelnud, milline vorm tõlkele anda, sest tundub, et viisikjamb võiks teha rohkem halba kui head. Päris vaba värss ka ei lähe, tarvis oleks min- geid vormipiiranguid.

EESTI KULTUURKAPITAL, ILUKIRJANDUSLIK TÕLGE EESTI KEELEST VÕÕRKEELDE

VASTAVAD 2023. AASTA PREEMIA NOMINENDID **GUNTARS GODIŅŠ, ENEL MELBERG, KATJA MERILUOTO, MÓNI SEGESDI, FRANS VAN NES, IVAYLO ZLATKOV**. KÜSIB KAIRI LOOK

Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali ilukirjandusliku tõlke auhinna žürii koosseisus Joosep Susi (esimees), Kairi Look ja Ülar Ploom valis 2023. aasta auhinnale kandideerima järgmised tõlkijad ja teosed:

Guntars Godiņš – „Sürrealism eesti luules“, Hasso Krull, „Meeter ja Demeeter. Eepos“, Andrus Kivirähk, „Lend kuule“ ja Janno Põldma, „Leiutajateküla jõulud“ (tõlked läti keelde)

Enel Melberg – Jaan Kross, „Kolme katku vahel“, I–IV (tõlked rootsi keelde)

Katja Meriluoto – Elo Viiding, „Tuhandele häälele“ (tõlge soome keelde)

Frans van Nes – Rein Raud, „Täiusliku lause surm“ ja Ilmar Taska, „Elüüsiumi kutse“ (tõlked hollandi keelde)

Móni Segesdi – Maarja Kangro, „Klaaslaps“ ja Kadri Hinrikus, „Taks ja dogi“ (tõlked ungari keelde)

Ivaylo Zlatkov – Mudlum, „Poola poisid“ (tõlge bulgaaria keelde)

Aastapreemia pälvis **Enel Melberg**.

Kairi Look esitas nominentidele mõned küsimused.

Miks valisite just selle autori (need autorid), kas valiku tingis tuntuks või miski muu?

Guntars Godiņš: 2024. aasta Eesti kirjanduse aastaauhinnale olid nomineeritud neli minu

tõlgitud raamatut: „Sürrealism eesti luules“ (I. Laabani, A. Alliksaare, A. Ehini, J. Malini, M. Kompuse, K. Haljaku luuletuste tõlked, minu kirjutis eesti sürrealismist ja H. Krulli essee „Kujutluse poliitika. Ilmar Laaban ja tuhandeaastane traditsioon“); Hasso Krulli

„Meeter ja Demeeter. Eepos“; Andrus Kivirähki romaan „Lend Kuule“ ja Janno Põldma lasteraamat „Leiutajateküla jõulud“.

Miks valisin just need autorid? Mu valik on tavaliselt tingitud minu huvist konkreetse autori konkreetse raamatu vastu. Võin seda öelda Hasso Krulli eepose, Andrus Kivirähki romaani, ka Janno Põldma lasteraamatu kohta. Hoopis teine lugu on uurimis- ja tõlkeraamatu- ga „Sürrealism eesti luules“. Mitu aastat tagasi köitis mu tähelepanu eesti sürrealistlik luule. Laabani, Alliksaare, Ehini luules esineb mitte maailmas välja kujunenud sürrealistliku kirjan- dusvoolu põhimõtete mehaaniline epigoonlus, vaid eestlaste sürreaalne mõtteviis, mis tugineb regivärsi poetikale ja omapärasele keele mu- sikaalsusele. Algriim, alliteratsioon, kordused moodustavad kummastavaid sõnaühendeid. Neist imperatiividest juhindudes otsib üks sõna teist, luues teinekord sürreaalseid ku- jundeid. Sürrealism eesti luules erineb teistes keeltes ilmunud sürrealistide tekstidest, mille fundamentaalne poeetiline põhimõte määrab ära nende tuginemise vanadele kanoonilistele tekstidele. Raamat „Sürrealism eesti luules“ on Lätis väga hinnatud. Hiljuti pälvisin selle raamatu eest Läti kirjanduse aastaauhinna, raa- matu ilmumisele järgnesid arvukad arvustused, intervjuud kirjutavas ja elektroonilises meedias. Olen mõelnud, et eestlased võiksid samuti kokku panna sarnase antoloogia, kus sürrealist- likku luuleloomet viljelevate poetide looming oleks ühtede kaante vahel.

Enel Melberg: Muidugi tingis valiku Krossi tuntus, lisaks see, et olin tema teoseid luge- nud ja ühe ka tõlkinud. „Kolme katku vahel“ polnud rootsi keeles ilmunud, see on kind- lasti tingitud raamatu keelilisest keerukusest. Ma polnud seda isegi veel läbi lugenud, kuni tuli koroonaepeideemia. Siis võtsin kätte ja hakkasin tõlkima, lihtsalt koroonateraapiana, et katsun, umbes kaks lehekülge päevas!

Katja Meriluoto: Ma olen Elo Viidingu kirjanikuteed ja loomingulist arengut umbes paarkümmend aastat jälginud. Kuna tema eelmise tõlkevalimiku ilmunisest Soomes oli möödunud juba rohkelt aega, oli loomulik tõlkida ja avaldada värske valimik, mis hõl- mab kõik tema seni ilmunud luulekogud.

Frans van Nes: Labasevõitu, aga äärmiselt tähtis tingimus oli raamatu maht! Kirjastus, kes polnud varem eestikeelset raamatut välja andnud, otsis oma Ida-Euroopa raamatute sarja jaoks raamatut, mis kirjastist läbi mahuks, sest sarja sponsor jagab raamatuid posti teel. Selle tingimuse piires tundus Rein Raua raamat väga sobiv. Esiteks sellepärast, et oli nagunii ülim aeg seda autorit Hollandi lugejaskonnale esitleda. Teiseks sellepärast, et raamatu taust oli laulev revolutsioon, mille kohta Hollandi lugejad vähemalt midagi teavad. Ja kolmandaks sellepärast, et tegu oli hästi kirjutatud, ligipää- setava ja põneva raamatuga.

Móni Segesdi: Lugesin „Klaaslast“ umbes seitse aastat tagasi ja see puudutas mind sügavalt. Pole ime, et kui hiljem kirjastuse Polar Könyvek uus omanik küsis minult raa- matusoovitusi, siis esimesena tuligi pähe see romaan ja mul on äärmiselt hea meel, et nüüd on see kättesaadav ka ungari lugejatele. „Taksi ja Dogi“ puhul oli selgesti mängus minu koe- rahullus ja lootus, et nii nunnude illustratsioo- nidega lasteraamatut on kindlasti kerge müüa, seega läheb kirjastus ehk kergemini õnge.

Ivaylo Zlatkov: Valiku tegi Bulgaaria kirjas- tus Colibri Publishers ja selle mitmekihilise romaani tõlkimine oli põnev ja väljakutsuv. „Poola poisse“ lugedes võib igaüht tabada vähemalt üks kord *déjà vu*, eriti kui inimene on pärit Ida-Euroopast.

Milles avaldus autorite isikupära? Kas/kuidas oli seda võimalik esile tuua tõlkes?

Guntars Godiņš: Tõlkija peaülesanne on iga autori iseloomuliku stiili, sõnavaliku, intona- siooni avamine ja esiletoomine, seejuures tuleb püüda seda tõlkija keeles maksimaalselt säilita- da. Artur Alliksaare luule tõlkimiseks koostas in endale luuletõlke põhimõtted. Alliksaare luules on oluline filosoofiline mõtte täpsus, samavõrd oluline on ka poeetika ja keele ilu. Tõlkija jaoks on see raske pähkel. Jutt pole üksnes luuletaja algupärandi stilistikast, sõnamängust, vaid üldse sellise teksti lätendamise võimalikku- sest või mittevõimalikkusest. Artur Alliksaare luulet võib pidada väga raskesti tõlgitavaks,

võib-olla isegi tõlkimatuks. Kui oleksin Alliksaare luule lätendamisel säilitanud üksnes mõttetäpsuse, rütmika, intonatsiooni, aga seejuures ohverdanud keele musikaalsuse, poleks mingit Alliksaart alles jäänud. Kui omalaadse foneetilise lopsakuse läti keelde ülekandmine oleks saavutatud luuletaja mõttetäpsuse, aforistliku väljenduslaadi ohverdamise hinnaga, poleks Alliksaarest samuti midagi alles jäänud. Seepärast püüan kummagi äärmuse vahel tasakaalu hoida, mis päädib mõningal määral kõverpeegli efektiga. Seda tüüpi luule nõuab lätindajalt sisemist vabastatust, tõlkimine on sel puhul pigem improvisatsioon.

Enel Melberg: Raske küsimus. Isikupära: Krossile omane ajalooline täpsus, aga selle taga teatud vihjed ja iroonia, kus on selgesti kuulda autori enda häält. Mulle oli oluline katsuda esile tuua, kuulata ja võimalikult lähedalt edasi anda seda häält, tema mõtet ja tunnet, nagu tõlkimisel ikka, aga ka säilitada keelelisi finesse, tegemata teksti rootslastele arusaamatuks. Tuleb balansseerida, nagu Kross ka ise nõukogude ajal oskas!

Katja Meriluoto: Pean tunnistama, et Elo Viidingu loov ja elav luulekeel oli mulle kui tõlkijale tihti üks kõva pähhel. Autori kõik raamatud on omavahel märgatavalt erinevad. Mu keeruliseks, kuid samas meeldivaks ülesandeks oli tõlkida soome keelde nii teismeliste roppusi kui ka pühakute ülevaid mõtteid – ma lihtsalt armastan Viidingu mitmekülgset rolliluulet! Valimiku nimeks tuligi „Tuhannelle äänel“ („Tuhandele häälele“), mis viitab autori loominguga loendamatu tegelastele, tihti neile, kelle hääle ühiskonnas on peaaegu kuulmatu.

Frans van Nes: Rein Raua kohta öeldakse tihti, et tema raamatud on väga erinevad, nii et ma ei julge selle kohta üldises mõttes midagi öelda. Aga see raamat oli väga kompaktne, ka stiililt, ja sageli mõnusalt irooniline. Need on kaks aspekti, mida tahtsin tõlkes võimalikult täpselt edasi anda, eriti väljenduvad need lausetes, millega ta oma peatükke lõpetab. Eesti keele kompaktsus on iseasi, selles osas peab tõlkija ikka ja jälle järele andma. Õnneks on võimalik ka suuremat hulka sõnu kasutades tooni säilitada.

Móni Segesdi: Maarja Kangrol on täiesti omapärane, selgesti ära tuntav käekiri ja huumor. Seda laadi huumor haakub minuga väga hästi ning erinevate registrite kasutamine töö tõlkimise protsessi vaheldust ja väga meeldivat väljakutset. Saadud tagasiside põhjal julgen väita, et Maarja omapära sai edukalt edasi antud... Kadri Hinrikuse puhul sain see-eest tõlkijana nautida tema väga armsat südamlikku huumorit.

Ivaylo Zlatkov: Isikupära avaldus eelkõige iroonias ja ulmelises fantaasias. See oli meeldiv, sest ka mulle on mõlemad omased. Päris mitmed sündmused romaanis on mulle mõnevõrra tuttavad, need pärineksid otsekui unenägude paralleelsest reaalsusest.

Kas olete antud autorit/autoreid varem tõlkinud ja kas plaanite veel mõnda tema/nende teost ette võtta?

Guntars Godiņš: Kõiki neid autoreid olen varemgi tõlkinud. Enne antoloogiat „Surrealism eesti luules“ ilmusid läti keeles luulevalimikud Ilmar Laabani, Artur Alliksaare, Andres Ehini luulega. Sama võin öelda ka Hasso Krulli kohta, enne ta eepost „Meeter ja Demeeter“ ilmus läti keeles mahukas luulevalimik, sama kehtib ka Andrus Kivirähki puhul. Lisaks tema „Lennule Kuule“ olen läti keelde tõlkinud paljud Kivirähki lasteraamatud, ka isepärase jutustuse „Puulased ja tohtlased“. Olen tõlkinud Janno Põldma lasteraamatuid, kõik Lotte-raamatud. Suvel võtan käsile Janno Põldma „Leiutajateküla pulmapidu“, mõttes on Hasso Krulli luuleraamat „Ava“.

Enel Melberg: Varem olen tõlkinud „Paigalennu“ (2007). Plaane pole.

Katja Meriluoto: Aastal 2000 avaldati Elo Viidingu soomekeelne luulevalimik „Paljastuksia“ minu tõlkes. Kuna Viidingu sulest ilmub pidevalt huvitavaid luulekogumikke, on mul soov tegeleda tema loominguga tõlkimise ja edaspidi.

Frans van Nes: See oli minu esimene Rein Raua tõlge (ja üldse esimene asi, mis on temalt hollandi keeles avaldatud). Tahaksin kindlasti tõlkida ka romaani „Katkurong“, aga

tõlkija ise seda ei otsusta. Olen kirjastajate kapriiside meelevaldas.

Móni Segesdi: Tõlkinis eelnevalt suure mõnuga jutustuse „48 tundi“, mida võib mingist aspektist pidada „Klaaslapse“ eeltektiks, ning kui tekib võimalus, olen iga hetk nõus ka Kangro muid teoseid ungari keelde panema.

Ivaylo Zlatkov: Peale „Poola poiste“ pole ma teisi Mudlumi teoseid tõlkinud. Usun, et teeksin seda meelsasti, kuigi hetkel kindlaid plaane pole.

Mis on praegu teie tööalal? On teil mõni autor või teos, keda sooviksite tulevikus kindlasti tõlkida?

Guntars Godiņš: Praegu on mul käsil eesti uusima luule antoloogia, mis koosneb viieteistkümne keskmise ja noorema põlvkonna luuletaja tekstidest. Eestis ilmus hiljuti Contra koostatud ja tõlgitud läti nüüdisluule antoloogia „Introvertide ball“. Jalgpallitermineid kasutades – pall on nüüd minu poolel. Contra valis oma antoloogia pealkirjaks „Introvertide ball“, mina panen eesti luuletajate antoloogia pealkirjaks „Ekstravertide pall“. Siin on riim ball – pall, ühtaegu irooniline osutus läti introvertidest literaatidele. Läti sõnal „bumba“ on eesti keeles kaks tähendust: „pall“ ja „pomm“. Antoloogiasse tulevad eesti luule, eesti nüüdisluulet käsitlev kirjutis, lühibioograafiad, kommentaarid. Lisaks eesti luule antoloogiale on tõlkimisel Soome rahvaluule ja ballaadide kogumik „Kanteletar“, mis koosneb kolmest osast, soomlased nimetavad seda „Kalevala“ sõsaraks. Mahukamate tõlgete kõrval on alati ka väiksemad tööd: eesti ja soome luuletajate luuletuste tõlkimine luulefestivalide jaoks, artiklite kirjutamine, palju muudki. Sestap võin öelda, et töö lõppu ei paista.

Enel Melberg: Tuleb arvesse võtta, et olen 80 aastat vana ega tea, palju tööaastaid veel antakse, lisaks kirjutan ka ise romaane ja muud. Praegu katsun valmis saada oma romaani põgenemisest Rootsi.

Katja Meriluoto: Hetkel tõlgin Kristiina Ehini luulet. Kuigi olen peamiselt luule tõlkimisele keskendunud, sooviksin meelsasti tõlkida ka

lastekirjandust. Eesti autorite lasteraamatud on minu arvates väga kõrgel tasemel.

Frans van Nes: Hetkel pole mul tööalal kahjuks ühtegi raamatut. Olen pommitanud kirjastusi igasuguste ettepanekutega (Maarja Kangro „Klaaslaps“, Urmas Vadi „Ballettmeister“, Joonas Sildre graafiline romaan Arvo Pärdi elust, Kairi Loogi „Piia Präänikud“), kuid soovinimekirja esikohal on ikka veel Karl Ristikivi „Hingede öö“. Aga praegu tegele muude asjadega.

Móni Segesdi: Töötan praegu Andrus Kivirähki romaani „Liblikas“ kallal ning ootan põnevusega järgmist tõlketööd, milleks on kaks Piret Raua novelli, „Nimepanija“ ja „Pärlikarp“. Horisondil helendavad veel Kadri Hinrikuse „Elevant“ ja Mehis Heinsaare novellikogu, viimase sisu on juba koostatud. Jah, mul on ka mõned tõlkeunistused, aga jätan siinkohal konkreetsed pealkirjad paljastamata... Reeglina on need autorid, keda olen seni tõlkinud, kes on saanud mulle lähedaseks, nii et üritan nende tegevustel silma peal hoida, lootes, et nad kirjutavad midagi, mis võiks ungari lugejatele taas huvi pakkuda. Samas mulle väga meeldib ka uusi autoreid avastada. Üks selline tore leid oli Lilli Luuk, temalt tahaks veel kindlasti tõlkida.

Ivaylo Zlatkov: Varsti hakkam tõlkima üht saksa lasteraamatut, mis on suur väljakutse, samas ootan seda põnevusega. See ei olnud minu valik, kuid tegu on väga armsa ja kena teosega. Tõlgiksin meelsasti ka rohkem eesti kirjandust, probleemiks on aga Bulgaaria kirjastajate suhtumine koostöösse tõlkijatega. Viimase kahe aasta jooksul olen kirjutanud vähemalt 20 kirjastajale pakkumistega tõlkida lastekirjandust, näidendeid ja proosat. Ainult kaks(!) kirjastust on viisakusest vastanud ja teised on minu pakkumist ignoreerinud. Oleks hea alustada Eesti ilukirjanduse esindajatega tutvustuskampaaniat, et teavitada Bulgaaria kirjastusi rikkast ja põnevast eesti kirjandusest ja innustada neid tõlkeid avaldama. Loodan, et see õnnestub. Oleksin selles protsessis aktiivne, mul on pidevalt ajakohastamisel nimekiri huvitavate eesti ilukirjanduse teostega. Nüüd on vaja vaid suhelda tõhusalt Bulgaaria kirjastajatega, mis pole mul siiani õnnestunud.

EESTI KULTUURKAPITAL, MÖTTEKIRJANDUSE TÕLGE

VASTAVAD 2023. AASTA PREEMIA NOMINENDID **EDA AHI, KALLE KASEMAA, MARGUS OTT, TRIINU PAKK, KAI TAFENAU, MÄRT VÄLJATAGA**. KÜSIVAD **PIRET KUUSK** JA **HELI ALLIK**

Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali mõttekirjanduse tõlkeauhinna žürii koosseisus Jaanus Sooväli (esimees), Kristi Viiding ja Piret Kuusk valis 2023. aasta auhinnale kandideerima järgmised teosed:

Eda Ahi – Hannah Arendt, „Eichmann Jeruusalemmas. Reportaaž kurjuse banaalsusest“ (tõlge inglise keelest)
Kalle Kasemaa – Moses Maimonides, „Teadmise raamat“ (tõlge heebreakeelest), **Mulla Sadra, „Trooni tarkuse raamat. Metafüüsilisi tõdemusi“** (tõlge araabia keelest)
Margus Ott – Zhuāngzi, „Zhuāngzi sisepeatükid“ (tõlge hiina keelest)
Triinu Pakk – Roy A. Rappaport, „Rituaal ja religioon inimsuse saamises“ (tõlge inglise keelest)
Kai Tafenau, Aivar Pöldvee, Kristiina Ross (ka koostaja) – „See kuningas sest auvust, pörgukonn ja armutaim. Eesti keelemõte 1632–1732“ (tõlge saksa keelest)
Märt Väljataga – E. J. Lowe, „Metafüüsika ülevaade“, Nelson Goodman, „Kunsti keeled. Käsitus sümbolite teooriast“ (tõlked inglise keelest)

Aastapreemia pälvis **Kalle Kasemaa**.

Piret Kuusk ja Heli Allik esitasid nominentidele mõned küsimused.

Mis on ajendanud teid tõlkima maailma mõttekirjandust eesti keelde? Kas tõlketöö ammune algus oli puhtjuhuslik või oli sel ka mõni selge eesmärk? Mis oli esimene teie tõlgitud raamat?

Eda Ahi: Mõttekirjanduse tõlkimiseni olen jõudnud üsna hiljuti, alles viimasel paaril aastal, ja puhta kogemata. Esimene minu tõlgitud raamat, mis võiks žanri poolest selle

nimetuse alla liigituda, on ilmselt bell hooksi „Kõik armastusest“. Ent ühe jalaga mõttekirjanduse vallas seisab minu arvates ka üks mu esimesi tõlkeid, Loomingu Raamatukogus ilmunud Claudio Magrise „Teine meri“, mis valmis meister-selli programmi raames Eva Kolli ja Triinu Tamme asjatundliku ja innustava abiga.

Kalle Kasemaa: Mõttekirjanduse tõlkimine tuli hiljem kui ilukirjanduse tõlkimine. Kodus

oli isal raamatuid eesti, vene, saksa ja mõned ka inglise keeles; kooliajal lugesin huviga kõike. Hiljem, kui suutsin lugeda ka vene, saksa, prantsuse ja rootsi keeles, tekkis tahtmine tükikesi loetust sõpradele edasi anda (tõlkisin Marcel Schwobi „Monelle'i raamatu“ ning Paul Tillichi kõnesid/ettekandeid). Olles õppinud kreeka keelt, proovisin kätt, tõlkides Odisseas Elitise poeemi „Õige on“. Kui Elitis sai Nobeli auhinna, avaldas Loomingu Raamatukogu minu tõlke aastal 1980. Kui Estonia teatris lavastati muusikal „Viuldaja katusel“, sain avaldada selle aluseks oleva Šolem Alejchemi „Piimamees Tevje“ tõlke (LR 1989, nr 14/15). Hiljem avaldas Loomingu Raamatukogu veel mitmeid tekste, mis olid tõlgitud heebrea, jidiši, kreeka, albaania jm keeltest autoritelt, kes olid Eestis sama hästi kui tundmatud – see sobis LR-i profiiliga, mille eesmärgiks oli tutvustada olulist, kuid Eestis vähe tuntud kirjandust. Nii et minu tõlkijatee sai alguse Loomingu Raamatukogust ning ma olen siiani tänulik selle töötajatele avatuse ja sõbralikkuse eest. Hiljem tulid teised kirjastused ning mõttekirjandus.

Esimeseks mujal ilmunud raamatuks oli ühe mu lemmiku, Abraham B. Jehošua – kellega olen ka Iisraelis kohtunud – romaan „Viis aastaaega“ (Ilmamaa, 1995). Et ma olin heebrea keelega tegelenud juba teoloogia-õpingutest peale ja et olin tõlkinud heebrea keelest – seoses eksegeesiloengutega EELK Usuteaduse Instituudis – mitmeid Vana Testamendi tekste, tahtsin proovida jõudu filosoofilise kirjandusega. Valisin selleks Jehuda Halevi teose „Kuzari“ – see on üks keskaegse heebrea filosoofilise kirjanduse tuntumatest tekstidest –, mille avaldas Eesti Keele Sihtasutus 2004. aastal (koos juudi kultuuriloos ühe silmapaistvama autori, luuletaja, filosoofi ja müstiku Moše Hajim Luzzatto „Õigete teerajaga“).

Margus Ott: Tõlkimine oli mul konsepteerimise kõrvalsaadus. Kui võõrkeelset teksti eesti keeles konsepteerisin, siis tihedamates kohtades oligi see tõlge. See tundubki orgaaniline viis mõttekirjanduse tõlkimiseks: sa leiad huvitava teksti ja tahad teistele ka rääkida, mis seal on. Seda võib teha kokkuvõtvalt (konsept), laiendavalt (seletus, kommentaar)

või samas mahus (tõlge). Tõlge sisaldab elemente kõigist kolmest. Tõlkijal peab olema kokkuvõtlik arusaam tekstist, nii et ta oskaks seda lühidalt seletada; tal peaks olema ka laiendusvõime, nii et ta oskaks vajadusel selle mõnd kohta pikemalt lahti seletada; ning oskus esitada tekst teises keeles enam-vähem samas mahus. Tõlge on nii-öelda vahepealne segment, kus ühest küljest tõlgitakse ikkagi täismahus ära konseptiivne tihendatud osa ning teisest küljest jäetakse välja enamust tekstist ajendatud lisamõtetest.

Niimoodi kokkuvõtvalt konsepteerides, lahtimõtestavalt seletades ning samas mahus tõlkides lugesin näiteks Platonit, Bergsoni, Nietzsche ja veel mõningaid.

Olin varem ka ilukirjandust tõlkinud, aga esimene tõlgitud terviklik filosoofiateos oli Henri Bergsoni „Essee teadvuse vahetutest andmetest“, kuigi väljaandmise aastanumbri järgi on selleks „Loov evolutsioon“.

Triinu Pakk: Tõlkimise algus minu jaoks lausa juhuslik ei olnud, olin lapsest saadik raamatukoi ja sain varakult aru, et raamatuid ka kuidagi tehakse ja et see tegemine võiks olla üks huvitav asi. Ise kirjutamise mõttest õnneks võõrandas mind õige kiiresti arusaam, et häid raamatuid on juba niigi rohkem, kui inimene mitme eluea jooksul jõuaks ära lugeda, aga tõlkimine oli kohe tugeval teisel kohal tegevusena, mis pealegi laseb pidevalt tutvuda uute mõtetega ja teemadega. Koolis ja ülikoolis sai ka tõlkevõistlustel osaletud, nii et väikesed näpuharjutused olid tehtud. Esimeseks tõlgitud raamatuks sai vist James George Frazeri „Kuldne oks“, vähemalt on see esimene, mis praegu meenub. Veel enne seda, üsna rohelisena, olin tõlkinud mõned artiklid ajakirjale Akadeemia, mis seal ka avaldati, nii et kui hakkasin tõsisemalt mõtlema, mida endaga maailmas peale hakata, oli tõlkimine üsna loomulik vastus.

Miks just mõttekirjandus – see oli juhuslikum vist, tänu mõnele õnnelikule kokkumattumusele sattusin 80ndate lõpul, 90ndate hakul mitme raamatu peale, mis juhtisid kultuuriantropoloogia poole, ja see sidus korraga mitut asja, mis mind ikka olid huvitanud, ajalugu ja religioonilugu ja igasuguseid, küll

antiik-, küll kaasaegseid eksootilisi kultuure, mõttelugu, filosoofiat... Selle juures oli vist põhiliseks tõukejõuks uudishimu – erinevalt ilukirjandusest on mõttekirjanduse puhul vähemalt minu jaoks küll aeg-ajalt päris reaalne oht, et mõte hakkab väsima ja ei tule loetavaga kaasa. Tõlkimise puhul ei saa seda hästi juhtuda – või kui, siis hiljemalt toimeta- ja tabab su teolt, aga tõenäolisemalt muidugi näed juba ise oma teksti üle lugedes, et siin on mingi jama, nii see asi küll olla ei saa, ja hakkad mõtlema. Nii et nagu ma kunagi loetavaks samalaadsele küsimusele ütlesin: tahaks ju teada saada, mis nende raamatute sees on, aga lugeda neid ei jaksa.

Kai Tafenau: Minu tõlketöö algus oli pigem juhuslik: kursusekaaslane Maria-Kristiina Lotman pakkus, et võiksime kahasse tõlkida Suetoniuse „Keisrite elulood“. Temale vist tegi ettepaneku kirjastus. Klassikalise filoloogina tundus mulle, et antiikkirjanduse vahendamine on just see, milleks meid oli koolitatud, ja sellepärast ei olnud vaja mind kaua veenda, et ettepaneku vastu võtaksin. Olin tookord väga rõõmus, et sain omandatud eriala praktikas kasutada, sest väljaspool ülikooli pole selleks just palju võimalusi. Ja endal mul nii palju pealehakkamist polnud, et omal käel mingit suuremat tõlketööd ette võtta.

Märt Väljataga: Ajendid on olnud mitmesugused: missiooni- või misjonitunne läbisegi rahateenimisega, küllap alguses oli ülekaal esimesel. Mu esimene tõlkeraamat oli W. B. Yeatsi „Luulet“ (1990), aga luuletõlkimine on hoopis teine tubakas. Esimene „mõttekirjanduslik“ tõlkeraamat oli Michael Walzeri „Sallivusest“ (1998). Ilukirjanduslikku proosat olen tõlkinud vähe – ainus romaan Edwin A. Abbotti „Lapikmaa“ (2006) on ka pigem mõttekirjandus. Filosoofilisi raamatuid asusin 1990ndatel tõlkima kuidagi teravalt tajutud tundest, et lisaks poliitilisele revolutsioonile oleks tarvis ka suurt edasihüpet või järele jõudmist eestikeelses mõttekirjanduses. Nüüdisajal pole ma tollases misjonärihoiakus enam nii kindel: justkui emakeelse vaimuvara laialilaotamisega saaks vaimu- või kultuuritaset kõvasti tõsta. Lugev publik ju kasvanud pole.

Kas oskate öelda, mitu mõttekirjanduse raamatut olete juba eesti keelde tõlkinud? Milline neist tundub teile kõige huvitavam? Kõige olulisem? Tõlkimiseks kõige keerulisem ja mis nimelt oli keeruline?

Eda Ahi: Lisaks eelnevalt mainitule olengi tõlkinud veel vaid Arendti raamatu „Eichmann Jeruusalemmas“, mille juures kujunes suurimaks proovikiviks (mitme)kultuuriliste viidete ja kõiksugu terminite tõlkimine. Oma jagu vaeva nõudis ka püüd anda edasi autorile omast keelekasutust: tema kohati looklevat, ent samal ajal alati vahedat lausestust ning irooniat. Väga palju olid tõlke valmimise juures abiks toimetajad ja konsultandid.

Kalle Kasemaa: Mõttekirjandust on minu tõlkes ilmunud 12 raamatut (mõnes raamatust on mitu teost), neist neli tõlgitud heebrea keelest, kolm araabia keelest, kolm pärsia keelest ja kaks saksa keelest (neist üks keskaegsest, nn keskülemsaksa keelest). Üks huvitavamaid on kindlasti Magdeburgi Mechthildi (1207–1281/82) „Jumaluse voo-gav valgus“, mis ilmus koos Meister Eckharti (ca 1260–1328) „Eristamise kõnedega“. Mõlemad kuuluvad keskaegse kristliku müstika verstapostide hulka. Peab ütlema, et kristlik müstika on otsatu ja ääretu: apostel Paulusest Uues Testamendis kuni tänapäevani välja. Keskaegse kristliku müstika tekstid on suures osas ladinakeelsed (Eestis on neid tutvustanud Riina Ruut) ning rahvakeelsed on pigem erandiks. Mechthild oma keskülemsaksakeelse teosega on üks silmapaistvamaid naismüstikuid (asendi poolest võrreldav ehk Inglismaa Norwichi Julianaga (1343 – pärast 1416) ning Hispaania Avila Teresaga (1515–1582)). Meister Eckhart, kelle teosed on nii ladina kui keskülemsaksa keeles (viimased on tuntumad ning neid peetakse algupärasemateks), on tuntuim intellektuaalse müstika esindaja. Temalt on eesti keeles ilmunud veel „Jumaliku lohutuse raamat“ ja „Õilsast inimesest“, tõlkinud Uku Masing, Tartu 2005. Meister Eckhart on üks raskemaid asju, mida ma saksa keelest olen tõlkinud. Raskuseks pole niivõrd

tema algupärased ja uljad mõtteleenu, kui sõnakasutus ja sõnade moodustamine; ilmselt oli saksa keel tollal alles kujunemisejärgus ning sõnad võisid käibida teises tähenduses *resp.* teiste nüanssidega kui praegu; ka moodustab Eckhart tavatuid sõnaühendeid ja tuletisi, nii et näiteks keskaegsete Minnesingerite tekstide lugemine võrreldes Meister Eckharti lugemisega võiks olla vastavalt võrreldav Oskar Lutsu vestete ja Marcel Prousti lugemisega. Ilukirjandusest oli ehk kõige raskem tõlkida Ismail Kadare raamatut „Kuri aasta“. Albaania keele grammatika (väga keeruline ja väga põnev!) sain endale selgeks teha, kuid sõnaraamatust tuli peaaegu iga sõna tähendust vaadata. Teos ise on kütkestav, selle õhkkond tuletab meelde Eesti olustikku 1990ndate alguses. Üldse on Kadare väga suur kunstnik, kes oskas kirjutada mitmes plaanis, nii et ridade vahelt lugedes tuli välja midagi muud – umbes nii nagu meie Jaan Krossil.

Tagantjärele vaadates tundub vast kõige huvitavam Farid ud-Dīn Attāri (eeldatavasti 1150–1220) „Lindude keel“ (Ilmamaa, 2012) – ülimalt poeetiline ja sügavamõtteline teos. Kõige olulisemaks peaksin praegu Mulla Sadra kahe teksti tõlkeid – tegemist on Pärsia ilmselt kõige mõjukama filosoofiga, keda Läänes teenimatult vähe tuntakse. Moses Maimonides on filosoofina judaismi ajaloos sama tähtis kui Immanuel Kant Euroopa filosoofia ajaloos; kuid Maimonides on globaalselt märksa tuntum kui Mulla Sadra. Maimonides on mõjutanud ka keskaegseid kristlikke skolastikuid.

Margus Ott: Olen tõlkinud umbes tosin raamatut. Huvitavad olid nad kõik. Ja nende keerulisust ei oska ja hinnata. Igaühel on oma keerukus. Vahel tulevad tõlkides välja asjad, mida muidu ei märka. Näiteks selgus, et F. Jullien lagunes tõlkides laiali. Prantsuse keeles lugedes seda tähele ei pane. Vastupidi, ta tundub vägagi ladus ja selge. Aga kui hakad tõlkima, siis selgub, et kõik tuleb ümber teha. N-ö suurte filosoofidega – Spinoza, Leibniz, Bergson, Deleuze – seda probleemi ei ole. Mõni muidugi kirjutab nii hermeetiliselt, näiteks Hegel, et tema edasiandmisel tuleb endale üksjagu vabadusi lubada, kui tahta,

et tõlge oleks vähemasti sama arusaadav – või ehk arusaadavamgi – kui originaal.

Triinu Pakk: Mitu mõttekirjanduse raamatut ma olen tõlkinud... vist kusagil 25–30 ringis, piir teiste kirjandusliikidega on vahel ju ähmane. Kõige huvitavam neist... ei teagi, kõik on eri moodsid huvitavad olnud või töö käigus huvitavaks saanud. Üks huvitavamaid oli ilmselt seesama Rappaporti „Rituaal ja religioon inimsuse saamises“ – ja see on üksiti ka kindlasti olnud üks keerulisemaid, võib-olla ka tähtsamaid. Keeruline oli ühelt poolt mitme eri distsipliini ja seega ka nende erineva sõnavara ühitamine, mida tuli kuidagi ka eesti keeles läbivalt ühtsena kasutada, ehkki meie kasutame tihti eri distsipliinides spetsiifilisi ja kaunis kitsaid termineid seal, kus inglise keel kasutab igas distsipliinis üht ja sama, tihti pealekauba veel ka üldkeelset sõna, mis tekitab palju üheaegseid tähendustasandeid ja mänguvõimalusi. Aga ka Rappaporti lause on äärmiselt tihe ja raudse loogikaga, mille eesti keelde ülekanndmine samuti nuputamist nõudis.

Aga keeruline oli näiteks ka Quentin Skinneri „Uusaja poliitilise mõtte alused“, mis vist ilmudes minu meelest teenimatult erilist vastukaja ei leidnudki. See oli tähtis ajalooline analüüs õhtumaise poliitilise mõtte arengust, nagu pealkirigi reedab, ja keeruliseks – ent ühtaegu ka ahvatlevaks – tegi ta see tohutu ajalooline andmestik, millega tuli vähemalt pisutki hakata suhestuma, et mõtet õigesti jälgida. Ja muidugi pakkus omi raskusi ka Gibboni „Rooma impeeriumi allakäik ja langus“, üks mu suuri lemmikuid, mille puhul põhiraskuseks oli kergelt skisofreeniline vajadus vaadelda Vana-Roomat korraga kahelt ajalooliselt vaateveerult, 18. ja 21. sajandist, kusjuures lisaks Rooma ajaloole kujunesid terveks omaette kihistuseks need 18. sajandi poleemikad, milles Gibbon kaasa löi oma joonealustes märkustes ja mille tõttu tuli end kurssi viia mitmesuguste anglikaani ja katoliku kirikutegelastega, filosoofidega, ajaloolastega... Inglise 18. sajand sai samavõrra ajaloolise uurimise objektiks kui Rooma ise.

Kai Tafenu: Kuidagi on nii juhtunud, et päris üksi ja omaette ma polegi ühtegi raamatut tõlkinud. Koos Maria-Kristiina Lotmaniga

tõlkisime pärast Suetoniust veel Sallustiuse „Catilina vandenõu“ ja Titus Liviuse „Linna asutamisest alates“ 21. raamatu. Ladina keelest tõlgitud teostest on see viimane mulle kõige südamelähedasem, sest selle tõlke sõnastamisega sai kõige rohkem vaeva nähtud. Vähe-malt selline tunne on mul tagantjärele. Saksa keelest olen tõlkinud Martin Opitzi „Raamatu saksa luulekunstist“, kuhu Maria-Kristiina Lotman tõlkis arvukad luulenäited.

Sel aastal nomineeritud raamatul „See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armu-taim. Eesti keelemõte 1632–1732“ on kolm koostajat, peale minu veel Kristiina Ross ja Aivar Pöldvee. Tõlkisime Kristiina Rossiga kahekesi, Aivar Pöldvee panustas dokumen-tide valikul, kommenteerimisel ja tõlgete toimetamisel. Seda raamatut pean ma kõige huvitavamaks ja olulisemaks teoseks, mis ma olen tõlkinud. Tegemist pole samas ainult tõlkega, sest enne tõlkimist tuli tõlgitavad tekstid arhiividest ja raamatukogudest kokku otsida ning eelkõige käsikirjalised tekstid „desifreerida“. Mõnel 17. sajandi pastoril on väga raskesti loetav käekiri, näiteks Heinrich Gösekeni kirjade esialgsed ümberkirjutused olid mul päris lünklikud ja mõne lünga täitmine nõudis päris pikka nuputamist. Ikka ja jälle pidin nende juurde tagasi pöörduma. Ühel markantsemal juhtumil oli näiteks esi-algu raske taibata, et arusaamatus tekstikohas on tegemist saksakeelsesesse kirja põimitud ladinakeelse väljendiga. Enamik selle raamatu tekste ongi originaalis saksakeelsed, aga tolle aja haritlastele on väga omane ladinakeelsete sõnade ja väljendite põimimine saksakeelses-se teksti. Seda joont üritasime ka tõlkes edasi anda ning jätsime ladinakeelsed lisandused võimaluse korral eestikeelsesesse teksti alles ja lisasime tõlke joone alla. Tänapäevasesse eestikeelsesesse teksti polnud neid paraku alati võimalik nii sujuvalt sisse sulatada, nagu nad esinevad omaaegsetes saksakeelsetes tekstides, mistõttu osa, eriti lühemaid ladina-keelseid lisandusi tõlkisime ka otse ära. Veel on tolleaegsele saksa keelele omane kasutada ladina ja prantsuse keelest tuletatud võõrsõ-nu, kuid tõlkes otsustasime piirduda ainult nendega, mis on tänapäevases eesti keeles samas tähenduses kasutusel.

Märt Väljataga: Raamatuid filosoofia, poliitika ja kirjandusteaduse vallast olen tõlkinud üle paarikümne. Lühemas perspek-tiivis pean kõige olulisemateks selliseid, millel võiks olla mingisugune pedagoogiline või käsiraamatulik või teatmeteosealine väärtus. Need raamatud ei tarvitse pärineda kõige esmaklassilisematelt suurvaimudelt. Nende hulka kuuluvad koos Bruno Mölde-riga tõlgitud Simon Blackburni „Oxfordi filosoofialeksikon“ (2002), Roger Scrutoni „Moodne filosoofia“ (2022) või ka Ernest Nageli ja J. R. Newmani „Gödeli tõestus“ (2020). Käsiraamatuna võiks olla tähtsust vene formalistlike kirjanduskriitikute anto-loogial „Kirjandus kui selline“ (2014).

Endale on kõige huvitavam või meelelähe-dasem olnud tõlkida suuri nüüdiskantiaane nagu Thomas Nagel („Vaade eikusagilt“, 2015) ja A. W. Moore („Löpmatus“, 2015). Keeruli-ne on olnud tõlkida vanemaid tekste, eeskätt David Hume'i – kes mu tõlgitustest ajalooliselt tähtsaim –, aga ka William Jamesi. Seda nende kirjandusliku või retoorilise vanaaegse stiili pärast. Mida kanoonilisem tekst, seda suurem ka šanss, et seda tsiteeritakse, ja lugedes oma tõlkeid tsiteerituna, kipuvad kõikvõimalikud kohmakused eriliselt esile tõusma.

Kas teil on kavas lähiajal veel midagi tõlkida ja kui on, siis millistest keeltest?

Eda Ahi: Ei ole.

Kalle Kasemaa: Praegu on toimetamisel kuus pikemat jutustust Šmuel Josef Agnonilt (Nobeli auhind 1966), mille tõlkijateks on Uku Masing, Anu Põldsam ja Kalle Kasemaa. Nüüd on käsil „Loomade kaebus inimese vastu“ tõlkimine araabia keelest. See on üks „Puhtuse vendade“ koguteose 51 traktaadist. „Puhtuse vendade“ (10.–11. saj) teos kujutab endast tolleaegsete teadmiste (paljud neist on pärit antiigist) entsüklopeediat, mille I osa tegeleb matemaatika ja filosoofiaga, II osa loodusteadustega (mineraloogia, botaanika, zooloogia, antropoloogia), III osa psühho-loogia ja eetikaga ning IV osa religiooniga.

Teoses antakse loomade suu läbi hävitav hoop inimese ülbusele ja hoolimatusele loodusega ümberkäimisel.

Margus Ott: Meil on ühistööna tegemisel Deleuze'i lühitekstide kogumik, kuhu ma oma panuse annan. Pikalt olen mõelnud Raymond Ruyeri mõne terviktõlke tegemisele. Umbes aasta olen vahelduva eduga araabia keelest tõlkinud al-Fārābī „Täiusliku ühiskonna elanike arvamusi“; tahaks selle lõpuni tõlkida. Veel tahaksin tõlkida kreeka keelest Plotinost. Pensionile jäädes tõlgin Hegeli „Loogikateaduse“ lõpuni.

Triinu Pakk: *Traduco, ergo sum...* Ülekaalukalt tõlgin kindlasti inglise keelest, hiljaaegu lõpetasin Hannah Arendti teose „The Human Condition“, käsil on vahelduseks ilukirjandus, Dickensi „The Bleak House“.

Kai Tafenau: Midagi mul praegu otseselt käsil ei ole, kuid eelistaksin edaspidigi tõlkida ladina ja saksa keelest.

Märt Väljataga: Olen praegu võtnud endale kaelamurdva ülesande tõlkida midagi saksa keelest, nimelt valiku Dieter Henrichi (1927–1992) esseesid eneseteadvusest. Henrich püüdis näidata saksa idealistliku subjektifilosoofia asjakohasust ka tänapäeval. Tema tõlkimist saadab küll õhukesel jään uisutamise tunne; aga sääraseid ülesandeid on vajalik aeg-ajalt endale seada, et tõlkimistöö liiga rutiinseks ei muutuks.

Varasematel aegadel ei pruukinud olla palju vahet näiteks kirjandusel ja filosoofial. Kuid filosoofilisest mõttest arusaamine nõuab arvatavasti kommentaare ja konteksti teadmist rohkem kui kirjandus. Milline võiks sel juhul olla tõlkimise ja tõlgendamise vahekord? Kas rohkem tõlgitud teksti või rohkem tõlgendavaid kommentaare?

Eda Ahi: Sõltub teosest (ja selle potentsiaalsest lugejaskonnast), kuid enamasti pooldan õhulisemat lähenemist ja mõõdukat usku lugeja enese tõlgendamise- ja

guugeldamisvõimesse (ning -tahtesse). Ent sisukaid, põhjendatud kommentaare on muidugi lust lugeda – eriti kui tekst kipub lihtsurelikule kaugeks jääma.

Kalle Kasemaa: Pean endastmõistetavaks, et kaugematest kultuuridest ja aegadest pärinevate tekstide tõlked nõuavad sissejuhatusi ja kommentaare. Kui palju on kommenteerimata Piiblit lugedes seda vääriti mõistetud! Kommentaaride maht ja põhjalikkus sõltuvad ilmselt kommenteeritava teksti raskusest. Võrdluseks võib tuua, et Sergei Stadnikovi vanaeegptuse keelest tõlgitud „Sinuhe jutustusel“ on teksti 18 lehekülje kohta 476 märkust 147 leheküljel (Kodutrükk, Tallinn 1996). Mõnelegi võib see ehk tunduda kurioosumi-na, kuid tõlkija püüdeks oli meile kauget ja hoopis teistsuguste keeleliste vahenditega väljendatud teksti igakülgselt valgustada. Minu tõlkes kõige rohkem kommenteeritud teoseks on Moše de Leoni (ca 1240–1305) „Püha see- kel“, mille tõlke 135 lehekülge saadavad 695 märkust 49 leheküljel, lisaks 30-leheküljeline järelsõna. Pigem olgu kommentaare rohkem kui vähem, sest iial ei oska arvata, mida lugeja teab või ei tea. Kuna araabia keele sõnadel on enamasti mitu, vahel vägagi erinevat tähendust, siis vajab seegi külg araabia tekstide tõlkimisel kommenteerimist.

Margus Ott: Küsimuse esimese poole kohta ütleksin, et see vahe on siiski kogu aeg olemas olnud (või kui soovite, siis pole seda vahet praegugi). Mis kommentaare puudutab, siis neid ma olen oma tõlgetele enamasti lisanud küll. Et püüda selgitada ja et ka n-ö mängida lahtiste kaartidega: ütlen sõnaselgelt, kuidas ma midagi mõistan ja miks nii tõlgin. Alguses lisisin mõnele tõlkele ka tõlkevastete loetelu. Eks see on vältimatu, et mida kaugem ajas ja kultuuris, seda rohkem selgitusi on vaja. Kuigi tõlge peaks ikkagi ka iseseisvalt toimuma, olema mingil tasandil mõistetav ka ilma seletusteta. Tõlkides luban endale ulakusi; osa lasen toimetajal välja rookida, osa jätan sisse.

Triinu Pakk: Ma arvan, et tõlkimise ja tõlgendamise küsimus on iga teose puhul erinev. Ka vanema ilukirjanduse puhul võib kommentaare vaja olla; aga kommenteerimise

maht on ilmselt eri teoste puhul väga erinev.

Kai Tafenau: Antiikkirjanduse tõlkimisel on teksti kommenteerimine iseenesestmõistetav. Filosoofilist mõtet pole ma küll tõlkinud, kuid ka ajaloolisi tekste tuleb kommenteerida. Seal on muidugi alati küsimus, millise ettevalmistusega lugejale neid kommentaare kirjutada. Antiikajaloo spetsialistile eestikeelse tõlke kommentaarid vaevalt midagi uut pakuvad, tavalugejale mõeldud kommentaare peaks olema nii palju kui vajalik, kuid samas nii vähe kui võimalik, sest juba elementaarseid isiku- ja kohanimekommentaare koguneb tavaliselt päris palju. Igal detailil pole võimalik ega vajalik põhjalikult peatuda, samas tuleb ära tunda need nüansid, millele tuleks tingimata tähelepanu juhtida. Tuntumate antiikkirjanduse teoste kohta on enamasti olemas kommenteeritud väljaanded, millele saab eestikeelse tõlke kommentaare koostades toetuda. Väga suureks abiks on olnud Vana-Rooma ajaloo spetsialist Märt Tánava, kes on olnud kõigi minu ja Maria-Kristiina Lotmani ajalootõlgete sisutoimetaja.

Eesti keelemõtte raamatu kommentaaride puhul oli olukord täiesti erinev. Siin me toetusime peamiselt omaenda aastatepikkusele uurimistöele, mis võimaldas kirjeldada iga dokumendi tausta ning kommenteerida dokumentides mainitud isikuid ja asjaolusid. Muidugi saime tugineda ka varasemate uurijate tööle, kuid mõnigi kord tuli suurema selguse saamiseks taas pöörduda arhiivimaterjalide poole.

Märt Väljataga: Hume nimetas tõesti oma peamiseks kireks „kirjandusliku kuulsuse armastust“ – *literary* tähendus oli tollal küll laiem kui nüüd. Ka William Jamesi esseed, näiteks sellest, kuidas akadeemiliste kraadide süsteem vaba vaimu lämmatab, on tõelised kirjanduspärlid. Isegi mõned hästi tehnilised analüütilised filosoofid – Russell, Davidson ja eriti Quine – olid võrratult vaimukad stiilimeistrid.

Tõlgendamine tähendab segase selgitamist. Tõepoolest on filosoofia ajaloo Herakleitosest Adornoni olnud ka selliseid mõtlejaid, kes on hämarat krüptilist stiili viljelenud sihilikult, et jätta tõlgendusele

rohkem ruumi või et pealiskaudseid kiibitsejaid eemale peletada ning luua endale pühendunute ring. Enamasti aga tuleb hämarus mõtteainest enesest. Aga ka sel juhul on tähtis see hämarus enda jaoks kuidagi selgeks mõelda, sest muidu ei saakski ju tõlkida. (Roman Ingarden olevat küll Kanti poola keelde tõlkides tunnistanud, et mõned passused on n-ö objektiivselt segased ja hämarad.) Kui tõlkida hämar hämaraks, siis pole vähimatki garantiid, et tõlke hämarus vastaks tõlgitu hämarusele.

Sama kehtib ka luule puhul. Kui näitasin tudengina Ain Kaalepile oma värsstõlkeid, nende hulgas ühe Robert Gravesi hämara luuletuse hämarat tõlget „Katkestus“ („Interruption“), siis pidas ta mulle väikese loengu sellest, et hämarat luuletust tõlkida võttes tuleb see endale kuidagigi selgeks mõelda, et sünniks tervik, ning ei tohi piirduda lihtsalt sõnade üksahaaval tõlkimisega. (Mu esialgselt, veel segast versiooni sellest luuletusest võib näha 1984. aasta Loomingus, hilisem, loodetavasti selgemaks tõlgendatud variant on „Väikeses inglise luule antoloogias“.)

Aga, tõepoolest, alati ei saa selgust saavutada tõlketekstis eneses, vaid tuleb lisada kommentaare. Vanemad, raskemini mõistetavad tekstid ongi sageli juba üsna põhjalikult kommenteeritud ka. Kommentaaride puudumisel on abi muukeelsete tõlgetega võrdlemisest. Vähemalt filosoofiat ju ei saagi tõlkida ainult ühest keelest, iga mõistega lohiseb kaasa selle mitmekeelne ajalugu. Kaugemate kultuuride puhul on probleem mõistagi rängem: kas tõlkida veedasad või upanišaade (või ka Aristotelest) n-ö süütu pilguga, püüdes tabada nende tekstide looja ja algse vastuvõtja kogemust 21. sajandi eesti keeles, või lähtuda ka tõlkes aastatuhandete-pikkusest tõlgendamistraditsioonist? Kas vanade kreeklasteni on võimalik tagasi minna vahepealset kristlik-skolastilist traditsiooni unustades? Või kas piiblit annaks tõlkida puhtfiloloogiliselt, ignoreerides selle rolli puhakirjana? Õnneks pole ju tarvis valida ainult üht või teist võimalust – tõlkida saab mitut moodi, kuigi ühe tõlke piires tuleks püsida järjekindel.

Tänapäeva rahvusvaheliseks teaduskeeleks on valdavalt inglise keel, õigemini selle lahja variant, milles enamasti kirjutavad need, kelle jaoks inglise keel on võõrkeel. Kas olete tõlkinud ka sellisest „lahjast“ inglise keelest ja kas on see siis äratuntavalt lahja? Kas ameeriklaste inglise keel erineb inglaste omast?

Eda Ahi: Teaduskeele kohta ma siin vastata ei malda.

Kalle Kasemaa: Kooliajast peale on mul tuimus inglise keele suhtes. Olen seda kasutanud peamiselt teaduskirjanduse lugemiseks (aga mind huvitavatel aladel on näiteks prantslased, ja vahel ka sakslased, väga palju ära teinud, ning minu kogemus ütleb, et saksa- ja prantsuskeelse kirjanduse kohta on kergem ülevaadet saada – võib-olla ka seetõttu, et ingliskeelne raamatuturg on märksa suurem). Inglise keelest olen tõlkinud Cyrus H. Gordoni (ameeriklane) ugariti keele grammatika (käsikirjas) ning mõned Uku Masingu artiklid teoses „Meil on lootust“ (Ilmamaa, 1998). Pole olnud ärgitust ühegi briti/ameerika hebraisti või islamisti teoste tõlkimiseks, kuigi selliseid autoreid on. Olen tõlkinud vaid mõned briti semitisti Edward Ullendorffi artiklid. Võrdluseks: prantsuse keelest tõlkisin Henry Corbini „L’homme de lumière dans le soufisme iranien“ (käsikirjas).

Heebrea ja araabia keelest oleks tõlkida palju mõttekirjanduse alla kuuluvat – kas või Ibn ‘Arabi väärriks enamat tutvustamist –, aga siin on takistuseks: 1) ühe inimese jõudlus; 2) info lünklikkus vastava kirjandusliigi kohta; 3) tekstide raske kättesaadavus; 4) teoste suur maht (näiteks Ibn ‘Arabi ja Mulla Sadra peateosed) ning vähene kompetentsus, et nendest valikut teha (Ibn ‘Arabi bibliograaf on öelnud, et alles pärast kahekümneaastast tegelemist hakkab temast aru saama, see aga on valiku tegemisel paratamatu eeldus); 5) tihti on tekstid avaldatud idamaades mõne juhusliku käsikirja põhjal ega vasta tekstikriitika nõuetele; 6) kommenteerimiseks vajalike abimaterjalide puudumine. Veel enam kehtib öeldu pärsiakeelsete tekstide kohta, millest on ülevaadet ainult suurtes keskustes töötavatel

spetsialistidel (see käib esmajoones Iraanis kirjutatud tekstide kohta, Indias, Afganistanis jm kirjutatud pärsiakeelne kirjandus on veelgi vähem läbi töötatud).

Kui pöörduda heebrea ja araabia tekstide keele juurde, siis semiidi keeltena on neil üldjoontes sarnane struktuur; on olemas ka sõnavaralisi kokkulangevusi kas juba semiidi „algkeele“ perioodist või hilisemate laenu-dena araabia keelest heebrea keelde; nimelt on piiblijärgne heebrea keel vajaduse sunnil laenanud sõnu aramea ja araabia, tänapäeval ka inglise keelest (või moodustatakse sõnu mitme päritoluga komponentidest, nt mood-ne sõna *džobnikim*, „töötajad“ on liidetis inglise sõnast *job*, slaavi sufiksist *-nik* (vrd meie „aednik“) ning heebrea mitmuselõpust *-im*); kuna piiblikeeles ja hilisemates mõttekirjanduse tekstides puuduvad sõimusõnad, siis need on tänapäeva heebrea keelde laenatud araabia (ja vene) keelest. Araabia keel erineb aga heebrea keelest selle poolest, et selles on säilinud palju algset (või on tegemist arenguga keerulisuse suunas, nii et araabia keeles on rohkem grammatilisi üksikasju ja võimalusi, mis teeb araabia keelest – koos selle sõnavara tohutu hulga – ühe väljendusrikkaima keele (araabia keeles öeldakse olevat 80 sõna mee kohta, 200 veini kohta, 500 lõvi kohta, 800 mõõga kohta ja 1000 kaameli kohta). Araabia keele kõrval jätab heebrea keel üsna vaeslapse mulje, kuid nende kahe rahva hoiakutes on mõndagi ühist: 1) väljenduslik täpsus (heebrea keeles pole sark „seljas“, vaid on „nahal“; kohvi ei „valata“, vaid „suletakse“ termosesse; araabia keeles öeldakse „hüppas püsti oma jalgade peale“); 2) huvi üksikasjade vastu, mis avaldub nii sõnaseades kui ka kirjeldustes – selle kohta võib tuua nende keelte kirjandusest ohtrasti näiteid; psühholoogiliselt on seda seletatud üksluisel maastikul (kõrb) elavate inimeste erilisel arenenud tähelepanuvõimega monotoonselt taustalt esile ulatuvate esemete/nähtuste märkamiseks.

Ühine araablaste ja heebrealastele on ka nende usundi dominantne roll ühiskonnas: religioon ulatub kõigisse isikliku ja ühiskondliku elu valdkondadesse (seda kajastab kas või Moses Maimonidese „Teadmise raamat“).

Muidugi on judaism ja islam igapäevaelus erinevad religioonid, kuid tüpoloogiliselt paigutatakse nad koos kristlusega nn abrahamlike usundite hulka, ning genealoogiliselt on kristlus kasvanud välja judaismist, islam aga on tekkinud judaismi ja kristluse pinnal. Ajaloos on heebrealased ja araablased seotud sel kombel, et II aastatuhandest e.m.a kuni 2. sajandini m.a.j ja siis uuesti 19. sajandist elasid Palestiinas juudid, araablased aga tulid sinna 7. sajandil m.a.j. Omaette küsimus on, kui palju neid tuli; on ilmne, et ühenduses islami vallutustega tuli neid Süüria või kõrbe-Araabia aladelt, kuid kas kõik nn Palestiina araablaste esivanemad olid immigrandid? Palju kära on tekitanud Tel Avivi ülikooli ajalooprofessori Šlomo Sandi raamat „Juudi rahva leiutamine“ (heebrea keeles 2008), üks Sandi väidetest on, et Palestiina araablaste esivanemad olid enamasti heebrealastest põlluharijad, kes tahtes säilitada oma maalappe, tagada endale turvalisust ning hankida võimalusi edasi jõuda ja jõukaks saada, võtsid ühel hetkel omaks islami. Sandi raamat on tõlgitud mitmesse keelde; Iisraelis on seda rünnatud muuseumi ka põhjendusega, et profaanajaloolasel pole õigust Iisraeli ajaloo teemadel kaalukaid otsuseid teha. Ent nii või teisiti taandub juutide ja araablaste tüliküsimus sellele: kelle maa see on – kas nende, kes elasid seal varem, või nende, kes elavad seal viimati? Tallinna ülikooli arabistikaprofessor Otto Jastrow on ilmselt õigesti öelnud: „...ühtegi territooriumi, mis on kunagi islami valitsuse all olnud, ei tohi ära anda. Seepärast kahetsevad muslimid siiani Hispaania langemist kristlastele, samasugune mõtteviis on ka Palestiina probleemi allikaks. Araablased ja muslimid ei hooli palestiinlastest, see on eurooplaste pärusmaa. Muslimid lihtsalt ei saa aktsepteerida, et kunagine islami südames olnud ala ei kuulu enam neile“ (Postimees, 12.05.2012).

Margus Ott: Ei ole tõlkinud. Kuigi kui jutu sisul on jumet, siis näiteks sõnavara vaesus ei ole probleem. Eks ka ju näiteks Leibniz kirjutas enamasti keeltes (prantsuse ja ladina), mis ei olnud tema emakeeled.

Triinu Pakk: Üldiselt ei ole ma lahjast inglise keelest õnneks eriti tõlkima pidanud,

vähemalt mitte raamatuid; see on klassikaga tegelemise eelis. Ameerika keel kindlasti teatud määral erineb inglise keelest, aga mõttekirjanduse puhul ei ole see väga määrav, ilukirjanduses võib olla küll.

Kai Tafenau: Ma ei ole inglise keelest üldse midagi tõlkinud.

Märt Väljataga: Olen tõlkinud küll inglise keelest autoreid, kellele see emakeel pole. Näiteks Ivan Krastevi puhul see ei seganud; samas mõne sotsiaal- või kunstiteadlase ingliskeelselt autoriteetsena mõjuv tekst võib osutuda eesti keelde pandult alasti keisriks. Inglise ja ameeriklaste stiilierinevust ma teravalt tajunud ei ole. Võib-olla filosoof nagu J. L. Austin saigi välja kujuneda ainult Oxfordis ja Nelson Goodman ainult Harvardis – omamoodi vaimukad on nad mõlemad. Niihästi tehnokraatlikku stiili kui ka kalam- buuritsemist ja keelenalju leiab nii ühelt kui teiselt poolt ookeani. Oletan, et inglise ja ameerika luuled erinevad üksteisest rohkem või vähemalt teisiti kui filosoofiad.

Praegune eestikeelse mõttekirjanduse riul tundub täituvat üsna kaootiliselt, nii nagu tõlkijad ise on endale valinud raamatuid tõlkimiseks. Kas on üldse mõeldav mingi suur kavand, mis kokkuvõttes tooks eesti keelde näiteks kõik olulised tekstid filosoofia ajaloost, või mõnest erialafilosoofiast, näiteks ajaloo- ja filosoofiast või matemaatika- ja filosoofiast? Või on ainus võimalus oodata, et kunagi ehk tekib kaosest kord ja riulil ongi kõik olulisemad raamatud ilusasti reas?

Eda Ahi: Ma pole küll mõttekirjanduse riuliga kaugeltki hästi kursis, aga kõlab, nagu võiks seesuguse ülevaate- ja soovinimekirja koostamine olla täiesti realistlik ja teadjate abiga tehtav. Või miks mitte kutsuda laiemat – kas või akadeemilist – üldsust üles oma soovitoetuste nimetama.

Kalle Kasemaa: Kavand, mis tooks eesti

keelde kõik olulised tekstid filosoofia ajaloost, oleks väga lummas ja tervitav. Usun, et Euroopa filosoofia puhul oleks see teostatav. Tuleks võtta mõni korralik filosoofia ajaloo alane teos – kas või Elmar Salumaa hiljaaegu üllitatud „Filosoofia ajalugu“ –, ja sealt tähtsamad nimed välja kirjutada ning siis hakata otsima tõlkijaid, kes olulised teosed eesti keelde tõlgiks. Aga siin tekib mitu küsimust. Esiteks: kas meil on selleks piisavalt tõlkijaid? Kardan, et pole – eriti antiikfilosoofia puhul (näiteks Platoni teoseidki ei jõuta lõpuni välja anda, rääkimata hilisema arengu – ja islami filosoofia – suhtes olulistest uusplatonistidest). Teiseks: milline kirjastus riskiks sellisele ettevõtmisele öla alla panna? Ning ajaloofilosoofia või matemaatikafilosoofia tähtsamate tekstide kindlaksmääramine tuleks jätta vastava ala spetsialistide hooleks.

Hullem lugu minu meelest on idamaade filosoofiatega. Ei kujuta ette, kes meil koostaks Hiina või Jaapani filosoofia ajaloo oluliste autorite nimekirja, rääkimata inimestest, kes nende tekste tõlgiks. Sama käib India kohta, milles on/oli vähemalt kaks filosoofiat: islami filosoofia ja hinduistlik filosoofia. Araabiakeelse islami filosoofia ajalugu vähemalt nn suurkujude osas on selge – aga kes tõlgiks nende tekstid? Pärsia keeles kirjutatud islami filosoofiliste teoste tähtsuse suhtes valitseb Läänes aga suurem teadmatus; peale selle on mitmed olulised teosed – kas või Mulla Sadra õpetaja Mir Dāmādi omad – seni trükiilmumata (vastavate käsikirjade tundjate arv pole ilmselt kuigi suur).

Margus Ott: Ilma keskse korraldamiseta on mu meelest juba niigi tõlkevalik üllatavalt süstemaatiline; näiteks Lääne pärimusest on ikka päris tippu tõlgitud terve rodu (ja neid on peagi juurde tulemas, nt Kanti „Puhta mõistuse kriitika“). Võib-olla mõnda perioodi või koolkonda tuleks ka kunstlikult järgi aidata. Näiteks saksa klassikaline idealism on üsna vaeslapse rollis, või üldse saksa keelest tõlkimine. Ka kaugete kultuuride tekstide ei saa kunagi küllalt tõlgitud. Siin on mõni inimene küll suutnud üksi ära teha uskomatu töö, näiteks Kalle Kasemaa.

Tähtsate filosoofiatekstide tõlkimiseks

võiks olla näiteks midagi sellist, nagu ilukirjanduse puhul on „Hiernoymuse“ sari. Või võiks tõepoolest olla ka mingi erialainimeste komisjon, kes koostaks nimekirja teostest, mis esmajoonel tahaksid tõlkimist (ja mingi välja järel seda täiendaks). Ning kui leidub keegi, kes mõnda nimistusse kuuluvat teost tõlkida tahaks, siis oleks talle sõltuvalt teose mahust tagatud mõneaastane stipendium; võib-olla mingite sanktsioonidega, mis ühistaksid teda tõlget mõistliku aja jooksul valmis tegema. Sedasorti näiteid võib ajaloost leida: niimoodi pandi budistlikud tekstid koordineeritud pingutuste varal ümber hiina keelde.

Eelnev nõuab finantside olemasolu.

Abi oleks aga ka lihtsalt infovahetusest, et kes mida teeb. Praegu saab näiteks Kulka eraldistest teada, kui kellelgi on mõni suurem tõlge käsil. Vahest võiks „Tõlkija hääles“ olla rubriik, kus avaldataks kuulujutte selle kohta, kes mida mõttekirjandusest parasjagu tõlgib või tõlkida plaanib?

Triinu Pakk: Kindlasti on selline suur kavand võimalik, ka AER-il oli ju kunagi mingi nimekirja raamatutest, mis sinna sarja võiksid kuuluda. Aga ma ei ole kindel, kui järjekindlalt seda õnnestuks läbi viia. Vahel aitab küll präänik, s.t priskema tasu lubamine, aga iga kord sellest ei piisa. Platoni kunagi lootusrikkalt algatatud „Teosed“ ei ole 2003. aastal ilmunud esimesest köitest edasi jõudnud, kui üksikud ajakirjanduses ilmunud pudemed välja arvata; ja Kantilt või Hegelilt pole meil ju niigi palju olemas. Samas Heidegger oma eesti apostli leidis. Küllap on suur kavand hea, aga usun küll, et teatud niššides võib pädeva ja võimeka tõlkija leidmine – või puudumine – suurt kava pidurdada või lausa karile ajada.

Kai Tafenau: Hea variant oleks see, kui iga raamat leiaks oma tõlkija, kellegi, kellele see raamat korda läheb. Selleks et mingis nimekirjas raamatu pealkirja taha linnukese kirja saaks, pole ehk mõtet tõlkida.

Märt Väljataga: See on teema, mille üle sai kunagi palju pead murtud – kui süstemaatiline ja plaanipärane või kui spontaanne peaks olema filosoofia jm mõttekirjanduse

vahendamine. Suuri süstemaatilisi tõlkesarju on teostatud autoritaarsetes riikides, kus strateegiliseks planeerimiseks võimalused suuremad (Türgis, NSVL-is). Eestis ei ole tõlkesarjade rahastamises olnud sellist võimalust, et panna mingid rahad pikaks ajaks hoiule ootuses, et tulevikus, võimekate tõlkijate tekkides kulutada need Platonil, Aristotelese, Kanti või Hegeli kogutud teoste peale. Ikka tuleb summad n-ö jooksvalt ära kulutada.

Lisaks tundub mulle, et suurte tähtteoste kõrval tuleks kogu aeg tõlkida ka sissejuhatusi, populariseeringuid ja käsiraamatuid, mille autoriteks ei tarvitse sugugi olla „suured mõtlejad“. Akadeemiline filosoofia ja eriteadused liiguvad niikuinii – paraku – ingliskeelsuse poole ja magistrandid ei loe Russellit, Quine'i või Davidsoni eesti keeles. Ja neid ei loe tõenäoliselt ka kujuteldav „lai publik“. Küll aga võiksid nad huvi tunda sissejuhatuste, populariseeringute ja käsiraamatute vastu. Suuri sakslasi soovust ehk loetakse, sest saksa keel on, nagu öeldakse, muutunud uue aja sanskritiks.

Ja lõpetuseks: kas tõlkimine on teile ainult pingutav vaimne töö või hoopis meeldiv võimalus igapäevamuredest pääsemiseks?

Eda Ahi: Peamised ebaseadmiselused on tõlkimise juures seotud füüsilise pingutusega – või õigupoolest selle puudumisega. Vaimses mõttes pakub see enamasti mängulust ja meeldivat mõttelendu.

Kalle Kasemaa: Õnnekombed pole mul tulnud teha vastumeelset tööd. Tõlketöid olen teinud põhitöö kõrvalt ning hiljem pensionil olles on see mulle alati olnud meeldivaks vahelduseks või võimaluseks lõõgastuda. 1990. aastatel, kui meie maa püüdis kultuurilist mahajäämust tasa teha, võis avalikkuses märgata suurt huvi seni vähe käsitletud valdkondade vastu, kuhu kuulusid ka kirjandusteosed Vahemere maadest ja idamaadest; seetõttu olid kirjastused valmis avaldama kõike, mida neile pakkus. Hiljem olukord mitmel põhjusel

muutus: tiraazid vähenesid, raamatute müügihind kallines; kirjastused kartsid riske ning tegid ise ettepanekuid teoste tõlkimiseks; nii sai teoks tõlge David Grossmani elevant-romaanist „Maailma otsa“ (Varrak, 2014); samuti Alaa al-Aswani „Jakubijani maja“ (Varrak, 2012). Meelsasti tõlgiksin ka tema „Otskui vabariik“ (ilmunud 2018 Liibanonis, sest Egiptuses on see keelatud), mis jutustab „araabia kevade“ läbikukkumisest Egiptuses. Ka heebrea ja pärsia keeles on autoreid, keda meeldiks tõlkida. Urdu keelest väärakis tõlkimist näiteks Mirzā Rusvā „Umrāo Džān Adā“, millest on kolmel korral tehtud film.

Margus Ott: Tõlkimine on mulle mõtlemise, tõlgendamise, mõtte täpsustamise abivahend.

Triinu Pakk: Tõlkimine on minu jaoks eluviis ja tegevus, mis pakub tihti head ettekäänat igapäevamuredest mööda vaatamiseks.

Kai Tafenau: Minu igapäevatöö on seni olnud peamiselt algupäraste eesti ajalooraamatute toimetamine. Tõlkinud olen siis, kui pakutakse midagi, mis huvi pakub, ja olen seda teinud pigem harva. Suuremate töödega kipub mul olema nii, et isegi kui algul tundub, et tegemist on väga huvitava ja olulise asjaga, mida hirmsasti tahaks teha, siis lõpuks olen sellest ikka üpris tüdinud ja töö lõpetamiseks tuleb mõnikord päris kõvasti pingutada. Hiljem, kui töö on tehtud, on sellele pingutusele tagasi mõeldes õnneks küll päris meeldiv tunne.

Märt Väljataga: See, mis on tõlkimises vaimset, on pigem meeldiv. Pingutav on tõlkimise füüsiline külg – silmadele, randmetele, seljale. Tõlkimisega võrreldes märksa rängem füüsiline töö on registreeritav tegemine. Pingutav vaimne töö, mis siiski pakub rahuldust, aga mille eest makstakse vähe, on tõlgetele järelsonade kirjutamine. Kui essee kirjutamine nõuab pikaajalist valmistumist, enese n-ö ülessoojendamist ja sobivasse vaimsesse konditsiooni viimist, siis tõlkida saab enam-vähem igast asendist ja külma mootoriga. See on ka hea meetod, millega muid, vahel tähtsamaid kohustusi edasi lükata.

AUGUST SANGA

NIMELINE

LUULETÕLKEAUHIND

ŽÜRII LIIKME **MARGUS OTI** KÕNE

August Sanga nimeline luuletõlke auhind määratakse parima eestikeelse tõlkeluuletuse eest, mis on ilmunud August Sanga sünnikuupäevale, 27. juulile eelnenud aasta jooksul. 2023. aasta auhinna žürii koosseisus Alari Allik (esimees), Margus Ott ja Triin Paja otsustas esitada auhinna kandidaatideks järgmised teosed:

Contra – Anna Auziņa, „*Kuski karjamaal põõsas on pesa...”**

(raamatust Contra (koostaja), „Introvertide ball. Läti uue luule antoloogia“; läti keelest)

Maarja Kangro – Halõna Kruk, „Inimkonna ajalugu“

(ajakirjast Looming 2023, nr 3; ukraina keelest)

Kalju Kruusa – Héngpíng, „Õnneküllane sonett“

(raamatust Rebekka Lotman ja Laura Pääbo (koostajad), „Ma nägin päikesepaistet viimasajus. Valik maailma armastussonette“; hiina keelest)

Mirjam Parve – Anna T. Szabó, „Jooks“

(ajakirjast Looming 2023, nr 2; ungari keelest)

Aare Pilv – Larissa Joonas, „Teekond Les Murray raamatuga“

(ajakirjast Vikerkaar 2023, nr 4–5; vene keelest)

Elo-Mall Toomet – „Persephone hümn“

(Vikerkaar 2022, nr 10–11; vanakreeka keelest)

Auhind otsustati anda **Maarja Kangrole**.

Žürii liige **Margus Ott** pidas preemia kätteandmisel järgmise kõne:

Austatud kohalviibijad!

Eesti luuletõlke diapasoon on hämmastavalt lai. Hindamisaasta jooksul avaldati tõlkeid luuletekstidest, mis pärinesid muinasajast läbi kõikide ajastute kuni tänapäevani välja, ning esindatud keelte seas olid akadi keel, vanakreeka keel, ladina, hiina, läti, ungari, ukraina...

Nominentide valimise kohta tahame teha selle tähtsa õienduse, et me soovisime anda auhinna tõlkijale, kes pole varem olnud laureaat. Seetõttu ei hakanud me varasemaid laureaate ka nomineerima, ehkki Märt Väljatagalt, Carolinal Pihelgal, Hendrik Lindepuul ilmus ka meie hindamisaasta jooksul väga olulisi ja häid tõlkeid, mis väärinuksid nomineerimist.

Ehkki me ei seadnud seda eraldi eesmärgiks, on meie nominendid kenasti sooliselt tasakaalus: kolm nais- ja kolm meessoost tõlkijat. Nomineeritud tõlgete originaalide autorite seas on naised ülekaalus.

Mõne sõnaga nomineeritud tõlgetest. (See ülevaade on kokku pandud kõigi kolme žüriiliikme arvamusest.)

Ukraina keelest on möödunud aastal tehtud mitmeid häid luuletõlkeid ja kindlasti võiks tunnustada kõiki, kes on kaasa aidanud sellele, et nende autorite looming nii kiiresti meieni jõuab. Ometi tuli kõikide nende tekstid hulgas valida üks, ja see polnud lihtne. **Halõna Kruki** „Inimkonna ajalugu“ on luuletus, mis räägib meie kõigi sõjast. Kuristiku serval, väga lähedal maailma lõpule, ei seisa ainult ukrainlased, vaid meie kõik. Kolm rida luuletuse lõpus „harju pimedusega, puhasta oma relvad / säästa laskemoona“ mõjuvad lühikeste seitsmesilbiliste automaadivalangutena (7-7-6), mis võiksid meid üles raputada oma turvalisest elust, kus toas põleb veel tuli, kraanist tuleb sooja vett, arvutisse tuleb internet. Kuid mis siis, kui seda ühel hetkel enam pole? Luuletus on küll poliitiline, aga see on ka armastuskiri lähedastele. Armastuskiri neile, kes on üksi ja hirmul. Armastuskiri kodumaale. **Maarja Kangro** tabav, kaastundlik, lõikav tõlge – nii kõne all olev luuletus kui ka tema teised tõlked ukraina keelest – on samuti omamoodi armastuskiri Ukrainale.

Kalju Kruusa on meie luuletõlke gigant. Hindamisaasta jooksul ilmus temalt kimp tõlkeid Rebekka Lotmani ja Laura Pääbo koostatud mahukas sonetiko-gumikus „Ma nägin päiksepaistet vihmasajus“. Kruusa hiina sonettide tõlked torkavad selles kogumikus silma. Hiina on soneti jaoks võõras pinnas ja sonett on Hiinas väga marginaalne, aga vahest osalt just tänu sellele on ta vaba selle žanri romantilisest taagast ja mõjub värskendavalt. **Héngpíng’i** „Õnneküllane sonett“ mõjub ootamatult ja kummaliselt justkui mõnes tuttavas metsas kirjapanduna. Puudub eksootika ja võõrastavus, mis mõnest muust kauge maa teksti tõlkest läbi kumab, ent ometi on temas mingi värskendav nihe.

Erilist esiletõstmist väärib ka noorema põlvkonna tõlkija, **Mirjam Parve** looming. Tema ungari keelest tõlgitud **Anna T. Szabó** „Jooks“ on „keha rõõm“,

nagu kõlavad luuletuse esimesed sõnad. Luuletus on tugevalt aistiline, keha-
line, tajuline, ja tõlkija on autorile hästi „naha vahele“ saanud, ning seekaudu
lugejagi kandub nendesse aistingutesse, mis selle luuletuse lugemise läbi
värskenevad.

Nojah, kõik väärivad erilist esiletõstmist. Hindamisaasta üks märkimisväärne
sündmus oli **Contra** tõlgitud läti uue luule antoloogia pealkirjaga „Introvertide
ball“. Selles kogumikus oli hulk häid avastusi ja polnud kerge välja valida üht
luuletust, mida teiste seast esile tõsta. Me kipume ära unustama, kui omane
ja lähedane Läti meile on (ma ei tea, kuidas läti keeles laiskliisut kutsutakse,
aga igatahes on Contra ühes luuletuses kasutanud sõna „virkliisu“! juba selle
ühe sõnaga oleme hoobilt ühes koduses ilmas). **Anna Auziņa** luuletus „Kuskil
karjamaal põõsas on pesa...“, mis kogumiku avab, mõjub omaselt, peaaegu et
nostalgiliselt. Tõlge on selge, kodune, samas ka meeldivalt kummaline.

Elo-Mall Toomet ütleb „Persephone hümni“ kohta, et „tõlkimisel oli eesmärgiks
teksti edasi anda võimalikult lihtsas ning loomuliku rütmiga eesti keeles“ ja
tuleb tunnistada, et see on suurepäraselt õnnestunud. Tekst mõjub vahetult ja
siiralt ning manab elavalt meie silme ette dionüüslike-orfiliste müsteeriumide
maailma. Võib hästi ette kujutada, kuidas raskel hetkel abi otsides toome
kuuldavale sõnad: „ainult Sina oled elu ja surm vaevades inimestele, Persepho-
ne, toidad ju kõiki alati ja tapad kõik.“ On äärmiselt nauditav, kui väga vanad
ja kauged tekstid uuesti elule ärkavad ja allilmast ülailma lugejate ette tagasi
juhatatakse.

Ning veel ühe eesti luuletõlke suurkuju **Aare Pilve** tõlgitud **Larissa Joonase**
luuletuses „Teekond Les Murray raamatuga“ on tore kujutlus maailmamere-
st, „mis äratav ellu meie inimlikud sidemed ja kustutab mälestused kohtadest,
kus oleme käinud – need oleme me ise, seisame nii tihkelt, embame nii kõvasti,
oma isiklike käte tugevas ringis“. Tahaks nii mõnegi asja unustada ja sellises
meres lahustuda.

Kuid kõiki neid tõlkeid premeerida ei saanud, valida tuli üks. Ja me otsusta-
sime, et 2023. aasta August Sanga nimelise luuletõlkeauhinna saab **Maarja Kangro**.

EDVIN JA LEMBE HIEDELI NIMELINE TOIMETAJAAUHING

ŽÜRII ESIMEHE **KERTI TERGEMI** KÕNE

Edvin ja Lembe Hiedeli nimelise toimetajaauhinna eesmärk on juhtida tähelepanu toimetaja panusele ilukirjandusliku või filosoofilise teksti keelelisel ja sisulisel õnnestumisel ning tõsta esile teenekaid toimetajaid. Auhind antakse pikaajalise, viljaka ja tähelepanuväärse toimetamistöö eest. Esimese Edvin ja Lembe Hiedeli nimelise toimetajaauhinna pälvis 2015. aastal Maiga Varik, 2016. aastal oli laureaat Triin Kaalep, 2017. aastal Anu Saluäär, 2018. aastal Linda Targo, 2019. aastal Asta Põldmäe, 2020. aastal Kajar Pruul, 2021. aastal Mart Orav ja 2022. aastal Krista Möisnik.

Žürii koosseisus Kerti Tergem (esimees), Riina Kasser, Ülle Kiivet ja Sirje Ratso valis 2023. aasta toimetajaauhinna laureaadiks **Terje Kuusiku**.

Allpool avaldame žürii esimehe **Kerti Tergemi** kõne auhinna üleandmisel.

Head kohalviibijad! Oleme tõlkijatena harjunud tegutsema varjus. Allutama oma loomingulisuse autori mõttevoolule ja stiilile. Ometi on veel üks tõug tõsi-seid täppisspetsialiste, kes on veel rohkem varjus ja kelle mängumaa veelgi ahtam – toimetajad, kelle kaela nuheldakse nii tõlkija kui ka autori patud. Nende silm on seatud märkama pisimatki eksimust ja nad toovad sageli teksti puhtuse altarile oma tervise ja iseloomu.

Kui tõlkija küpseb ajas nagu hea vein, siis toimetaja küpsust võiks võrrelda rummiga, mis loksus laevatrümmis pimedas vaadis üle maailmamere ja tagasi, omandades sedasi aroomi ja ümaruse, kaotamata aga kangust.

Toimetaja on tõlkija ainus õigustatud kriitik ja parim abimees ning õpetaja. Head tõlkijad kasvavad heade toimetajate käe all. Kes veel oskaks paremini iseloomustada toimetajat kui mitte tema käe all küpsenud tõlkijad.

Tsiteerin Kristiina Rebast: „Ettepaneku tõlkida Tommaso Campanella „Päikeselinn“ tegi mulle LR-i tollaegne toimetaja Terje Kuusik. Enne seda olin tõlkinud vaid ühe Luigi Pirandello näidendi. Tegin proovitõlke ja Terje Kuusik ütles, et ta võtab mu seda teksti tõlkima, rõhutades, et tegemist on väga olulise kultuuriloolise tekstiga, mille eestindamine „toob tõlkijale au ja kuulsust“. Selline

eelhäälestus lisas tõlkeprotsessile teatud pidulikkust, aga ennekõike oli see pikaajaline töö, mis tahtis tegemist ja ümbertegemist. Toimetaja nimelt pani mu teksti mitmeid kordi läbi kirjutama, juhendas ja kontrollis väsimatult, viis läbi tõelise tõlkimise meistriklassi.“

Krista Räni ja Katrin Kaugver kirjutasid oma esildises: „Hariduselt on Terje Kuusik inglise filoloog, kuid oma suurepärase keelettajuga on ta kohendanud trükikõlbulikuks ka saksa, itaalia, prantsuse, hispaania, soome, rootsi, vene, rumeenia, ungari, poola, portugali, provansi, türgi, jidiši, hiina, ladina, uuskreeka ja sanskriti keelest tõlgitud raamatuid. Autorite hulgas, kelle teoste tõlkeid Terje Kuusik on toimetanud, on näiteks Novalis, Broch, Kafka, Hofmannsthal, Benjamin, Tacitus, Laozi, Hosseini, Banville, Marías, Svevo, Haahtela jt. Unustada ei tohi ka eesti algupärandeid.

Hindame Terje Kuusikut eelkõige suurepärase saksa keelest tõlgitud kirjanduse toimetajana, seda enam, et saksa kirjanduse toimetajaid ei ole Eestis väga palju. Temale on tänu võlgu ka Tartu Ülikooli orientalistid eesotsas kadunud Linnart Mälliga, kes tema tööd kõrgelt hindas. Loomingu Raamatukogus on varem ilmunud mitmeid ida keeltest tõlgitud klassikalisi ja ka uuemaid tekste.

Loomingu Raamatukoguga oli Terje Kuusik seotud väga pikalt, töötades seal toimetajana aastatel 1973–2010. Toimetamist jätkab ta jõudumööda ka pensionipõlves, tehes kirjastustele lepingulisi töid. Kirjastustes teatakse, et kui tõlke on läbi vaadanud Terje Kuusik, pole põhjust teksti kvaliteedis kahelda.

Terje Kuusik on n-ö klassikaline vana kooli toimetaja. Ehkki tavaelus arvutikasutaja, eelistab ta toimetatava tekstiga töötada paberil. Nii saab lisaks parandustele lisada leheservadele ja -pöördele kommentaare ja arutlusi, küsimusi ning nõuandeid tõlkijale, teinekord ka tekstist lähtuvaid pikemaid mõttearendusi. Kindlasti on talle toimetajatöös abiks ka üldine kultuurihuvi, tohutu lugemus ja lai silmaring. Ja ta on alati kursis emakeele viimaste arengute, uute reeglite ja normidega.“

Anne Lange ja Riina Jesmin aga tunnistasid: „Terje Kuusik on aastakümneid hoidnud Loomingu Raamatukogu keelelist kvaliteeti, õpetanud kasutama idiomaatilisel täpset eesti keelt ja nõudnud kujutluslikult jälgitavat lausestust. Ta tuli Eesti Raamatust LR-i 1973. aastal, kohe pärast Hiedeleid, ja toimetas kolm aastat väljaannet üksinda. Neil aastatel nimetas „Perioodika“ impressum numbrite toimetajaks peatoimetaja; nii puuduvad Terje ESTER-i bibliograafias näiteks T. S. Elioti „Valik esseid“ (1973, tlk Jaak Rähesoo), Saul Bellow’ „Mr. Sammleri planeet“ (1973, tlk Enn Soosaar), Hermann Hesse „Stepihunt“ (1973, tlk Mati Sirkel), Ramón Gómez de la Serna „Gregeriiad“ (1974, tlk Jüri Talvet), Luigi Pirandello „Heinrich IV“ (1974, tlk Aleksander Kurtna) jpt, kuigi kümnete ja kümnete numbrite puhul võib tema sõnastuslikus panuses olla kindel.

Toimetamisbibliograafia on Terje Kuusikul pikk sellegipoolest (243 kirjet), ja seda mitte ainult ametiposti ja LR-i pärast: kui Agu Sisask, Terje Kuusiku kunagine peatoimetaja LR-is, avaldab 2009. aastal Tänapäevas oma esimese mälestusteraamatu „Kummalised seosed“, on ta toimetajaks valinud Terje Kuusiku.

Terje ei kaalu inimesi hierarhiliselt. Ilmselt sellepärast on temaga saanud vahetult suhelda ka päris esimese tõlkega LR-i tulnud tõlkijad. Samas on ta toimetanud ridamisi kirjandushierarhia kõrge pjedestaali tekste.

Terje Kuusikul on oskus panna tõlkija mõtlema ja võimalikke variante leidma, ta pole kunagi olnud masinlik toimetaja, kes teeb lihtsalt töö ära, sisusse süvenemata. Temaga on alati võimalik arutada ja paremaid vasteid otsida, ta ei suru oma arvamust peale ega ole oma ettepanekutes jäik, vaid lähtub kontekstist ja stiilist, pidades alati silmas autoriteksti. Ikka ja alati parema tulemuse nimel.

Kõik praeguseks auhinnatud toimetajad on inspireerivad eeskujud, kelle käsi-kirju tahaks uurida (nagu Terje on uurinud Hiedelite käsikirju). Ainult et – Terje Kuusiku nimeline auk selles ravis riivab. Palume kasutada võimalust puudust lahkesti korrigeerida.“

See puudus on nüüd korrigeeritud. Tänavune Edvin ja Lembe Hiedeli toimetaja-auhinna laureaat on suurepärase keeletajuga nõudlik ja asjatundlik toimetaja **Terje Kuusik**.